

A VÁLSÁG ELMÉLETI VONATKOZÁSAI

Szerkesztette:

Barcsi Tamás
Diósi Szabolcs

A válság elméleti vonatkozásai

Tanulmánykötet

Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

Pécs, 2022

A válság elméleti vonatkozásai

Szerkesztette:

*Dr. Barcsi Tamás
Dr. Diósi Szabolcs*

Lektorálta:

*Dr. Tóth I. János, SZTE BTK
Dr. Monori Gábor, PTE ÁJK*

Nyelvi lektor:

Dr. Bene Adrián

Kiadja: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jogbölceseleti és
Társadalomelméleti Tanszék

7622 Pécs, 48-as tér 1.

Felelős Kiadó: Dr. Fábián Adrián dékán

A kötet megjelentetését az MTA Lendület Értékek és Tudomány Kutatócsoport támogatta.

ISBN: 978-963-626-091-0

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	2

A VÁLSÁG MIBENLÉTÉNEK FILOZÓFIAI, POLITIKAELEMÉLETI ÉRTELMEZÉSE

Weiss János: A válság fogalma (Egy megközelítés).....	4
Balogh László Levente: Megjegyzések a válság elméletéhez.....	10
Pongrácz Alex: Válságok árnyékában.....	19
Bene Adrián: Tudományfilozófia és ideológia válsága – a spontaneitás Althussernél....	28
Zsiger Ádám: Carl Schmitt és Reinhart Koselleck a politikai és történeti megismerés formális lehetőségfeltételeiről.....	35
Tarrósy István: Geopolitikai megközelítés-kísérletek a válságok jobb megértése érdekében.....	49

A FORRADALOM ÉS A HÁBORÚ MINT VÁLSÁG

Bebesi György: A vihar előszele – az Orosz Birodalom válsága a 19–20. század fordulóján. Út az első orosz forradalomhoz és az első alkotmányhoz.....	58
Csapó Zsuzsanna: 2022 és az orosz agresszió. Semmibe vagy komolyan vesszük a nemzetközi <i>ius cogens</i> koncepcióját?.....	64

A KLÍMAVÁLSÁG ÉS AZ EGÉSZSÉGÜGYI VÁLSÁGHELYZETEK

Pánovics Attila: Klímaválság az IPCC-jelentések tükrében.....	73
Kovács Klaudia Alexandra: Betegjogi küzdelmek a koronavírus okozta szuppresszióval szemben.....	83
Pozsonyi Eszter, Mucsi Georgina, Pusztafalvi Henriette: Szociális munkás szakemberek jelenléte a hospice-palliatív ellátásban a vírus-válsághelyzet előtt és után.....	92
Klász Bettina: Abortusz a mozivásznon. Az abortusz kérdésének ábrázolása a filmekben.....	100

Előszó

A válság elméleti vonatkozásai című multidiszciplináris konferenciára 2022. április 21-én került sor a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán. Huszonhat előadó vett részt a Jobbölcséleti és Társadalomelméleti Tanszék szervezésében megvalósuló rendezvényen, köztük tanszéki és kari munkatársak, tanszékünkhöz kötődő hallgatók és más egyetemek kutatói. Kötetünk nem tartalmazza valamennyi elhangzott előadás írott változatát, csupán válogatást közlünk a konferencia anyagából, továbbá megjelentetünk néhány olyan írást is, amelyeknek a szerzői ugyan nem voltak jelen a konferencián, de a válság valamelyik aspektusát kutatják.

Az első részben filozófiai, jogelméleti és politológiai válságértelmezéseket találhat az olvasó. A második rész a forradalom és háború okozta válságokat tárgyalja, egy történeti tanulmány után a most zajló orosz-ukrán háború nemzetközi jogi elemzése következik. A harmadik részben a klímaválsággal kapcsolatos kérdésekre és a különféle egészségügyi válsághelyzetekre – köztük a koronavírus járványra – reflektáló írásokat közlünk.

Nem csak diszciplinárisan és a vizsgált témákat tekintve sokszínű e kötet, de abból a szempontból is, hogy különböző korosztályokhoz tartozó kutatók munkáit tartalmazza. Elismert tudósok mellett lehetőséget adtunk doktori, illetve graduális képzésben részt vevő hallgatók számára is, hogy bemutatassák kutatásaikat.

A modern kor különböző időszakaiban gyakran érezték úgy az emberek, hogy a válságok korát élik, illetve – ahogy a bevezető tanulmány szerzője is említi –, a modernitást magát sokan válságként értelmezik. Napjainkban is azt érzékeljük, hogy válságok követik egymást, és szorongunk attól, hogy képesek vagyunk-e megfelelő választ adni az újabb és újabb válságokra, illetve tartunk attól, hogy még nagyobb válságok várhatnak ránk. A különböző múltbeli válságok megértése, a jelenlegi válság-tendenciák feltárása és a jövőbeli válságok lehetséges forgatókönyveinek végiggondolása talán oldhatja valamelyest a szorongásunkat, mivel elméleti támpontokat kapunk a válságokból való kilábaláshoz, a fenyegető válságok elkerüléséhez. Ezekkel a gondolatokkal ajánljuk az olvasók figyelmébe kötetünket.

Pécs, 2022. november 20.

Barcsi Tamás, Diósi Szabolcs

A válság mibenlétének filozófiai, politikaelméleti értelmezése

Weiss János*: A válság fogalma (Egy megközelítés)

*Ahhoz az érzéshez, hogy foglyok vagyunk,
és semmit sem tehetünk a saját sorsunk érdekében,
még hozzájön, hogy a rendszer [maga] a pusztulás felé sodródik.
Az I. világháború óta nem csökkent a permanens válság tudata.¹*

A mottó 1958/59-ből származik, a szerzője egy frankfurti professzor, aki éppen tíz éve tért vissza az amerikai emigrációból. Ekkor a háború és a holokauszt után vagyunk; eltelt újabb hatvan év, új problémák jöttek, de a válság érzése és tudata továbbra is jelen van. Ezért érdemes nekiállnunk a válságfogalom elemzésének; és ezt (ahogy szintén Adornótól tanulhattuk) nem helyettesítheti egyetlen definíció.

A válság (*krisis, crisis, Krise*) szót csak a 18. század végén kezdik el használni; azős- vagy alap-szó a „megrázkódtatás” (*quassatio*) volt, amely Lucretiusnál a természetre magára vonatkozott, és elsősorban a földrengésre utal. „Mert [a Föld] természete az, hogy minden része hasonló. / Mindezeket föltételképpen előre bocsátva: / Fent is megrázkódik a Föld, ha nagy összedőlések / Esnek lent, s óriás vén barlangok beszakadnak.” (Lucretius 1957, 195) Hermann Diels 1924-ben megjelent német fordításában ez a rész a „Földrengés” címet kapta. A romantikában aztán e szó jelentése szépen lassan áttevődött az emberi lélekre is: most már a lélek megindultságát jelenti, a szubjektum mély érzelmi involváltságát. Ezt az átmenetet a természeti kozmoszról az egyes érző szubjektumra jól mutatják Achim von Arnim következő sorai: „a földi elem minden erőszakossága és megrázkódtatása szükséges ahhoz, hogy a szellem szabadságot kapjon. Belülről fogságban voltam, kívülről pedig ellenségeim őriztek, a vihar lerázott minden láncot, és hálát adok az égnek, hogy a pusztulás, amelyben ez a ház is megingott, új bizalmat adott nekem.” (Arnim 1962, 589) A válság jelentése így: egy hatalmas külső-belső megingás vagy megrázkódtatás. Goethe a *Wilhelm Meister tanulóéveiben* így ír: „Minden átmenet: válság – és nem betegség-e a válság? Mily kellenlenül lép az ember betegség után a tükör elé! A javulást érzi, de látni csak az elmúlt bajt látja.” (Goethe 1983, 570) Goethe a két vonulat metszéspontját az egészségben pillantja meg: a válság olyan, mint egy betegség, amely nem csak az egészségünket rázkódtatja meg, hanem az életünket is kockára teszi: a válság lehet egy kontinuuus folyamat egy töréspontja, vagy megingási pontja: de az a lehetőség is benne van, hogy mindennek vége lesz. De utólag ezt a külvilág nem látja, a külvilág csak egy epizódot lát benne, az ember maga, aki végigcsinálta, tudja, hogy ebbe bele is halhatott volna. Egy kései levélben Goethe ugyanebben a szellemben ezt írta: „Ez a válság is olyan, mint minden testi válság, amely mindenféle titkos hiányosságokat cipel magával, amelyek talán ki is egyensúlyozzák egymást, és egyfajta beteges egészséget alkotnak; de ha véletlenül felborul ez az egyensúly, akkor minden elszabadul, és nehéz lesz megakadályozni a teljes bukást.” (Goethe 1999, 236-237)

A válságfogalom egy új aspektusát fogalmazta meg Joseph von Eichendorff egy, a német irodalomról szóló értekezésében: „A válság [...] még nem maga a gyógyulás, csak a gyógyulás lehetősége, és inkább növeli egyelőre a rosszat [...]; a kimenetel egyedül Isten kezében van.” (Eichendorff 1985, 608) Az új aspektus lényege, hogy a válság nem egyszerűen azonos a betegséggel, hanem a betegség lefolyásának egy szakasza. A betegségben magában jön létre, egyfajta kiélezés eredményeképpen a mindent vagy semmit kérdése. Hozzá hasonlóan Wilhelm von Humboldt veszi észre, hogy ez a toposz jól használható a nagy alkotóművészek pályájának elemzésekor, egyfajta esztétikai perspektívaként. A nagy művek az élet-megrázkódtatások után

* Egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Filozófia Tanszék

¹ Theodor W. Adorno: Aberglaube aus zweiter Hand. In. Adorno: *Gesammelte Schriften*, 8. kötet. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1972, 173.o.

születnek. Schiller kései, a *Wallenstein* befejezése (1799) utáni alkotói korszakáról írja: „Ez egy válság volt, egy fordulópont, de talán a legkülönösebb, amely egy emberrel a maga szellemi életében megtörtént.” (Humboldt 1999, 357-358) Próbáljuk meg kibontani a szöveg mögött meghúzódó látnak elképzeléseket: válságok és fordulópontok minden ember életében lehetnek. A „nagy emberek” és a költők válságai azonban különlegeseek: „[Schiller] veleszületett, teremtő-költői génusza, mint egy régóta duzzadó patak, áttörte az akadályokat, amelyeket a túlságosan felfokozott és erőteljes eszmei elfoglaltság és a túlságosan kifejtett tudatosság gördített eléje, és ebből a harcból maga nyerte ki egyre tisztábban és tisztábban az eszményi szükségszerűség formáját.” (Humboldt 1999, 358) Lássuk be, a mondat többszörösen túlterhelt; ráadásul egy fontos előfutára a „kései művek” esztétikai koncepciójának, és a pontos értéséhez túl sokat is kellene tudnunk Schiller szellemi pályájáról. De számunkra most csak annyi a fontos, hogy az életválságokból adódhatnak a szellemi élet legnagyobb teljesítményei. Azt hihetnénk, hogy ez egy egyszerű romantikus toposz. De valóban el lehet így választani egymástól az életválságot és az alkotói munka csúcspontjait? Humboldt az eddigi feltételezéseinkkel szemben azt mondja, hogy nem: a nagy művész válságai már maguk is alkotói válságok. „Schiller e válság szerencsés sikerét a természetében rejlő szilárdságnak és annak a nyughatatlan munkának köszönhetette, amellyel a legkülönbözőbb módokon törekedett arra a feladatra, hogy az anyag leggazdagabb életerejét belefoglalja a művészet legtisztább szabályosságába. Ehhez szüksége volt mind alkotó, mind értékelő-formáló erőkre.” (Humboldt 1999, 358) Csakhogy így végülis valamit nem tudunk meg, mégpedig a legfontosabbat: hogyan viszonyulnak az egyéni élet válságai az életmű egyes darabjainak szellemi-művészeti színvonalához? Ha Humboldt tézisét nagyon szigorúan vesszük, akkor azt is mondja: hogy ezt a kérdést nem is lehet jól feltenni. A saját halál felé mutató létünkben, ennek mégoly fájdalmas tudatosításából semmi sem következik az „alkotó és az értékelő-formáló erők” meglétére vagy bevetésére. Nincs tehát olyan, hogy az életünk előrevetített megszakadása, az így értelmezett diszkontinuitás valamiféle produktív kapcsolatban lenne a kulturális élet kontinuitásával. Könnyű észrevenni, hogy a gondolatmenetünk máris zsákutcába került: a megrendülést a kozmoszra, az emberi lélekre, az emberi egészségre, majd a művészi alkotásra vonatkoztattuk. De ezzel nem kerültünk közelebb ahhoz a válságfogalomhoz, amely minket itt elsősorban érdekel: a társadalmi válsághoz. A társadalmi együttélés önmagában is lehet krízisek forrása; és talán ez a válságfogalom elsődleges értelme.

1.

A fentiekben elsősorban az „átmenet” válságáról beszéltünk, a „Krise des Übergangs”-ról – ahogy Friedrich Schlegel nevezte (ő *A görög költészet tanulmányozásáról* című dolgozatában négszer is használta ezt a kifejezést, Schlegel 1980, 121-189). A válságoknak egy ilyen értelmezése már a 19. és a 20. század fordulójának szociológiai irodalmában elkezdődött: a modernitás maga is egy válság.

Vagy ha úgy tetszik, elementáris megrázkódtatás. A modernitás többé nem visszavonható, de megvannak a maga súlyos veszteségei. Egy kritikai elemzés feladata e veszteségek számbavétele. (Ilyen veszteségek keletkeznek, amikor a közösségek társadalommá alakulnak át, amikor össztársadalmi méretekben lejátszódik az intellektualizálódás, vagy a racionalizálódás.) A modernitás így nem csak életre hív egy válságot, vagy talán sok válságot, és ezeket a válságokat nem is tudja megoldani, de van egy processzualizált válságkezelés. Ennek a válságfogalomnak a kései képviselője Niklas Luhmann, akire most egy kicsit részletesebben is szeretnék kitérni. A *Die Gesellschaft der Gesellschaft* című kései főművében írja: „A válságok átmeneti állapotok. Nem szabad fölradunk a reményt. A jelenkorunk válságos jelenségeit hibás fejlődésre, mindenekelőtt az ipari kapitalizmusra szokás visszavezetni, amelyet korrigálni lehet. A társadalom mögött lennie kell egy jó társadalomnak,

amelyre a struktúrákat és az effektusokat vissza lehet vonatkoztatni, hogy végül eljussunk egy jobb társadalomba.” (Luhmann 1997, 1116-1117) Az első két mondatban Luhmann csak leír, a saját elméletéről beszél, az utolsó két mondatban viszont vitázik, egy olyan koncepcióval, amelyet alapvető félreértésnek tart. És azt állítja róla, hogy az nem érti a modern társadalmak legalapvetőbb lényegét. „Még a hetvenes években is azt lehetett olvasni, hogy a modern társadalom ökológiai problémái a kapitalista társadalmak jelenségei, és a szocialista feltételek közepette nem lépnének föl.” (Luhmann 1997, 1117) Eredjünk egy kicsit ennek a mondatnak a nyomába, mert nagyon árulkodó. Először is Luhmann szerint a bírált álláspont azért abszurd, mert fogalma sincs arról, hogy ez nem a társadalmi berendezkedéstől függ, hanem magától a modernitástól, amely alapvetően technikai újításokra épül. Ha most a hidegháború legsötétebb éveit is tekintjük: Nyugaton ugyan nagyobb volt a károsanyag-kibocsátása a magasabb fogyasztási szint miatt, de Keleten a termelés szférájában semmiféle környezetvédelmi szempontot nem vettek figyelembe. A modernitás alapját Luhmann a technikában látja. „Ezért el lehet menni addig, hogy a technikát (a *technologyt*, a technicizálást stb.) az evolúciós vívmányok fokozási formájaként fogjuk fel, mint annak a kiformalását, amiről mindenekelőtt szó van.” (Luhmann 1997, 517) Az „evolúciós vívmány” a moderniségre utal, és eleve megakadályozza azt, hogy a Keleten ebben a tekintetben elválasszuk a Nyugattól. „De: mi a technika?” (Luhmann 1997, 519) Emlékszünk: már Heidegger is ezt a címet adta egy 1950-es előadásának: „Die Frage nach der Technik”. „A technika nem ugyanaz, mint a technika lényege. Ha a fa lényegét keressük, akkor észre kell vennünk, hogy minden, ami a fát mint fát áthatja, nem egy fa, amelyet az egyéb fák között meg lehet találni. – Így a technika lényege maga egyáltalán nem technikai.” (Heidegger 1985, 5) Az idézetben nyitva marad, hogy ez minden dolog meghatározásakor így van-e, vagy elsősorban a technikára érvényes. Ha mindegyikre igaz, akkor arra a trivitalitásra fut ki, hogy egyetlen dolgot sem lehet önmagából kiindulva meghatározni. Ha viszont csak a technikára igaz, akkor azt mondhatjuk, hogy a technika világa eltávolodott tőlünk, egy velünk szemben álló idegen világot képvisel, ezért a saját emberi világunkból kiindulva kell megértenünk. Ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy a technika kibontakozása a modernitással függ össze, és már eleve egy válsággal terhes. Luhmann ezt az utóbbit meg sem hallja, de az első értelmezést megfogadja: a technikát nem önmaga által, hanem egy civilizációs vívmányon keresztül kell meghatározni. Megmarad tehát a kérdés: „Mi a technika?” „A fogalomtörténet áttekintéséből mindenekelőtt adódik, hogy a technika problémáját (és vele együtt a fogalmát) mindig egy ellenfogalmon keresztül határozzák meg, amelynek az a szerep jut, hogy megragadja azt, amivel szemben a technikai folyamatok kidifferenciálódnak [...]” (Luhmann 1997, 519) És még mély levegőt sem tudunk venni, hirtelen máris minden nagyon bonyolult lesz; nem is vagyok biztos benne, hogy Luhmann uralni tudja ezt a bonyolultságot. Mindenesetre egy túlbonyolítottnak tűnő fölvezetés után Luhmann az általa bevezetett „laza” és a „szoros” kapcsolódások fogalmára visszautalva írja: „Ma azt látjuk [...], hogy az organizmusok stabilitása éppúgy, mint az ökológiai »egyensúlyok«, a szigorú kapcsolódások elkerülését feltételezi; vagy más szavakkal a robosztusságot a zavarok abszorbeálásánál.” (Luhmann 1997, 525) A kapcsolódásoknál tehát vannak zavarok, amelyeket válságoknak is nevezhetünk, de ezek a válságok processzualizálva vannak, a megoldásuk nem abszolút, de hosszabb távon mégis e felé tartunk. Ezzel szemben a technikát így határozza meg: „A technika számára ezzel szemben a szigorú kapcsolódások a jellemzőek.” Úgy tűnik, hogy a technika működésének alapelve a válságok lehetséges kialakulása ellen hat. De biztos ez? Megint következik egy kifejtés, amelyet Luhmann így summáz: „Kivételesen fogalmazva azt sejtethetjük, hogy a természetre vonatkozó tudás növekedése csak a technikai intervenciók hatására vonatkozó nem-tudás növekedéséhez vezethet.” (Luhmann 1997, 526) Itt mintha eljutottunk volna egy olyan válsághoz, amely nem átmeneti, hanem inkább végzetesnek tűnik.

2.

Amikor Luhmann a hetvenes évek diskurzusára utal, és arra, hogy ott a kommunizmus perspektívája még megoldásként jelent meg, akkor a diákmozgalmak ideológiájára, és ezen keresztül a marxi tradícióra utal. Marx leír bizonyos társadalmi ellentéteket, ezek az ellentétek szerinte kiéleződnek (még hozzá egyfajta tudatosításon keresztül), és ez vezet a válság létrejöttéhez. Az ellentétek a „magántulajdonból” jönnek, ezek feloldásából adódik Marxnál a kommunizmus perspektívája. „A tulajdon és a tulajdonnélküliség [...] ellentétének feloldását tehát fel lehet fogni úgy, mint az egyik vagy a másik oldal feloldását, mint a tulajdon feloldását, aminek következtében általános tulajdonnélküliség vagy lumpenlét jön létre, vagy mint a tulajdonnélküliség feloldását, ami a valódi tulajdon létrehozásában áll.” (Marx – Engels 1978, 456-457) A gondolatmenetnek három előfeltevése van: (a) az ellentétek a gazdasági életben jelennek meg (ennek az alapja a magántulajdon); (b) az ellentéteknek van egy belső dinamikájuk, ami a kiéleződés felé mutat, így jön létre a válság; (c) a válság a saját megoldása felé tendál, önmagától, mechanizmusszerűen. Régóta tudjuk: ezek az előfeltevések mind hamisak voltak, de ez még nem jelenti azt, hogy tanulság nélküliek.

E háttér előtt szeretnék egy pillantást vetni Jürgen Habermas *Drei normative Modelle der Demokratie* című tanulmányára. Ennek kiindulópontja az, hogy elhibázott volt az a marxi elképzelés, hogy a társadalomban a legalapvetőbb szféra a gazdaság. Ezt Marx már *A német ideológiában* valamiféle közvetlen magától értedőséggel próbálja felruházni. „Az előfeltevések, amelyekkel kezdjük, nem önkényesek, nem dogmák; ezek valódi előfeltevések, amelyekből csak képzeletben lehet elvonatkoztatni. Ezek az előfeltevések a valódi individuumok [...] és az anyagi életkörülményeik, mind a készen találtak, mind a saját cselekvésük által létrehozottak. Ezek a feltételek tehát tisztán empirikus módon adóttak.” (Marx – Engels 1978, 20) Habermas az életmű számos pontján érvel ezzel a gazdasági redukcionizmussal szemben;² a társadalom meghatározó szférája nála nem a gazdaság, hanem a kommunikatív érintkezések. Így kerül előtérbe a demokrácia kérdése; a demokrácia azonban nem egyszerűen a kommunikatív viszonyokról szól, hanem ezek állami szabályozásáról. Ahogy Arisztotelész írja: „A demokrácia minden változat közül a legkevésbé kifogásolható; mert ez felel meg a legjobban a szabad állam formájának.” (Aristoteles 1909, 184) De ezen túlmenően Marx az elemzés normativitását is elrontja azzal, hogy a fent említett két második feltételt érvényesíti: az ellentmondások kiéleződését és a válság kvázi oksági önmegszüntetését. Ehelyett valódi normatív modelleket kell kidolgozni – mást és többet a filozófia nem tehet. A demokráciának az adott korban (a kilencvenes évek közepe táján) két modellje volt forgalomban, a liberális és a republikánus. „A liberális felfogás szerint a politika lényegében a pozíciókért vívott harc, amelyek lehetővé teszik az adminisztratív hatalom birtoklását. A politikai vélemény- és akaratképzési folyamatok a nyilvánosságban és a parlamentben a stratégiailag cselekvő kollektív aktorok konkurenciája [...] által meghatározott.” (Habermas 1997, 282) Másrészt: „A republikánus felfogás szerint a politikai vélemény- és akaratképzési folyamatok a nyilvánosságban nem követik a piaci folyamatok struktúráit, hanem a megértés-orientált nyilvános kommunikáció öntörvényű struktúráiként jelennek meg. A politika mint az állampolgári önmeghatározás praxisának paradigmája nem a piac, hanem a beszélgetés.” (Habermas 1997, 282) Azt gondolhatnánk, hogy Habermas ezzel ért egyet; és most ne menjünk bele abba, hogy az életmű számos szakaszán valóban ezt választotta volna. Az ellenvetése most az, hogy egy ilyen megközelítés a politikai diskurzusoknak egy etikai leszűkítéséhez vezet (vagyis a „jó élet” kérdésének előtérbe tolásához).³ De most Habermas egy harmadik megközelítés mellett teszi le a voksát, amelyet ő „deliberatív politikának” nevez. „A

² Lásd mindenekelőtt a *Megismerés és érdek* híres 70. lábjegyzetét.

³ „Mert a politika nem csak és elsősorban nem is az etikai önmegértés kérdéseiből áll. A hiba a *politikai diskurzusok etikai leszűkítésében áll.*” (Habermas 1997, 283)

diskurzuselmélet a kölcsönös megértési folyamatok olyan *magasabb szintű interszubjektivitását* tartja szem előtt, amelyek egyrészt a tanácskozások intézményesített formáiban, a parlamentáris testületekben, másrészt pedig a politikai nyilvánosság kommunikációs hálózatában játszódnak le.” (Habermas 1997, 288) A normatív modellek elmélete azonban nem csak a „mit tegyünk?” kérdést teszi zárójelbe, hanem a válságelméletet magát is. Ugyanakkor az is világos, hogy a normatív modelleknek már a léte arra utal, hogy az empirikusan megvalósult demokráciákkal baj van. De ezeknek az empirikus demokrácia-deficiteknek a kimutatása nem egy filozófiai elemzés feladata. A tanulmány ezzel a mondattal zárul: „A deliberatív módon átitatott politikai kommunikációk rá vannak utalva az életvilág [...] erőforrásaira, amelyek messzemenően spontán módon alakulnak ki és regenerálódnak [...]” (Habermas 1997, 292) De ha Habermas nem tartana attól, hogy a válság narratívája magában foglalja a válság önfelszámolásának dinamikáját, akkor már a normatív elmélet szükségességéeként szolgáló empirikus állapot problematikusságát is válságnak nevezhette volna, a szó egy „gyenge” értelmében.

3.

A fenti áttekintésből azt láttuk, hogy a válságfogalom maga is válságban van. Adorno egy helyen a válság „olcsó fogalmáról” beszél, amely már régen nem képes arra, hogy a „kulturális nehézségeket” megragadja. (Adorno 1972, 141) De ha a fogalmat gyenge értelemben tekintjük, akkor azt láthatjuk, hogy Luhmann inkább egy olyan válságfogalomra hajlik, amely minden átmenet szükségszerű velejárója (ha most eltekintünk a „technikai intervenciók hatására vonatkozó nem-tudástól”), Habermas pedig egy olyan válságot feltételez, amelyet csak transzcendálós módon lehet meghaladni. Ezeket tekinthetnénk a válság kétféle formájának. És valószínűleg ez a kettősség lebegett már Marcuse szemei előtt is, amikor 1964-ben ezt írta: „*Az egydimenziós ember* mindvégig két egymásnak ellentmondó hipotézis között fog ingadozni: (1) a fejlett ipari társadalom a belátható jövőben képes arra, hogy féken tartsa a minőségi változást; (2) vannak olyan erők és tendenciák, amelyek elszakíthatják ezt a féket, és fölrobbanthatják a társadalmat.” (Marcuse 1990, 17) Az első esetben az átmenet válságairól van szó, az utóbbi esetben pedig transzcendálást megkövetelő válságokról van szó. A jelenlegi társadalmak önfenntartó ereje azon múlik, hogy a problémáikat milyen sikerrel tudják az átmeneti válságok szintjén tartani. Egy szélső pontig előrefutva még azt is mondhatjuk, hogy az átmeneti válságok napirenden tartása még alkalmas is lehet a transzcendálást megkövetelő válságok kiszorítására. Ezt számos esetben láthatjuk, mind Magyarországon, mind a nemzetközi porondon.

4.

„Látjátok feleim, az ember esendő és betegségre hajlamos. És ha nem kap tanácsot, egy keserű és csípős növény, ami a földből nő, vagy egy gonosz és halálos víz [...] a halálát okozhatja.” (Böhme 2013, 324) E sorok szerzője Jakob Böhme, a görilitzi cipészmeister, aki 1612-ben vetette papírra ezeket a sorokat. Még a modernitás kora előtt vagy ennek a küszöbén. Abból indultunk ki, hogy a válság a természet megrázkódtatása. De nem csak a természetből és a természet megrázkódtatásából (földrengés) indulhat ki a veszedelem. A társadalmi válságok (azok nyílt és látens formái) is bőven kínálnak „keserű és csípős növényeket” és „gonosz és halálos vizeket”.

IRODALOM

- Adorno, Theodor W. (1972): *Gesammelte Schriften*, 8. kötet: *Soziologische Schriften I*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Aristoteles (1909): *Nikomachische Ethik*. Ford. Adolf Lasson. Jena, Eugen Diederichs Verlag.
- Arnim, Achim von (1962): *Sämtliche Romane und Erzählungen*, 1. kötet. München, Carl Hanser Verlag.
- Böhme, Jacob (2013): *Aurora oder Morgenröte im Aufgang*. Wiesbaden, Marix Verlag.
- Eichendorff, Joseph von (1985): Geschichte der poetischen Literatur Deutschlands, In: Uő: *Werke*, 3. kötet, Frankfurt am Main, Deutscher Klassiker-Verlag.
- Goethe, Johann Wolfgang (1983): *Wilhelm Meister tanulóvei*. Ford. Benedek Marcell. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Goethe, Johann Wolfgang (1999): *Sämtliche Werke, Briefe, Tagebücher, und Gespräche*, 20. kötet, Leinen, Deutscher Klassiker Verlag.
- Habermas, Jürgen (1997): *Die Einbeziehung der Anderen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Heidegger, Martin (1985): *Die Technik und die Kehre*. Pfullingen, Neske Verlag.
- Humboldt, Wilhelm von (1999): Über Schiller und den Gang seiner Geistesentwicklung. In: Uő: *Sämtliche Werke*, 2. kötet, Augsburg, Mundus Verlag.
- Lucretius Carus, Titus (1957): *A természetről*. Ford. Tóth Béla. Debrecen, Alföldi Magvető.
- Luhmann, Niklas (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Marcuse, Herbert (1990): *Az egydimenziós ember*. Ford. Józsa Péter. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1978): *Die deutsche Ideologie* (MEW, 3. kötet). Berlin, Dietz Verlag.
- Schlegel, August Wilhelm – Schlegel, Friedrich (1980): *Válogatott esztétikai íráások*. Ford. Tandori Dezső. Budapest, Gondolat Kiadó.

Balogh László Levente*: Megjegyzések a válság elméletéhez

Valószínűleg igaz, hogy a modernitás egyik legalapvetőbb kategóriája a válság, amely a modern ember állapotáról való gondolkodást általában meghatározza. A válság klasszikus fogalom, amely a modernitás kezdete óta folyamatos hangsúlyeltolódáson ment keresztül, és vált folyamatainak és állapotainak állandó jelzőjévé és jellemzőjévé. A válság kifejezést sokféle jelenségre használjuk, miközben nem tudjuk pontosan megmondani, hogy mi a közös ezekben azon túl, hogy mindegyiket annak nevezzük. (Neumaier 2013, 49) Ha a válságot úgy definiálom, mint valamilyen közelebről nehezen meghatározható zavart, illetve abból kiinduló átmenetet, akkor ezzel nem állítok sokat, mert ennek alapján minden lehet válság. A válságról szóló beszéd sajátossága, hogy könnyen válságot kiáltunk mindenütt, anélkül, hogy pontosan meg lehetne határozni, hogy mit értünk alatta, vagy mit érzünk vele kapcsolatban. Márpedig nem minden változás válság, mert ha az lenne, akkor egyrészt nem lenne olyan állapot, ami nem válság, másrészt a válságos állapot megkülönböztethetetlen lenne a nem válságos állapottól. (Neumaier 2013, 59)

A kiindulópont az a ténszerűnek tűnő, és általában nem vitatott megállapítás, hogy válság van, miközben még az sem tisztázott, hogy a válság valamilyen jelenség oka, vagy inkább következménye, valódi tapasztalatokat jelez, vagy csak egy általánosnak tekinthető rossz közérzetet fejez ki. Természetesen, ha a válság jelentését magától értetődőnek tekintjük, akkor megkerülhetjük a kérdést, hogy milyen összefüggésben beszélhetünk válságról, és mitől válik egy helyzet válságossá, mert az egyedi esetek kapcsán a válságok általános problémája érdektelen, vagy szemben is áll a konkrét esetek sürgető jellegével. Az utóbbi évtizedekben hozzászokhattunk, hogy egyik válság váltja a másikat, miközben egyik sem kulminál végső összeomlásban, bármilyen apokaliptikus víziók kapcsolódnak is hozzájuk. Lehetetlen eldönteni, hogy melyik válság a fenyegetőbb, miközben azt is látjuk, hogy korábban válságként fel sem merülő jelenségek képesek mindent elsópró krízisként megjeleníteni. Mindez arra utal, hogy a válságok diskurzusokként jelennek meg, és ezzel maguk is hozzájárulnak a válsághelyzet alakításához. Ebből fakad, hogy a válságos állapotok és a velük együtt járó problémák nem feltétlenül megoldódnak, hanem egy másik válságdiskurzus váltja fel őket. A különböző válságdiskurzusok versengenek egymással, a fenyegető jellegén és veszélyeztetésén keresztül figyelemre tartanak számot, ami az értelmezési hatalomért folytatott harc része.

Nem biztos, hogy a válság fogalma a legalkalmasabb egy korszak vagy egy állapot jellemzésére, mégis úgy tűnik, hogy nem tudjuk megkerülni, mert az élet minden területén jelen van. Manapság minden lehet válságban, ezért be kell látnunk, hogy egy általános értelemben vett válságfogalom, amely a kor komplexitásának megfelelne, ma már elképzelhetetlen, ami persze nem jelenti azt, hogy filozófiai szempontból ne mondhatnánk valami érvényeset vele kapcsolatban. A válságnak nincs egyetlen tudománya vagy kutatásának egységes módszertana, az egyes társadalomtudományi diszciplínák azonban sokat foglalkoznak a válság jelenségével és megpróbálnak saját válaszokat adni azok eredetére, lefolyására és következményeire. Egy válsággal foglalkozó tudománytól manapság elsősorban azt várunk el, hogy képes legyen időben előre jelezni annak bekövetkeztét, de ennek lehetetlensége nem annyira a tudományos eszközök és módszerek elégtelenségével magyarázható, hanem magával a válság természetével. Ha egy válság bekövetkeztével kapcsolatban csak annyit vagyunk képesek megállapítani, hogy az jön, mert mindig jönni szokott, illetve, hogy a fellendülést mindig válság, a válságot pedig fellendülés követi, azzal nem mondunk túl sokat, ezért a válságok alapvető jellemzőire kell rákérdezni, hogy a gondolkodás szempontjából használható koncepcióhoz jussunk, miközben természetesen tisztában vagyunk ennek korlátaival.

* Egyetemi docens, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi Tanszék

A válság fogalma analitikus kategóriaként tudományos szempontból meglehetősen korlátozottan használható, mivel számos konkrét esetre alkalmazható, de általánosságban nem könnyű megragadni a jelenséget. Az egyes tudományágak hiába használják rendszeresen a fogalmat, annak jelentésére és általános vonásaira kevésbé reflektálnak. A válságot ennek megfelelően egy konkrét észleléstől és értelmezéstől függő jelenségnek tekintik, amelynek ebből fakadó alaktalansága és széttartása teszi feltétlenül szükségessé, hogy a filozófia is mondjon valamit a válságról, mert a válság nem rendelhető hozzá egyetlen tudományághoz. Az egyes tudományágaknak megvan a maga válságról alkotott képe, de ebben az esetben nem feltétlenül empirikus kérdésekről van szó, amelyek értelmezéséhez a tudományágaknak rendelkezésre áll a maga eszközrendszere, hanem nagyon is alapvető, az eredetet és az értelmezést érintő kérdésekről. A világ megismerése inkább az empirikus tudományok, mintsem a filozófia feladata, ebből azonban nem következik, hogy utóbbi ne mondhatna érvényeset azzal, hogy megpróbálja a problémát az őt körülíró fogalmak és szisztematikus megkülönböztetések révén definiálni, a megismerés eredményeit rendszerezni és integrálni, illetve a téma kutatására szolgáló elméletek határait kijelölni. A filozófiának fel kell tennie bizonyos kérdéseket, amelyek megválaszolására a tudományok nem alkalmasak, ettől függetlenül megkerülhetetlenek. Ha a tudomány képes lenne ezekre választ adni, akkor ezek filozófiai szempontból már érdektelenekek lennének. Ebben a tekintetben azért kiemelkedően fontos ez a kérdésfeltevés, mert csak ezekből kiindulva lehetünk képesek értelmezni, hogy mi is történik egy válság kapcsán.

1. A válság eredete

A válság mibenlétét általánosságban nehéz megragadni, de annyit bizonyossággal állíthatunk, hogy akár tapasztalatról, akár érzésről beszélünk, valamilyen változáshoz kötődik, amely együtt jár a határok kijelölésével és újrahúzásával, miközben tisztában vagyunk azok alapvető esetlegességével. A válság határként való észlelésének és értelmezésének biológiai gyökerei vannak, de a kultúrában fejeződnek ki. Ahhoz az antropológiai jelenséghez kötődnek, amit Arnold van Gennep *rites de passage*-nak, azaz átmeneti rítusnak nevezett. (vö. Gennep 2007) Ez arra utal, hogy élete során minden ember többször is szükségszerűen új életszakaszba vagy korszakba lép, és ezt nem csak elfogadja, hanem szükségesnek is tartja. Ennek kapcsán tapasztalja meg a liminális időt, amely mindig bizonytalan, mert a régi viszonyait fenntarthatatlannak, magát veszélyeztetettnek érzi, amiből csak egy más állapotba való átlépés segítheti ki. A liminális állapot mindig rendkívüli, mert a határátlépő helyzete alapvetően bizonytalan, ugyanakkor magában hordozza annak lehetőségét is, hogy ennek révén valamilyen jobb állapotba kerüljön. Az átmenet tudatosítja az emberben a világ bizonytalanságát és az egyén esendőségét. Karl Jaspers ezt antropológiai konstituensként fogalmazta meg: „Mindig valamilyen helyzetben vagyunk. A helyzetek változnak; lehetőségek adódnak. Ha elmulasztjuk őket, soha vissza nem térnek. Magam is munkálkodhatok helyzetem megváltoztatásán. De vannak helyzetek, melyek lényegileg megmaradnak, még ha pillanatnyi aspektusuk változik is, ha megrázó erejüket nem ismerjük is: meg kell halnom, szenvednem kell, változás tárgya vagyok, menthetetlenül bűnbe keveredem. Létünk efféle alaphelyzeteit határhelyzeteknek nevezzük. Úgy is mondhatnók, ezek a szituációk azok, amelyeken nem változtathatunk.” (Jaspers 1987, 20)

A válság – krízis – eredetileg a görög *krinó* (κρίνω) szóból, és annak főnévi igenévi változatából, a *krineinből* (κρίνειν) származik, aminek eredeti jelentése: elválaszt, kiválaszt, dönt, ítélt (Koselleck 1982, 617), amelyre egyébiránt a magyar 'válság' szó jelentéstartalma is visszavezethető, lévén a krízis nyelvújításkori magyarításának eredménye. Mindez arra az eredeti összefüggésre utal vissza, hogy a válság egy állapot, amikor az alternatívák kiéleződnek, és végső döntést kell hozni. Eredetileg azt a pontot jelölte, amikor már nem volt elodázható a

döntés, visszavonhatatlanul fordulóponthoz érkeztünk; az az állapot, ami addig fennállt, nem volt fenntartható tovább, valami újnak kellett következnie, de ez eldőlhetett jól és rosszul egyaránt. A szó legszorosabb értelmében azt a fordulópontot jelentette, amely a jelent mind a múlttól, mind a jövőtől elválasztja. A kettő közé ékelődik, de önmagának is lehet időtartama.

A válság antik felfogásának három jellemző területe volt: az orvosi, a jogi és a teológiai, amelyek egyszerre hordozták a válság eredeti és metaforikus jelentését. Az orvosi jelentés a hippokratészi-galénoszi iskolához kötődik (Koselleck 1982, 619), ahol is a krízis mint orvosi műszó – mind a mai napig – a betegnek azt az állapotát jelöli, amikor még nem dőlt el semmi, állapota jobbra vagy rosszabbra is fordulhat. Szó szerint válságos vagy kritikus állapotban van. Ennek a kontextusnak később azért lett kiemelkedő jelentősége, mert a krízis latin változata, amely az orvosi nyelvben élt tovább, a koraujkori politikai testmetaforáknak köszönhetően honosodott meg a politikafilozófiai és társadalomelméleti nyelvhasználatban, és vált annak alapfogalmává. (Graf 2020, 18) Később a krízis a keresztény teológiában jelent meg mint az apokaliptiszre való utalás (Koselleck 1982, 618), amely szerint a világ állapota a továbbiakban már nem tartható fenn, szükségyszerűen be kell következnie a végítéletnek. A keresztények a végítéletre várva éltek életüket, és ha a hely és az időpont ismeretlen is, a végső nap eljövételével kapcsolatban semmilyen kétség nem merülhet fel. Ebben a tekintetben nem játszik különösebben fontos szerepet, hogy az ezeréves birodalom földi paradicsomát várjuk-e, mint a Jelenések könyvében, vagy ezt az állapotot Jézus megtestesülésével már elérkezettnek tekintjük, mint ahogyan Szent Ágoston gondolta. Előbb vagy utóbb a döntés pillanatához érünk, és el kell dölnie a jó és a gonosz végső párviadalának. (vö. Delumeau 1999, 90-107) A harmadik terület a jog, ahol a válság az eredeti választás és ítélet értelmében – a *iudicium* fogalmában – él tovább, és magára az ítéletre és az ítélés képességére egyaránt vonatkozik. A latin nyelvbe átvett fogalom arra a jogi folyamatra utal, amely végül a döntéshez vezet, és egészen pontosan azt a fordulópontot jelöli, ahol a döntés esedékes, de még nem történt meg.

A betegség, a végítélet és az ítélet metaforájában több olyan közös vonás található, amelyek minden válság természetét, illetve a válsághoz való viszonyunkat mind a mai napig alapvetően meghatározzák. Mindhárom arra utal, hogy visszavonhatatlanul fordulóponthoz érkeztünk, választási lehetőségeink leszűkültek, kieleződtek, így vagy úgy el kell dölnie a dolgoknak; az az állapot, ami most van, tovább már nem tartható fenn. A kieleződött alternatívák csak szélsőséges döntési lehetőségeket hagynak. Dönteni kell élet és halál, üdvözülés és kárhozat, törvény és törvénytelenység között. Ahogyan idáig eljutottunk, az alapvetően az emberi tevékenység eredményének tekinthető, de a fordulóponthoz érve immár egy felsőbb hatalom, a sors, Isten vagy a törvény kezében vagyunk. Már nem vagyunk önmagunk urai, ki vagyunk szolgáltatva egy magasabb rendű ítéletnek. Többé nincs hatalmunk az események fölött, a múltat már magunk mögött hagytuk, a jövő azonban még ismeretlen. Átmeneti állapotban vagyunk, és a helyzethez kapcsolódó érzéseinket éppúgy áthatja az ismeretlentől való félelem, mint a jövőbe vetett remény.

A görögök krízisfogalma elsődlegesen a választóvonalak kijelölésére és határhúzásra utalt, ami a ma használt értelemben talán inkább a kritika körébe tartozik, de a kritikát és a krízist ott és akkor még ugyanaz a szó jelölte. (Koselleck 1982, 618) Az újkorban vált el egymástól a kritika és a krízis, amennyiben a differenciálódás eredményeként a kritika szubjektív, a krízis objektív hangsúllyal telítődött. Amíg a jelentés egységes volt, addig megmaradt a semlegessége, de miután kettévált, a kritika fokozatosan pozitív, a krízis pedig negatív előjelű fogalom lett. Ennek hátterében valószínűleg az ember képességeinek modern kori felértékelődése áll, és minden olyan dolog negatívvá válása, amely felett nincs hatalma, vagy amire nincs befolyása. (Makropoulos 2013, 17)

2. Válság és történetfilozófia

Az újkorra a fogalom egyre inkább meghonosodott a nemzeti nyelvekben, és a tudományos nyelvhasználatból átkerült a hétköznapi nyelvbe. A fentebb jellemzett metaforikus tartalmak kiszélesedtek, és a modernitás folyamataival összefüggésben a válság a történetfilozófia alapfogalmaként terjedt el. Innen már csak egyetlen lépés választotta el attól, hogy átlépjen a politikába, a társadalomba, a gazdaságba és a kultúrába, azaz a változásoknak kitett valamennyi szférába. Végső soron ennek tulajdonítható, hogy a válság a modernitás egyik kulcsfogalma, valamennyi folyamatának lényegi eleme lett, jóllehet már nem egyszerűen a fordulatot jelölte, hanem legalább annyira magát a kort. Ezzel a válság egyre inkább elvesztette kiélezett jellegét, időben kiterjedt, előzményei és következményei immáron egyetlen folyamatba ágyazódtak bele.

Ennek alapján a válságok olyan történelmi folyamatok kristályosodási pontjai, amelyek a mindenkori jelenre vonatkoznak, illetve annak ítéletét vonják maguk után. A történelmi folyamatok alakzatai, amelyekben a válságok kibontakoznak, a haladásban, a hanyatlásban és a körforgásban kapcsolódnak össze. Amíg a haladás elsősorban modern történelmi gondolkodásminta, addig a hanyatlás és körforgás egészen az ókorig vezethető vissza, és mind a mai napig a válság témájának legkülönbözőbb variációiban térnek vissza. Látszólag két ellentétes irányról van szó, de alaposabb vizsgálat után jól látszik, hogy ezek a folyamatok a válság kapcsán inkább kiegészítik, sőt bizonyos esetekben feltételezik egymást.

A modernitás folyamatokban való gondolkodásának egyik legnyilvánvalóbb jele az újkori történetfilozófia, ami azonban nem egyszerűen a múltra irányul. A múlt annyiban játszik szerepet benne, hogy éppúgy a haladás eszméje lesz a mércéje, ahogyan a jelené és a jövőé. Az, ami a múltból ennek megfelelő, igazolja a jelent és előrevetíti a jövőt. Mindez úgy kötődik a modernitáshoz, hogy a változásokkal kapcsolatos minden elkötelezettség a jövőbe vezető utat alakítja, miközben egyre inkább igyekszik megszabadulni a hagyomány kényszerítő erejétől. A 18. századtól kezdve a politikai és társadalomelméleti nyelvhasználatban a válság fogalma egy jövőre nyitott, a hagyománnyal élesen szembenálló jövő képét vetítette előre, amely a felvilágosodásnak abban az alapvető elképzelésében nyilvánult meg, hogy ettől kezdve már nem az újat kellett igazolni a régivel szemben, hanem éppen fordítva, a régi létjogosultságát az új előtt, miközben az még nem is létezik, legfeljebb lehetséges. (Makropoulos 2013, 18) Ebben az összefüggésben többről van szó, mint az egyik állapotból egy másikba való egyszerű átmenetről, mert a folyamat során új lehetőségek horizontja nyílik meg egy olyan korszakba, amelyben az egyéni és kollektív várakozások és remények messzemenően eloldódnak a korábbi tapasztalatoktól. A tapasztalati tér és a várakozási horizont végleg elszakadnak egymástól. Koselleck szerint ez egészen odáig mehet, hogy a várakozások nemcsak az eddigi tapasztalatoktól, hanem mindenféle tapasztalattól elválnak. (Koselleck 2003b) Ez csúcspontot ki a francia forradalomban, amely abban a tekintetben mindenképpen történetfilozófiai újdonság, hogy elméletben eldöntött célokat akar véghez vinni, a valóságot pedig az eszmékhez igazítja.

A haladás azonban nem csak egy lineáris fejlődési irányt jelent, hanem egy jövőre irányuló gondolkodásmódot is, amely a fejlődés útjában álló, előre nem látható zavaró tényezőkre vonatkozó kérdést igyekszik megkerülni vagy zárójelbe tenni. A haladás fogalma szorosan összefügg a válsággal, amennyiben azt a fordulópontot jelzi, amely a történetfilozófia egyenes folyamatát feltartóztatja. Ha a válságot diagnózisnak és prognózisnak tekintjük egyben (Koselleck 1982, 626-627), akkor az előbbi esetben inkább a jelenre vonatkoztatjuk, és a szétesés pillanatának látjuk, ha azonban folyamatnak tekintjük, akkor elsődlegesen a jövőre vonatkozik, és egy ciklikusan visszatérő jelenségről van szó. Ez a ciklikusság azonban nem a görögök állandóan önmagába visszatérő ciklusa, hanem egy állandóan hullámzó folyamat,

aminek kitérései meglehetősen különböznek, és csak annyit tudunk, hogy jön, mert jönni szokott.

Ha a fentiekkel ellentétben a válság jelenségét a hanyatláshoz kötjük, akkor a nem válságos időszakokat legfeljebb átmenetnek érezhetjük. Ebben az értelemben a hanyatlástörténet legfeljebb a haladástörténet megfordításának tekinthető, különbség legfeljebb a válsághoz való viszonyukban van. Úgy gondolunk rá, mint egy jobb állapotból egy rosszabb felé való történelmi mozgásra, amely a civilizációval egyidős, és a paradicsomból való kiűzetéssel vagy éppen Hésziodosz aranykorával kezdődik, és így a történelem nem más, mint az ettől az állapottól való folyamatos távolodás. Első látásra tehát úgy tűnhet, hogy az emberi történelem folyamata, vagy egy boldogabb kor felé halad, vagy egy egyre boldogtalanabb kor felé hanyatlik, amelynek fordulópontjai azok a válságok, amelyek törésszerűen vagy ciklikusan, de megtörik a történelem menetét. Ennek a folyamatnak ősidők óta a legkülönbözőbb variációkban felbukkanó témáját a következőkben lehet összefoglalni: a nehéz körülmények kikényszerítik a belső erők mozgósítását, amelynek révén nagyobb erőfeszítésre és teljesítményre leszünk képesek; ezek az erők jóléthez vezetnek, és eltűntetik a kihívásokat, az ember gazdag és hatalmas lesz, mindez elkényelmesíti, és elkezdődik a hanyatlás, amit a kortársak egységesen élnek, illetve ítélnék meg. A dekadencia vége a válság, amit a haladás indít el, és így az egész folyamat állandó körforgásban zajlik le a történelemben, ugyanúgy tér vissza újra és újra. (vö. Demandt 2007) Ezek a gondolkodási minták – a haladás, a hanyatlás és a körforgás – a történelmi folyamatok törvényszerűségének érzését keltik, amelyek a válságot egyfajta kumulatív folyamat szaturációjának tekintik.

3. A válság metamorfózisai

Annak ellenére, hogy a válság eredete klasszikus gyökerekre nyúlik vissza, a fogalomban a modern kor azon megközelítése tükröződik, amelynek alapján az újkor csak olyan új korként fogható fel, amelyben a várakozások egyre távolodnak a korábbi tapasztalatoktól. (Koselleck 2003a) Így jön létre az a sajátos jövőre nyitott időértelmezés, amely a nagy világmagyarázatok alapjává válik. Ez azonban már nem az egyik ismert állapotból egy másik ismert állapotba való átlépést jelenti, hanem egy olyan átmenetet, amelyről nem tudjuk, hová vezet és meddig tart, mivel egy nyitott lehetséghorizont esetén a jelen lehetőségeiből nem lehet levezetni a jövő valóságát.

Mivel a modernitásban állandóan új korba lépünk, ezzel az újkor egészében átmeneti korszakká válik, amelynek eredménye az újkor, mint permanens válság érzete. A válság ebben a kontextusban már nem csak a jelenre, hanem a jövőre is vonatkozik, nem csak diagnózis, hanem prognózis is, nem csak értelmez, hanem meg is jósol. A modernitás ennek fényében egy permanens átmeneti állapot, amely a haladásban testesül meg, de mégiscsak válsághelyzet marad, ha nem valamilyen végcélra irányul, vagy ha restauratív módon nem igyekeznek véget vetni neki. A jövőbeli alternatívák nem korlátozódnak a konkrét lehetőségekre, hanem magukba foglalják az absztrakciókat és a vágyakat is, éppen ezért folyamatosan nyomás alatt tartják a jelen valóságát. A jövő felől a jelenre nehezedő nyomás a permanens változás és állandó átmenetiség érzését alakította ki, ami aztán a 21. századra korábban elképzelhetetlen mértékben felgyorsult, még inkább felerősítve ezzel a válság érzetét.

A történelmi várakozásoknak köszönhetően a 18. század végére a válság az újkor strukturális jellemzőjévé vált. A 19. század elejére a fogalom olyan mértékben elterjedt, hogy a kortársak egy része ennek alapján már az egész korszakot a válság koraként érzékelt. A 20. század újabb változásokat hozott a fogalom használatában, amennyiben az az I. világháborút követő években méginkább kiszélesedett, de ezzel lassanként el is veszítette azt a modern értelmét, amely a történelmi gondolkodás alapfogalmává tette. A fogalom változásának alapvető tendenciájaként talán azt lehetne megállapítani, hogy amíg a 20. század 20-as éveiben a válság fogalmát a

kortársak a változás kikényszerítése érdekében használták, addig a 70-es években egy pesszimista és fatalista válságértelmezés jele lett. (Graf 2020, 23-32) Nem véletlen, hogy a válságtudat problémái akkor éleződnek ki a leginkább, ha a társadalmi változások és a történelmi tendenciák radikalizálódásának folyamatai apokaliptikus koncepciókként öltenek testet, amelyek az idők végét hirdetik, és ezzel széles körben hatnak.

Mivel a változás a mai kor legfőbb jellegzetessége, így a válság tulajdonképpen a normálistól való eltéréshez, a dolgok menetének hirtelen megváltozásához, lelassulásához vagy felgyorsulásához kötődik. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a válság fogalma egy állandóan változóban lévő társadalom félelmeit és reményeit tükrözi vissza. A válság érzete két végponton jelenhet meg. Vagy akkor, amikor egy rendszer megmerevedik, és már semmilyen tekintetben nem várjuk el tőle, hogy kedvező irányba változzon, vagy éppen ellenkezőleg, amikor minden túlságosan hektikusan változik, és képtelen a megnyugvásra. Mind a változásra való képtelenség, mind a túl gyors és kiszámíthatatlan változás azzal az érzéssel párosul, hogy többé már nincs hatalmunk az események felett, elveszítettük annak képességét, hogy a folyamatokat ellenőrizzük, ugyanakkor a válságot érzékelők számára fennáll a cselekvési kényszer, amely mindig abból indul ki, hogy a cselekvés elmulasztása összeomláshoz vezet, miközben ez ma már csak valóban szélsőséges esetekben fenyeget. A válság eredeti fordulatjellegéből mára csak az maradt, hogy valaminek így vagy úgy el kell dőlnie. Ez lehet jobb és rosszabb helyzet egyaránt, jóllehet a legjobb és a legrosszabb forgatókönyvek mindig a képzeletünkben léteznek.

4. Esetlegesség és válság

A válsághelyzet sohasem tökéletesen determinált állapot, mert a különböző lehetőségek mindig versengenek egymással. Ez már önmagában előrevetíti, hogy a válság a meghaladhatatlan esetlegesség állapota, ami annyit tesz, hogy sem nem szükségszerű, sem nem lehetetlen. (Makropoulos 1999, 77-80) Ez azonban nem csak azt jelenti, hogy minden lehetne más, mint ami, hanem azt is, hogy minden megvalósult lehetőség folytonosan meghaladható. (Makropoulos 2013, 19) Ennek kicsúcsosodása eredetileg a tökéletesíthetőség, azaz a történelem befejezhetőségének gondolata volt, amely gyakran a szükségszerűség gondolatával párosult, és a politikai ideológiákban öltött alakot, manapság azonban a jövő nyitottsága sokkal inkább egy olyan esetlegességben nyilvánul meg, amely a régi gondolatból csak az átmeneti jelleget és a döntés felé haladást őrizte meg. A nyitott, alakítható és tervezhető jövő képe egyre inkább az előreláthatatlan és kiszámíthatatlan jövő képe vette át. Ennek háttérében az idő folyamatos gyorsulásának, és ezzel együtt a komplexitás növekedésének érzése áll. A komplexitás ebben a tekintetben nagyjából azt jelenti, hogy sokféle döntési lehetőség van egyszerre, amelyek közül választani kell, miközben az idő nem áll korlátlan rendelkezésre, időnként pedig sürget és kényszerít. A döntés meghozatalánál sokféle nehezen összeegyeztethető érdek, érték és érzés kapcsolódik össze egy olyan folytonosan bővülő interdependens viszonyban, amelyet nem lehet szétszálazni. A tudás csökkentheti a komplexitás, és növelheti az átláthatóság érzését, de ez minden esetben korlátozott, mert minden döntésnél van egy pont, amikor a további információ és a hosszabb gondolkodás már nem segítenek, ellenben döntést kell hozni. Az idő szűke és a bizonyosság hiánya mindig egyszerre jellemzi a válságos állapotokat. A tudás hatása a döntési folyamatban korlátozott, mert sohasem állhat elegendő tudás rendelkezésre ahhoz, hogy döntésünk minden következményét messzemenően mérlegeljük. Ebben a helyzetben jelenik meg a döntés beláthatatlanságából származó bizonytalanság, azaz a kockázat, amely azonban vissza is hat a tudásra azzal, hogy kétségbe vonhatja érvényét, és alááshatja legitimitását. (Jansons 2021, 8-10) A tudást és a döntéshozó intézményeket nem érdemes túlterhelni azzal, hogy olyasmit várunk tőlük, amit nem képesek teljesíteni, sokkal fontosabb, hogy elfogadjuk az élettel együtt

járó esetlegességet, a belőle fakadó kockázatokat, és megtanuljunk ezzel együtt élni, mert a válság elkerülésének a „rabság” az ára. (Burckhardt 2001, 192)

Manapság a válság érzékelését az eseményűrűség növekedése és az időérzet gyorsulása határozza meg, amit nemcsak a kontinuitásról az állandó változásra való átállás és a meghaladhatóság kultúrája jellemez, hanem a változások egyre növekvő dinamikája. A mai folyamatok egyre kevésbé irányulnak egy konkrét célra, ellenben sokkal gyorsabb a lefolyásuk. A lehetőségek horizontja továbbra is nyitva marad, és az átmeneti állapot tartóssá válik, de már nem feltétlenül jobb állapotot hoz magával, hanem egyre több bizonytalanságot, a tájékozódóképesség elvesztését és a tarthatatlanság érzését.

A mai változásokat állandó tempónövekedés jellemzi, amelyeknek folyamatai egymással szoros kölcsönhatásban vannak. Ennek legfontosabb területei a technikai gyorsulás, a társadalmi változások gyorsulása, és ezekből adódóan az a szubjektív időérzékelés, amely alapján úgy érezzük, hogy semmire sincs időnk. Ez az érzés jobbra arra vezethető vissza, hogy minden tekintetben mobilisabbak lettünk, és egyre kevesebb olyan dolog van körülöttünk, amelynek tartósságával és állandóságával számolhatunk. A jelen folyamatosan zsugorodik, ami azt jelenti, hogy minden jelen sokkal hamarabb válik múlttá, és egyetlen időszakon belül sokkal több változással kell számolnunk, mint bármikor korábban. (vö. Lübke 2000, 11-20) A megszerzett tudás egyre hamarabb avul el, és a generációk viszonya is megváltozik, mert a kor már nem a tapasztalat és a tudás biztosítója. A technikai haladás és a társadalmi változások együttesen alakítják át az életformákat, és olyan területekre is benyomulnak, ahol az embernek igazából nyugalomra és állandóságra lenne szüksége.

Az élettémpó folyamatos fokozódása felerősíti a válság érzését azzal, hogy folytonosan rohanunk valami után, és képtelenek vagyunk nyugvópontonra jutni. Hartmut Rosa ezt az érzést azzal magyarázza, hogy a modern ember üdvözülése már nem a túlvilághoz kötődik, hanem a földi élet az első és az utolsó lehetőség egyben, amit ennek megfelelően minden tekintetben maximálisan ki kell használni. (Rosa 2008, 30) A jó élet a beteljesített élet. A modernitásban korábban elképzelhetetlen mértékben megnőtt a lehetőségek száma, és ha az ókorban igaz volt az *ars longa vita brevis*, akkor az ma sokszorosan érvényes. A világ ma sokkal többet képes nyújtani, mint amit az ember élete során képes befogadni. Ebből arra lehet következtetni, hogy ha gyorsabbak vagyunk, akkor többet kaphatunk, illetve minél gyorsabbak vagyunk, annál többet vagyunk képesek megkapni. Rosa szerint ez a rohanás az örökkévalóság pótléka a mai ember számára, de fontosabbnak tűnik a mellékhatás, a tartós frusztráció, amelyet okoz, mert nem hagy nyugodni és állandó mozgásra kényszerít. (Rosa 2008, 30) Az ember nem attól szenved, hogy nem tudja mit akar, hanem attól, hogy mindent akar. Amit nem kap meg, az veszteség, és minél többet szerez, annál több veszteséget érez. Az állandó félelem attól, hogy elszalasztunk valamit, azt az érzést kelti, hogy lassan megyünk. Ezt igyekszünk ellensúlyozni a gyorsasággal, de ha valamit csinálunk, már közben is azt érezzük, valami mást éppen elveszítünk. A megoldás az lehetne, ha megtanulnánk lemondani és lassítani, illetve, ha elfogadnánk, hogy a kevesebb gyakran több, és ahhoz, hogy maradjon valamink, el kell tudni engedni a dolgokat. (vö. Han 2019, 59-67) A gyorsulás nyomán az állandó választási kényszerből egy olyan általános rossz közérzet nő ki, amely a válság érzésének és diskurzusainak könnyen teret ad.

5. A válság diskurzusa

Ahol az okok és következmények összefüggései átláthatatlanok, ahol nincs lehetőség és eszköz a folyamatok irányítására vagy legalább befolyásolására, ott szükség van elbeszélésekre és metaforákra, amelyek nem csak a bizonytalanságot igyekeznek elrejtetni, hanem segítenek abban is, hogy értelmezési minták révén a helyzetet értelmezzük. (Bühl, 1988) A válságok kapcsán tulajdonképpen ezek jelentik a viszonyulási pontokat, mert sohasem lehet tudni, hogy

a válságnak milyen előjelei vannak, mennyi ideig tart és mi lesz utána. Ha vannak elbeszéléseink és metaforáink a helyzet megragadásához, akkor már nem az okok keresése és a következmények megfelelő mérlegelése tűnik a legfontosabbnak, hanem azok a retorikai eszközök, amelyek ebben a helyzetben is képesek orientálni, és ezzel megalapozzák és legitimálják a cselekvőképességet, vagy legalábbis annak látszatát. Kétségtelenül feszültség van a válság tapasztalata és a válságról szóló beszéd között, mert a válság, mint olyan, nincs jelen a világban. (Bösch–Deitelhof–Kroll–Thiel 2020, 5-6) Egy helyzet azáltal lesz válság, hogy egy bizonyos eseményt vagy jelenséget nyelvileg megragadnak, nevéen nevezik és elmesélik, és ennek során összekötik a valós problémát, az érzékelését és a belőle következő cselekvést.

A válság természetesen nem kitaláció, de konstrukcióként való értelmezése ad alapot arra, hogy a funkcióját megvizsgáljuk. A válság fogalma elsősorban arra szolgál, hogy figyelmet keltsen, és arra irányul, hogy a cselekvéskényszert megalapozza. Nem tűri az óvatos mérlegelést, gyors döntéseket kényszerít ki, a cselekvési rutinokat és az eljárásrendet felfüggeszti. Nem véletlen, hogy minden autoriter politika előszeretettel hivatkozik a válságra, hogy az önkényes döntéseket legitimálja, annak nevében a kontroll mechanizmusait felfüggeszse, a szabadságot pedig korlátozza. (Bösch–Deitelhof–Kroll–Thiel 2020, 6) A demokráciákban tárgyalhatnak ugyan a válságkezelés módjairól, de a válság általában itt is felülírja a megszokott döntési folyamatokat. A nem demokratikus intézkedések egy demokratikus politikai rendszerben óhatatlanul felvetik a válságra való hivatkozás és a válságmenedzselés legitimitásának kérdéseit, amelyeket azonban csak utólag lehet megválaszolni, és akkor sem egyértelműen, mert a válságok állítólagos megoldásai gyakran újabb, előre nem látott válságokat generálnak, elindítva az újabb hullámokat, amelyeknek így nem csak eredete, hanem kimenetele is meglehetősen bizonytalan. A válság fogalmának használata jól mutatja a szükséghelyzetek alakíthatóságát és a válsághelyzetek nyitottságát.

A válság fogalmával manapság nagyon könnyen és hatékonyan vissza lehet élni a hatalomgyakorlás érdekében. Fontos azonban megjegyezni, hogy a válság fogalmának nehézségei ellenére sem kérdőjelezhetők meg azok a jelenségek, amelyek számunkra veszélyeket és kihívásokat jelentenek: környezeti katasztrófák, humanitárius vészhelyzetek, politikai és gazdasági instabilitás. A kérdés inkább az, hogy mit tegyünk azokkal a nehezen átlátható és kevés nyilvánosságot kapó esetekkel, amelyek éppolyan reális problémák, sőt súlyosabbak, mint a közvetlenül válságként értelmezettek, mégsem veszünk róluk tudomást. (Bösch–Deitelhof–Kroll–Thiel 2020, 6) Ezek azok a látens válságok, amelyek tartósak, a végük nem belátható, nincs eszköz és módszer a kezelésükre, de folyamatosan azzal fenyegetnek, hogy eszkalálódnak. Talán érdemes lenne különbséget tenni az objektív és performatív válságindikátorok között, hogy ezt a csapdát el tudjuk kerülni, ehhez azonban lehetetlen objektív kritériumokat találni. A válságoknak a nyilvánosság figyelme adja a dinamikáját, amely a társadalom válságértelmezése nélkül nem léphetne működésbe, ezért fontos, hogy mit nevezünk válságnak, és hogyan reagálunk rá. Nem véletlen, hogy a politikában és a gazdaságban gyakran hivatkoznak a válságra, ami azonban alapjában relativizálja és banalizálja a válság jelenségét, miközben figyelünk kell arra is, hogy ne dramatizáljuk túl a helyzeteket, mert az alarmizmus végül mindig sokkal több problémát okoz, mint amennyit megold. Ebben a helyzetben nem tehetünk mást, mint hogy elfogadjuk azt a kétségbevonhatatlan körülményt, hogy a világ, amelyben élünk a szabadság és a válság világa egyszerre. Nem választhatunk közöttük, mert a válságok csak akkor lennének kiküszöbölhetőek, ha a szabadságot is megsemmisítenénk. (Schulze 2011, 14)

IRODALOM

- Bösch, Frank – Deitelhof, Nicole – Kroll, Frank – Thiel, Thorsten (2020): Für eine reflexive Krisenforschung – zur Einführung. In: Frank Bösch – Nicole Deitelhof – Frank Kroll (Hg.) *Handbuch Krisenforschung*. Wiesbaden, Springer VS, 3-16.
- Bühl, Walter (1988): *Krisentheorien*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Burckhardt, Jacob (2001): *Világtörténelmi elmélkedések*. Ford. Báthori Csaba, Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Delumeau, Jean (1999): Az apokalipszis új értelme. Ford. Kamocsay Ildikó. In: Jean-Claude Carrière – Jean Delumeau – Umberto Eco – Stephen Jay Gould: *Beszélgetések az idők végezetéről*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 67-126.
- Demandt, Alexander (2007): Dekadenz als Mythos, Modell und Metapher. *Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäische Denken* August-September, 703–719.
- Gennep, Arnold van (2007): *Átmeneti rítusok*. Ford. Vargyas Zoltán. Budapest, L'Harmattan.
- Graf, Rüdiger (2020): Zwischen Handlungsmotivation und Ohnmachtserfahrung – Der Wandel des Krisenbegriffs im 20. Jahrhundert. In: Frank Bösch – Nicole Deitelhof – Frank Kroll (Hg.) *Handbuch Krisenforschung*. Wiesbaden, Springer VS, 17-38.
- Han, Byung-Chul (2019): *A kiégés társadalma*. Ford. Miklódy Dóra. Budapest, Typotex.
- Jansons, Nils (2021): *Der beschleunigte Staat*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- Jaspers, Karl (1987): *Bevezetés a filozófiába*. Ford. Szathmáry Lajos. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Koselleck, Reinhart (1982): Krise szócikk. In: Otto Brunner (Hg.) *Geschichtliche Grundbegriffe – Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart, 617-650.
- Koselleck, Reinhart (2003a): 'Újkor'. Modern mozgásfogalmak szemantikájáról. Ford. Hidas Zoltán. In: Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 345-400.
- Koselleck, Reinhart (2003b): 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória. Ford. Hidas Zoltán. In: Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 401-430.
- Koselleck, Reinhart (2006): Einige Fragen an die Begriffsgeschichte von „Krise“. In: Reinhart Koselleck: *Begriffsgeschichten*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 203-217.
- Lübke, Hermann (2000): Gegenwartsschrumpfung und zivilisatorische Selbsthistorisierung. In: Frithjof Hager – Werner Schenkel (Hg.) *Schrumpfungen. Chancen für ein anderes Wachstum. Ein Diskurs der Natur- und Sozialwissenschaften*. Berlin-Heidelberg, Springer, 11-20.
- Makropoulos, Michael (2001): Historische Kontingenz und soziale Optimierung. In: Rüdiger Bubner – Walter Mesch (Hg.) *Die Weltgeschichte – das Weltgericht. Akten des Internationalen Hegel-Kongresses*. Stuttgart, Klett-Cotta, 75-90.
- Makropoulos, Michael (2013): Über den Begriff „Krise“. Eine historisch-semantische Skizze. *INDES* 1, 13–20.
- Neumaier, Otto (2013): Kritik der Krise. In: Uta Fenske – Walburga Hülk – Gregor Schuhen: *Die Krise als Erzählung. Transdisziplinäre Perspektiven auf ein Narrativ der Moderne*, Bielefeld, transcript, 49-69.
- Rosa, Hartmut (2008): Immer mehr verpasste Optionen. *DIE. Zeitschrift für Erwachsenenbildung* 1, 28–31.
- Schulze, Gerhard (2011): *Krisen. Das Alarmdilemma*. Frankfurt am Main, S. Fischer.

Pongrácz Alex*: Válságok árnyékában

„Felnagyítod hibáinkat, s így
Sötét jövőt jósolsz. Remélem, tévedsz.
Olykor egy kis fekete legyet az ablakon
Fekete ökörnek nézel a messzi síkon.”
(Tennyson 1916, 812)

1. Bevezető gondolatok

Hamvas Béla óta tudjuk, hogy a krízis, a válság tudata az egész emberi gondolkodás történetét keresztül-kasul átszövi: „Van-e egyáltalán krízis? Nem örökké meglévő valami ez? Mindig krízis van.” (Hamvas 1983, 10) A sokáig méltatlanul perifériára helyezett filozófus arra is megtanít minket, hogy „a pácban mindenki benne van”, illetve, hogy „valaki magát minél inkább kint levőnek tünteti fel, annál mélyebben benne van.” (Hamvas 2021, 9) A válság azonban egészen addig csak távoli „lidércnek” tűnik, amíg valójában ki nem tör. Albert Camus *A pestis* című regényének sorából – „Sok pestis és sok háború van a világon. De a pestis és háború mindig készületlenül éri az embert.” (Camus 2019, 48) – is kitűnik, hogy pszichológiai értelemben a válságra nem lehet igazából felkészülni, hiszen annak tényleges kirobbanása sosem ér(het)i felkészülten az embert.

Oswald Spengler egy „sötét korszak küszöbén” (Keyserling 1928, 1–2), 1918-ban jelentette meg monumentális munkáját, amely a *Nyugat alkonyát (Untergang des Abendlandes)* igyekezett bemutatni egy merően újszerű megközelítésből. Munkája nem kis felzúdulást és visszhangot keltett a nyugat-európai értelmiségiek körében: sok gondolkodó tartotta szükségesnek, hogy Spengler gondolatai mellett vagy ellen érvelve állást foglaljon a Nyugat feltételezett hanyatlásáról szóló vitában. Nyilván sokan tehetik fel a kérdést, hogy immáron több mint egy évszázad távlatából nézve miért is „szükségyszerű” időről időre a „Nyugat elégikusa” – valamint más kortársai – által papírra vetett meglátások felemlegetése? Nos, gondolatai azért lehetnek a XXI. század forratakájában is időszerűek, mert a válság mint olyan a mai kor emberének mindennapjait is végigkíséri – Camus fentebb idézett gondolatára visszautalva elegendő pusztán a koronavírus-világjárványra vagy az orosz-ukrán háború sokkjára gondolni.

A XXI. századra a világrend is lényeges „újrafazonírozáson” esett át; meglehetősen komplex jellegűvé és sokközpontúvá vált. A kialakulófélben lévő új világrend ráadásul igazolni látszik Paul Valéry szellemes eglátását, miszerint „Két dolog fenyegeti a világot: a rend és a rendtelenség”. (idézi: Ramonet 1998, 12) E világrendben egymás mellett érvényesülnek olyan merően ellentétes hatású folyamatok, mint az integráció és a fragmentálódás; új biztonsági fenyegetések tűnnek fel, a hagyományosan jó reputációnak örvendő állami tekintély pedig sokak meglátása szerint megtépződött. (Farkas 2015, 120; Kelemen 2021, 71–85) S miközben a modern, „globális vesztfáliai rendszer” arra tesz kísérletet, hogy visszazorítsa a világ anarchikus jelenségeit (Kissinger 2015, 15), „kockázattársadalmunkban” a világ biztonságát olyan újfajta veszélyek fenyegetik, mint a globális terrorizmus, a politikai extrémizmus és az erőszak korábban sohasem tapasztalt mértéke. A gyors technológiai és kommunikációs változások, a tőkemozgások és a természeti környezet minőségének romlása minden egyén életére hatással vannak. A pénzügyek, a kereskedelem, a foglalkoztatás és a gyártás globális

* Adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék

trendjei mellett megjelentek a nemzetközi járványok, valamint a környezeti problémák kihívásai is. (Vigoda-Gadot, 2009, XI) A „posztbipoláris” nemzetközi erőterre végső soron az ingatagság, az eddigiekben kialakított integrációk instabilitása, az anómiás jelenségek és a különböző (gazdasági, ökológiai, demográfiai, politikai) krízisek egymás mellettsége jellemző. (Csizmadia 2002, 800–813)

Világosan láthatjuk tehát, hogy a „népek hazája, nagyvilág” még valamiféle kötelező panglossi optimizmust magunkra erőltetve sem igazán tűnik a „lehetséges világok legjobbjának” (vö. Leibniz 1734, 257; Voltaire 1752, 38) – de fel kell tennünk a kérdést, hogy a helyzet valóban ennyire kilátástalan-e, és ha igen, akkor létezik-e valamiféle kiút. Mielőtt azonban a XXI. századi trendek vázolásába fognánk, érdemes röviden áttekinteni, hogy a két világháború között „a kapitalista életduzzadás válságában” hánykolódó (Németh 1940a, 182) nyugati-európai gondolkodás immáron klasszikusnak mondható krónikásai miként is gondolkodtak a „Nyugat alkonyáról”.

2. Mozaikok a „Nyugat alkonyával” kapcsolatos két világháború közötti gondolkodásból

A pesszimista világgépet közvetítő munkáknak az emberiség történetében komoly hagyományai vannak. Már a Kr. előtti VIII. században alkotó Hésziodosz *Munkák és napok* című alkotása sem volt mentes a krízis gondolatától, Schedel pedig már 1493-ban megszerkesztette és kiadta azt a *Nürnbergi Krónikát*, amelynek fő gondolata az volt, hogy az „emberiség hét korszakának hatodika a végéhez közeledik”. A mű végén néhány lapot üresen is hagyott, hogy fel lehessen rájuk jegyezni, „amit a hátralévő kis időben még érdemes.” (Barzun 2006, 1115) Jósolata nem vált valóra: a mű megírását követő időszakban a nagy földrajzi felfedezések révén hatalmas területeket lehetett bekapcsolni a nyugat-európai infrastruktúrába, az új típusú, tengerekre alapozott XVII. századi gazdaság pedig hamar éreztetni kezdte az előnyeit, a bolygó újraelosztásával és átszervezésével lerakva egy új, az egész glóbuszra kiterjedő, ugyanakkor a gyakorlati következményeit tekintve meglehetősen ambivalens térforradalmat. (Schmitt 1995, 395–398)

Az első világháborút követően Nyugat-Európa szellemi életén valóságos „másnaposság” lett úrrá, és az apátiába torkolló, borús hangulat a mindennapok részévé vált. A byroni spleen „aktualizálását” a legnagyobb hatással *Oswald Spengler* végezte el a Nyugat alkonyáról szóló terjedelmes könyvében. Ő – a tragikus életérzésű ember reprezentánsaként – egyébként is azt hirdette, hogy „az egyén sorsát és a történelmet ugyanaz az isten, a »Veszélyek istene« csinálja. (...) Akinek sorsa van, azaz vállalta a sors farkasszemét, az vállalta a történelemét is.” (Németh 1940b, 23)

Anélkül, hogy hosszan időznénk Spengler monumentális könyvének megállapításainak vizsgálata felett, mindössze néhány mondatban igyekszünk összefoglalni a gondolatmenet lényegét. Spengler szerint a kultúra uralmának periódusában a „fausti lélek” (ez nála az európai ember szinonimája) felvirágozott, de a civilizáció korára „hervadásnak indultak az európai ember szellemi képességei.” (Davidov 1975, 316) Ennek következtében szerinte a nagy szellemi döntések már nem a „széles földkerekségen” mennek végbe, hanem három-négy világvárosban. A hatalmas metropoliszokkal szemben a többi táj és terület a vidék (*Provinz*) szintjére süllyed, feladatuk pedig mindössze annyi lesz, hogy kielégítsék a világvárosok szükségleteit. A világ helyett immáron a városra koncentrálnak, ezzel párhuzamosan pedig egy „újnomád parazita” tűnik fel: a nagyvárosi lakos, az „alaktalanul hullámzó tömegben fellépő, tradíciókat nélkülöző, vallástalan, intelligens és természetlen tényember, aki mély ellenérzéssel viseltetik a földművesnéppel, és annak legmagasabb rendű alakjával, a vidéki nemessel szemben.” (Spengler 1995, 69–70) A gondolatmenet e pontján felszínre tör a „konzervatív forradalom” (Karácsony 2005, 69–104) kérlelhetetlen képviselőjének keserű diagnózisa: a világváros a haza helyett immáron a kozmopolitizmust, a hagyomány és a természetesség értékeinek tiszteletével

szemben a hűvös tényérzék, az állam helyett a társadalmat, a természetes jogok helyett a kivívott jogokat, a szív vallásos karitász helyett a tudományos vallástalanságot részesíti előnyben. A „józan paraszti ész” maga alá gyűri a hűvös intelligencia, a modern tömegtársadalom szórakoztatóipari egységei pedig az ősemberre jellemző vegetatív ösztönöket állítják a hierarchia csúcsára, a *panem et circenses* (kenyeret és cirkuszt) elvének állandó sulykolása mellett. A „pénz szelleme” észrevétlenül tör rést a „népek történeti formáin, a művészet pedig immáron csak a nagyvárosi ember igényeinek kiszolgálására törekszik és elidegeníti magától a vidéki embereket – a „népnek ugyanis semmi köze a plen air festészetéhez.” (Spengler 1995, 70–74) A zene „tömegnyi hangszer ricsajától harsogó muzsikává”, a festészet „félkegyelmű, egzotikus és plakáteffektusokkal teletöltött”, az épületek pedig a különböző kultúrák stílusjegyeiből szelektálatlanul összehordott instrumentumokká váltak. (Davidov 1975, 312–313)

A nyugati civilizáció mindent egybevetve az 1800-tól 2000-ig terjedő időszakban jutott el a civilizáció állapotába: Spengler borús képe szerint a nagyvárosivá lett „néptest” ekkorra formátlan masszává oldódott, a világváros és a provinciák ellentéte szükségszerűen a szervesetlen és kozmopolita rend kialakulásához vezetett, a pénz uralma pedig ekkorra már mindent áthatott. A 2000-tól 2200-ig terjedő időszakban jóslata szerint kialakul a „cézárizmus”, az erőpolitika győzelmet arat a pénz felett, a politikai formák primitívizálódnak, a nemzetek formátlan népességgé válva hullanak szét, és kialakul egy despotikus birodalom. „Végéhez közelít az individualizmus, a liberalizmus és a demokrácia, a humanizmus és a szabadság korszaka. A tömegek rezignáltan veszik tudomásul a cézárokat, az erős emberek győzelmét, és engedelmeskedni fognak nekik.” (Ferguson 2008, 649)

Leo Frobenius német antropológus ezzel szemben úgy látta, hogy a nyugati kultúrák a „férfiás”, hamita típusú kultúrával azonosíthatók, amelyeket szerinte a kiterjedésre törekvő, extenzív szükségletek jellemeznek. A „nőies”, keleti kultúrák – amelyek közé elsősorban Németországot és Oroszországot sorolta – ezzel szemben az elmélyülésre és az intenzivitásra koncentrálnak. A németiség legnagyobb problémája szerinte az volt, hogy a történelem során a nyugatias kifejezésformákat igyekeztek adaptálni. A nyugati kultúra azért került válságba, mert a racionalizmus, a mechanikus és materialista látásmód utat tört magának, elsekélyesítve ezzel a nyugati polgárok felfogását. A nyugati államok sikerrel kolonizálták az Európán kívüli területek garnadáját, de a „belső meghódítás”, a lelki azonosulás érzését nem tudták meghonosítani – az etióp és hamita „kollektív tudatalatti” létének dacára sem. A hódítások eredményeként így egy „vértelen és lélektelen civilizáció” született. (Kovács 2001, 24)

Hermann Keyserling a két világháború közötti ifjú nemzedék számára azt rótta fel, hogy teljesen közönyösen viseltettek az apák nemzedékének céljai és eszméi iránt. A kulturális hagyományok a társadalom megannyi szegmensében – a szociális, a politikai és a művészet terrénumban egyaránt – elvesztették a relevanciájukat, az emberek pedig a technika vívmányainak századában ismétlen primitívekké váltak, kialakítva egy új embertípust: a „sofför” [értsd: sofőr] típusát, amely sokak számára szolgál példakép, sőt a „legfőbb emberi ideál” gyanánt. „A primitív formákhoz való visszatérés, úgy látszik, szükséges körülmény az emberiség megifjodásának szempontjából. És mégis, ez a visszatérés nem abszolút, nem tökéletes, de épp oly kevéssé jelent fejlődést a szó mechanikai értelmében. Tulajdonképpen értelme nem más, mint egy ugrás előtt való hirtelen visszaesés.” – vallotta Keyserling. (Keyserling 1928, 1–2; Keyserling 1926)

Ortega y Gasset, a nagy sikerű, 1929-ben megjelent *A tömegek lázadása* spanyol származású szerzője az *Atlantic Monthly* korabeli számában megfogalmazottak szerint egyenesen a XX. század reprezentatív művészenek tekinthető, s ezzel a XVIII. század (Jean-Jacques Rousseau: *Társadalmi szerződés*) és a XIX. század (Karl Marx: *A tőke*) emblematikus szerzői és művei közé sorakozik fel. (Pataki 1998, 93) Ortega szerint a nyugati kultúra a válság egyre súlyosbodó terhe alatt a „vitális irányvesztés” felé halad, méghozzá az európai társadalom mind szélesebb

rétegeire kihatóan. A szebb napokat is látott európai értékrendszer elvesztette „ragyogását, attraktív erejét, parancsoló nyomatékosságát”, a nyugati ember pedig immáron nem is tudja, hogy melyik csillagzat szerint éljen. (Ortega 1944, 82) Ortega – amint az egy későbbi, Berlinben, 1949-ben elhangzott előadásából is kiténik – azonban nem csak a „diagnózisra” (jelen esetben a „szürkület órájához” való elérésre) koncentrált, de „terápiával” is kívánt szolgálni (esetünkben a szürkületből – az alkony helyett – a hajnalba való eljutásra). Ebben az interpretációban a felszíni jelenségek (például a gazdasági nyomor és a politikai zavarodottság) alatt az európai ember éppen a katasztrófának köszönhetően kezd kiemelkedni a katasztrófából. A katasztrófák egyébként is „a történelem normális velejárói”, az emberi sors működésének szükségszerű összetevői, amelyek nélkül az emberiség nemtörődömmé válna, és elveszténé térejtét. (Ortega 2007, 12–13) Ortega megoldása szerint az európai embernek önmagának kell kikecmeregnie a csávából, amibe a „tömegek lázadása” miatt jutott – s ezt az egységes Európa, ha úgy tetszik, az Európai Egyesült Államok létrehozásával érheti el. (Csejtei – Juhász 2007, 114)

Johan Huizinga, a „szedett világ krónikása” a holland társadalom polgári, toleráns, progresszív felfogásának rendíthetetlen híve volt. *A középkor alkonyában* vagy a *Homo Ludens*ben azonban éppen a polgári létforma hatyúdalalt volt kénytelen megénekelni a rítusok, szertartások, ünnepek, tehát a társadalmi és a magánélet formáinak értékmező funkciójáról értekezve. (Gera 1999, 37) Az 1943-ban keletkezett *Geschonden wereld* (Szedett világ) című művében a kultúra hanyatlásának XIX. század közepe óta tapasztalható folyamatát vizsgálta, pontos diagnózisát adva a nemzetiszocializmushoz vezető történelmi eseménysornak. (Gera 1999, 39) *A holnap árnyékában. Korunk kulturális bajainak diagnózisa* címmel 1935-ben megjelent értekezése az „elmúlás-hangulat” árnyékában élve amellet érvelt, hogy „ennek a krízisnek, melyet most élünk meg, bárhogy álljon is ügye, egy állandóan haladó, és meg nem fordítható folyamat fázisának kell lennie.” (Huizinga 1938, 18) A régi krízistudathoz képest az 1930-as évek válságának többletkomponense, hogy az „aranykor” eljövételében már nem reménykedhetünk, lehetetlen ugyanis a visszatérés, ami a reneszánsz idején még kivitelezhetőnek bizonyult. Így szerzőnk a „nincs más hátra, mint előre” szlogen jegyében fejti ki mondanivalóját, hogy annak betetőzéseként felmutassa a fényt az alagút végén: lehetséges a katarzisz, a Nyugat nem feltartóztatatlantul rohan a szakadék felé.

Huizinga is a pesszimista meglátások garmadáját sorakoztatja fel. A korábbi korok válságos periódusaiban a társadalom alapjai kevésbé voltak „kikezdve”, nem állt fenn a kultúra teljes vertikumának összeomlási esélye, a vallás domináns szerepet töltött be a polgárok életében, nem benuult meg „görcsösen” a világkereskedelmi forgalom, és a művészet terén egészen a rokokó koráig csak lassú, finom, konzervatív tónusváltozások érvényesültek. (Huizinga 1938, 20–29) A modern kor művészete azonban szabadabbá tette az utat a „reklám útján felfújtt divatszelsőségek bohózatos változatai” előtt. Ennek következtében „a nagyközönség már nem érdeklődik a szellem iránt, legalábbis sokkal kevésbé, mint mondjuk a XVIII. században, amikor a közönség sokkal kisebb, beállítottágát tekintve azonban jóval intellektuálisabb volt. A tömegek érdeklődése manapság egyre inkább olyan dolgok felé fordul, melyeket egy pártatlan művelődéstörténet csakis alacsonyabbrendű játékformáknak tudna minősíteni (jóllehet vannak magasabb rendűek is). A mai világban mindent átfogó, szervezett infantilizmus uralkodik.” (Gera 1999, 110)

Meglátásunk szerint lehetetlen nem észrevenni a párhuzamot a Huizinga által leírt infantilizálódás és korunk nemkívánatos tendenciái között. Huizinga már a harmincas évek derekán felhívta a figyelmet a bulvarizálódás stílusromboló veszélyeire, amikor a következőket írta: „a pillanatnyi publicitás a kereskedelmi-szenzációs érdekektől hajtva, képes egyszerű állásponti különbözetet nemzeti káprázattá felfújni. A nap gondolatai hatásukat à la minute követelik. (...) Mint aszfalt- és benzinszag a városok felett, úgy lebeg a világ felett a szavak lim-lomjának felhője.” (Huizinga 1938, 176) Az éles szemű megfigyelők azt is érzékelhetik,

hogy Huizinga – meglehetősen érdeklődően – milyen kifejezően esztertelte napjaink kereskedelmi médiumainak machinációját is: „Amilyen mértékben kezdtek a tizenkilencedik században hatni a más fajtájú erkölcsellenes tényezők, az irodalom mind jobban és jobban eltávolodott az erkölcsi szempontoktól. (...) Egy irodalmi műfajnak ahhoz, hogy a közönség érdeklődését tartósan izgathatja, állandóan önmagát kell túlszárnyalnia, míg csak meg nem hal. A realizmus először az emberi-természetes, majd még a fajtalan részleteknek is növekvő mértékű leleplezésében kereste feladatát. (...) Mindezekkel lassanként a nagy, s bizonyos értelemben gyanútlan közönség megszokta a szabadságnak és erkölcsellenességnek bámulatos szélsőségeit.” (Huizinga 1938, 112–113) Intézményesülni látszik a „puerilizmus”: a felnőtt emberek az élet kihívásaira rendre a pubertás kisfiú játékos mentalitásával reagálnak: az illemszabályokkal szemben teljes mértékben immunisak, az emberi méltóság és a polgártárs véleménynyilvánítási szabadságával szemben a végletekig intoleránsak, illetve nagyfokú egocentrikus gondolkodásmód jellemezi őket. (Huizinga 1938, 150)

Mindezek alapján magától értetődően adódik a kérdés: van-e kiút ebből a hanyatlási periódusból, és a haladás szolgálatába tudjuk-e állítani erőnket? Huizinga szerint a válasz „igen”; a katarzis akkor lehetséges, ha az egyes egyének belső megtisztuláson esnek át. A Római Birodalom vesztét három tényező egybejártsága okozta: az államszervezet működéskének megmerevedése és a beözönlő idegen népek uralma; a gazdasági élet intenzitásának csökkenése, valamint az erkölcsök romlása és ezzel párhuzamosan a felemelkedő kereszténység rigorózus törekvése a szellemi élet megteremtésére. (Huizinga 1938, 180) Sokak szerint ma éppen a harmadik komponens, tehát az erkölcsi romlás kontrollálatlansága és az axiológiai tévesztés az, ami a hanyatlás irányába mutat. T. S. Eliot mondotta, hogy „ha az embernek nem lesz Istene (aki egy féltékeny Isten), Hitler és Sztálin előtt kell majd tisztelnie.” (Eliot 1939, 63) Krisztics Sándor hasonló megállapításra jutott a nyugati keresztény civilizáció válságáról szóló tanulmányában: megállapítja, hogy a civilizáció mindannyiszor válságba jut, amikor „kíséret történik eltérni a krisztusi alapszabályoktól.” (Krisztics 1940, 194) Talán érdemes lenne megfontolnunk az Eliot és Krisztics szentenciáiban foglaltakat.

3. Kitekintés: Quo vadis, Nyugat?

Arnold Toynbee joggal vethette papírra, hogy „az általunk ismert civilizációk többségének történetétől eltérően a Nyugat története mindmáig befejezetlen. Így tehát még akkor is kockázatos próbálkozás lenne, ha jóslásokba bocsátkoznánk a kilátásokat illetően, ha néhány alternatív lehetőséget sorolnánk fel.” (Toynbee 1971, 189)

Az mindenesetre tény- és tárgyyszerű megállapításnak tűnik, hogy a *Pax Americana* hosszára nyúlt „unipoláris pillanata”, amely a kétpólusú világrend hanyatlásától, azaz 1989/1990-tól kezdve nagyjából 2001. szeptember 11-éig uralta a felfogásunkat, mára elillant. A 9/11-es terrortámadás sokkja ugyanis mintha alapjaiban változtatta volna meg a globális folyamatokat. „Az igazi kérdés nem az, hogy az USA hegemoniája elpárolog-e, hanem hogy képes lesz-e egy szép búcsúra, minimális kárt okozva a világnak és önmagának.” – fejtegette a világrendszerkutató Immanuel Wallerstein. (idézi: Bíró 2003, 102) Brzezinski ezzel párhuzamosan a nagy sakktabla erőviszonyait volt kénytelen átértékelni a *Stratégiai vízió* című könyvében. (Brzezinski 2013) Ennek már a fejezetcímei is igencsak árulkodóak: „A visszaszoruló Nyugat”, „Ázsia felemelkedése és a globális hatalom szóródása”, „A globális politikai ébredés következményei”, „Az amerikai álmok elhalványulása”, „Az Amerika utáni hatalmi harc”, „2025 után: egy új geopolitikai egyensúly”, és így tovább.

A feltörekvőben lévő államok (Kína, India, Brazília, Oroszország stb.) erősödése mellett a nyugati civilizáció természetesen más válságjelenségekkel is szembe kell néznie. E válság főbb gócpontjait a gazdasági és pénzügyi világválság, a migrációs krízis, a globális

hatókörü koronavírus-járvány, valamint a klíma- és ökológiai válság jelentették/jelentik. Ezek közül most csak a pandémiát kiemelve azonban megállapítható, hogy az – a számtalan negatív hozadéka mellett – talán némi pozitívummal is kecsegtethet. Átgondolhatjuk ugyanis a pazarló fogyasztói társadalom paramétereire felépített életvitelünket, hiszen *nem folytathatjuk ott, ahol a járvány kitörését megelőzően*, a „történelem vége” (Francis Fukuyama) és az „örök vasárnap” (Alexandre Kojève) mantrái előtt hódolva *abbahagytuk*. A gazdasági növekedés állandó hajszolása, illetve minden természeti és emberi érték fölé való helyezése, a progresszió egyedül üdvözítő mivoltába vetett fanatikus hit tüzzel-vassal való terjesztése, a korlátlan habzsolás és természetkárosítás nem lehet többé perspektíva. A válságócok hátterében meglátásunk szerint az a hosszú, ám annál tudatosabb folyamat áll, amelynek során az emberiség az erkölcs helyére az egyetemes fejlődés eszméjét helyezte. Ennek köszönhetően „a boldogságot a beteljesülés gondolata szorította ki az emberek fejéből”, és egyre hihetőbbnek tűnt egy olyan – egyébként Francis Bacon tevékenysége óta íródó – forгатókönyv, amelyben a természetet végleg az uralma alá hajtja az ember, a szabadpiac és a liberális demokrácia eszméinek diadalával pedig egy teljes mértékben homogenizált és uniformizált végső állam stádiumához érhetünk el. A végső állam eszméje azonban „tarthatatlan progresszivitás-felfogáson nyugszik, ezért nem a végső beteljesülés, hanem az állatlasiadás felé mutat. A mindent megkapni akaró ember végül önmagát veszti el, állama pedig zsarnokság lesz. A modernség válsága a korlátlan fejlődés eszméjébe vetett hit válsága.” (Lánczi 1999, 4)

A koronavírus elleni küzdelemnek a rendkívüli jogrend kényszerűen egyre drasztikusabbá vált/váló, s a mindennapi életünkre is kiható intézkedéseivel való kezelése pusztán felületi megoldásnak számít; az aktuális csatát megnyerhetjük ugyan, de a háborút csak akkor nem veszítjük el, ha a járvány felett aratott győzelmet követően a fogyasztói társadalom eszement logikáját is detronizáljuk. Ezt követően bolygónk, a biodiverzitás, mi több, a szabadságunk megőrzése érdekében át kell térnünk egy valóban fenntarthatóbb, a helyi kis- és középvállalkozások, valamint a „háztartási gazdálkodás” paramétereire kidolgozott szemléletmódra.

Az egész glóbuszra kiterjedő koronavírus-járvány egy pozitív forгатókönyv megvalósulása esetén akár azt is eredményezheti, hogy a „gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan” maxima első fordulata huzamosabb időre meghaladottá válhat, a „re-regionalizáció” eredményeként pedig az ellátási láncok jóval rövidebbek lehetnek, így elindulhat a gondolkodás arról, hogy valóban jó ötlet-e a kínai beszállítóktól való szinte totális függés.

A gazdasági liberalizmus kudarcát követően, a posztliberális korszakban újra felértékelődhet a háztartási gazdálkodás presztízse (ez Patrick J. Deneen népszerű könyvének fő konklúziója), és a hazai előállítású termékek iránti kereslet megnövekedése sokak által gúnyolt hazafias szólamokból és rigmusokból realitássá válhat. A globális kapitalizmus Moloch-szerű szörnyének esetleges álomra szenderülését követően mozgásba lendülhet a lokalizáció dinamikája: amennyire csak lehet, megtanulhatunk helyi keretek között élni és termelni; egyben megismerhetjük és megszerethetjük azt a helyi közösséget, amelynek mi is részei, alkotóelemei vagyunk. A lokalizáció ugyanis – szemben a globalizmus eredendően kozmopolita attitűdjével – kötődést jelent egy adott helyhez, „és ez az, ami a legtöbb emberben felébreszti azt az érzést, hogy tartozik valahová”. (Norberg-Hodges 2000, 258) A 21. század új alapállítását a „radikális otthoneremtők” gyakorlata határozhatja meg, akik „a háztartások, a lokális közösségek és a piacok keretein belül igyekeznek újra felfedezni a hajdani szokásokat, illetve maguk is újakat próbálnak teremteni”, ezzel is erősítve a háztartási gazdaságokat (*household economics*), a poliszéletet, illetve a közös állampolgári részvételen alapuló önkormányzati formákat. Az említett gyakorlatok kútforrásául azok a helyi szerveződések szolgálhatnak, „amelyek ellenállnak a liberalizmus személytelen és absztraháló törekvéseinek”. (Deneen 2019, 220–221)

A lokalizáció és a helyben történő termelés népszerűsítése „láncreakciószerű változásokat hozhat mozgásba a társadalmi-gazdasági rendszerben. A termelők és fogyasztók közötti térbeli

távolság csökkentése képessé teszi a közösségeket arra, hogy helyi gazdaságukra rendszerként tekintsenek, továbbá, ha nagyobb mérvű termelés folyik elérhető távolságon belül, a kisebb léptékű termelési módszerek jótékony hatása felerősödik, ez pedig védi a környezetet, a munkahelyek szaporodásával jár, és elősegíti, hogy a javak a közösségen belül maradjanak.” (Norberg-Hodges 2000, 261)

A lokális szempontok szem előtt tartásán túl elmondható, hogy helyre kell állítani a társadalom, az állam és a piac megbomlott egyensúlyát. A bolygón fellelhető, véges számú kapacitások ellenére korlátlan gazdasági növekedést vizionáló neoliberalizmus azért vallott kudarcot, mert a szociális világot és a természetet egyaránt csak gazdasági szempontból tudta értelmezni, és a piacot a társadalom, valamint az állam fölé helyezte. Ezzel szemben arra lenne szükség, hogy a demokratikus pluralizmus égisze alatt és a szabályozott piac keretein belül egyesítsék a társadalom, a piac és az állam „erőit”, még hozzá akként, hogy az első szektorban a társadalmat, a másodikban az államot, a harmadikban pedig a piaci intézményeket helyezték el. Harold Laski már korán meglátta, hogy a piac képtelen volt megfelelően felmérni és „bearázni” a társadalmi szükségleteket – mellékesen ez nem is feltétlenül állt az érdekében. „Palotákat építünk, ha házakra van szükségünk, az iskolákra fordítandó pénzt pedig hadihajókra költjük. (...) Egyfelől nem a megfelelő termékeket állítjuk elő, másfelől pedig e termékek elosztása nem a társadalmi szükségletek és fontosság szerint történik.” (Laski 1967, 175)

Mindezen túlmenően a korlátlan növekedést vizionáló szerzők által pártolt jogosultságok közül néhányat óhatatlanul is fel kell adnunk az egyre fenyegetőbb klímaválság hatásainak mérséklése érdekében. Természetesen nem a polgári és politikai szabadságjogok korlátozásáról van szó, de az iparhoz való jogosultság – annak természetkárosító következményei miatt – szinte biztosan átgondolásra szorul. Emellett az olyan apró, ám annál jelentősebb mozzanatok sem téveszthetők szem elől, mint a szemetünk szelektív gyűjtése, a felhagyás minden talpalatnyi föld lebetonozásával, vagy a gyalogos- és tömegközlekedés előnyben részesítése a sarki fűszereshoz is kocsival történő „furikázással” szemben.

Az elmondottak alapján olybá tűnik, hogy manapság újra Hamvas Béla gondolatainak aktualizálására lehet szükségünk: „Van valamilyen rejtélyes átalakulás, amelyet csaknem lépésről lépésre követni lehet, valami kifejezhetetlen, lassú, egészen lassú kibontakozás és közeledés a befejezéshez.” A befejezés, a végső cél meglátása szerint nem lehet más, mint emberré lenni. „Felismerni, hogy végül is semmi, de semmi bennünket tökéletesen ki nem elégít, sem érzéki gyönyör, sem gazdagság, sem hírnév, sem hatalom, hanem csak ez az egy: végre, végül embernek lenni.” (Hamvas 1947, 5-6, 12)

IRODALOM

- Barzun, Jacques (2006): *Hajnaltól alkonyig. A nyugati kultúra 500 éve.* Ford. Makovecz Benjamin. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Bíró Gáspár (2003): *Demokrácia és önrendelkezés a 21. század elején.* Budapest, Rejtjel Kiadó.
- Brzezinski, Zbigniew (2013): *Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága.* Ford. Magyarics Tamás. Budapest, Antall József Tudásközpont.
- Camus, Albert (2019): *A pestis.* Ford. Vargyas Zoltán. Budapest, Jelenkor Kiadó.
- Csejtei Dezső – Juhász Anikó (2007): Utószó. Ortega és Európa – egy vonzalom állomásai. In. Ortega y Gasset, José: *Elmélkedések Európáról.* Ford. Csejtei Dezső, Juhász Anikó. Budapest, L' Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 99-122.
- Csizmadia Sándor (2002): Konfliktusok és interpretációk a posztbipoláris világban. *Magyar Tudomány*, 47(6), 800–813.
- Davidov, Jurij (1975): *A művészet és az elit.* Ford. Szabó Miklósné. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Deneen, Patrick J. (2019): *A liberalizmus kudarca.* Ford. Kisantal Tamás. Budapest, Libri Kiadó.
- Eliot, Thomas Stearns (1939): *The Idea of a Christian Society.* London, Faber.
- Farkas Ádám (2015): Világrend vagy amit akartok? Gondolatok a világrend alapkérdéseiről. *Nemzet és Biztonság*, 8(6), 120–135.
- Ferguson, Niall (2008): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története.* Ford. Gebula Judit. Budapest, Scolar Kiadó.
- Gera Judit (1999): *Huizinga, a rejtőzködő.* Budapest, Balassi Kiadó.
- Hamvas Béla (szerk.) (1947): *Anthologia Humana. Ötezer év bölcsessége.* Budapest, Egyetemi Nyomda.
- Hamvas Béla (1983): *A világválság.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Hamvas Béla (2021): *Karneval.* Negyedik, javított kiadás, Budapest, Medio Kiadói Kft.
- Huizinga, Johan (1938): *A holnap árnyékában. Korunk kulturális bajainak diagnózisa.* Ford. D. Garzuly Mária. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Karácsony András (2005): A konzervatív forradalom utópiája a két világháború közötti Németországban. *Századvég*, (1), 69–104.
- Kelemen Roland (2021): Radikalizálódás, dezinformálás és tömegpszichózis modern köntösben: a hibrid konfliktus kibertérben. *Jog – Állam – Politika*, 13(3), 71–85.
- Keyserling, Hermann (1926): *Uj [új] világ születése.* Ford. Juhász Andor. Budapest, Révai Kiadás.
- Keyserling, Hermann (1928): Sötét korszak küszöbén. *Nemzeti Újság*, 10(136), 1–2.
- Kissinger, Henry (2015): *Világrend.* Ford. Kállai Tibor, Pataky Éva. Budapest, Antall József Tudásközpont.
- Kovács Gábor (2001): A Nyugat alkonyától az Imperium Germanicumig. Kultúrformológiai és nemzetkarakterológia a weimari Németországban. (Eszmetörténeti vázlat). *Café Babel*, (39–40), 19–28.
- Krisztics Sándor (1940): A nyugati civilizáció válságának sodrában. *Katolikus Szemle*, 54(5), 193–196.
- Laski, Harold J. (1967 [1925]): *A Grammar of Politics.* London, George Allen – Unwin Limited.
- Láncki András (1999): *Modernség és válság. Leo Strauss politikai filozófiája.* Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft.

- Leibniz, Gottfried Wilhelm (1734): *Essais de Theodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme, et l'origine du mal*. Amsterdam, François Changuion.
- Németh László (1940a): Életcél. In. Németh László: *A minőség forradalma. Negyedik kötet. Mozgalom*. Budapest, Magyar Élet kiadása, 181-184.
- Németh László (1940b): *Oswald Spengler: Jahre der Entscheidung*. In. Németh László: *A minőség forradalma. Második kötet. Új enciklopédia felé*. Budapest, Magyar Élet kiadása, 21-32.
- Norberg-Hodges, Helena (2000): Hozzuk a gazdaságot haza! Egy helyhez kötődő kultúra felé. In. Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet Humánökológiai Szakirány – Osiris Kiadó, 258-262.
- Ortega y Gasset, José (1944): Új jelek. In. Ortega y Gasset, José: *Korunk feladata*. Budapest, ABC Könyvkiadó Részvénytársaság, 80-88.
- Ortega y Gasset, José (2007): *Elmélkedések Európáról*. Ford. Csejtei Dezső, Juhász Anikó. Budapest, L' Harmattan – Zsigmond Király Főiskola.
- Pataki Ferenc (1998): *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Ramonet, Ignacio (1998): *Geopolitics of Chaos*. New York, Algora Publishing.
- Schmitt, Carl (1995 [1941]): Das Meer gegen das Land. In. Schmitt, Carl: *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916 – 1969*. Berlin, Duncker & Humblot, 395-398.
- Spengler, Oswald (1995): *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai. I. kötet*. Ford. Juhász Anikó, Csejtei Dezső. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Tennyson, Alfred Lord (1916): *To one who ran down the English*. [Valakihez, aki leszólt az angolokat.] In. Hallam, Lord Tennyson (ed.): *The Works of Tennyson*. New York, The Macmillan Company.
- Toynbee, Arnold J. (1971): A Nyugat története és kilátásai. In. Toynbee, Arnold J.: *Válogatott tanulmányok*. Ford. Mesterházi Márton. Budapest, Gondolat Kiadó, Budapest, 189-217.
- Vigoda-Gadot, Eran (2009): *Building Strong Nations. Improving Governability and Public Management*. London, Ashgat.
- Voltaire (1752): *Candide: ou l'optimiste*. Paris, Siréne.

Bene Adrián*: Tudományfilozófia és ideológia válsága – a spontaneitás Althussernél

Az elmúlt bő fél évszázad egyik legjelentősebb világnézeti válsága az 1960-as évekhez köthető, amelynek a mai napig vitákat generáló szimbóluma 1968. Így van ez annak ellenére, hogy az egyetemi, értelmiségi akciók a (főként) nyugat-európai társadalmak viszonylag kis részét ragadták magukkal. Franciaországban az egyetemisták és a munkások szövetsége sem bizonyult tartósnak. Az alábbiakban elsősorban Louis Althusser gondolkodásán keresztül kívánjuk megvilágítani néhány aspektusát ennek a szellemi válságnak. Althusser álláspontját helyenként összevetjük Jean-Paul Sartre-éval, aki a korszak emblematisz figurájaként támogatta a diákmozgalmakat. A történeti érdeklődés mellett indokolja a korabeli események filozófiai értékeléseinek felidézését az a jelenkori válságtűnet is, ahogyan a posztfakticitás („post-truth”) korába lépve az összeesküvés-elméletek, az áltudományok, és egyes államok propagandagépezetének tevékenysége újra felveti a tudományos igazolhatóság és az ideológiai manipuláció problémáit. Ideológia és manipuláció, tudomány és igazolhatóság kérdései megkerülhetetlennek tűnnek a válságok vonatkozásában.

Az 1968-as eseményeken kívül maradó Althusser írásban csak egyetlen rövid cikkben (Althusser 1969) reflektált a korszak meghatározó eseményére, a tudomány nevében elhatárolódva az ideológiától, ezért is alakulhatott ki róla az értelem híján lévő tömegmozgalmakkal szemben álló dogmatikus szcientista teoretikus képe, amelyet érdemes újragondolni. (Legrand 2009, 128.) Ezen a ponton érdemes az említett cikket szemügyre vennünk, kontextusként pedig Althusser ideológiaelméletét felidézünk. A *Pensée* folyóiratban megjelent vitacikk (*À propos de l'article de Michel Verret sur 'Mai étudiant'*) valójában a francia kommunista párt (PCF) ellen irányul, amely nem tudta (marxista szempontból) elméletileg pozicionálni a diákmozgalmat. Althusser számára egyértelmű volt, hogy a társadalmi megmozdulás konkrét nemzetközi jelenségekkel is összefügg, nem csupán egy absztrakt nemzetközi imagináriussal, amely az apák rendje ellen lázad. Ugyanakkor, a tisztán ideológiai síkon játszódó tömeges lázadás Althusser szerint csak az állami intézményrendszer és az általa közvetített értékrend ideológiai átalakítására irányul, pedig – a *Pour Marxban* (*Marx – az elmélet forradalma*) kidolgozott „túldetermináció” elmélet értelmében ez bonyolultabb összefüggéseket foglal magában. Stéphane Legrand elemzése szerint ugyan Althusser itt még ambivalens álláspontot foglal el az ideológiai felépítmény szintjén zajló forradalommal szemben, de éppen 1968 (és Mao kulturális forradalma) győzi meg arról, hogy nem feltétlenül csak a gazdasági alap megváltoztatása lehet a forradalom útja. (Legrand 2009, 133-134)

A fiatal maoistákkal (akik közül többen Althusser tanítványai) együtt az utcán agitáló Sartre-hoz képest Althusser látszólag ellentétes pozíciót foglal el 1968 forradalmi jelenségeivel kapcsolatban. Althusser marxizmusa és elmélete az ideológiai államapparátusokról a saját filozófiáját – egyébként *A német ideológiához* hasonlóan – autonóm tudományos elméletnek tekinti, ellentétben Sartre-ral, aki az elmélet és a gyakorlat közelítése jegyében nem húzott éles határvonalat filozófia és ideológia között. (Majumdar 1997, 25) Tudományfilozófiailag ekkoriban jelentős különbség van Althusser belső konzisztenciára (azaz elméleti koherenciára) alapozott érvényességigénye és Sartre pragmatikus megközelítése között. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Sartre bízott az egyéni (és tömeges) cselekvés közvetlen társadalom- és történelemformáló hatásában, míg Althusser szubjektívizmustól mentes makrostruktúrákban gondolkodott, érthető, hogy Sartre miért lelkesedett jobban az őt a strukturalistákkal szemben igazolni látszó franciaországi megmozdulásokért. Ő nem csak hogy nem tekinti a filozófiát a praxistól elszigetelt tudománynak (egyfajta interakcionista keretben gondolkodik), de a

* Doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

tudománynak eleve nem is tulajdonít kivételezett elméleti szerepet. (Majumdar 1997, 27) E nézetkülönbség körül artikulálódik az az analógiás viszony, amely társadalmi cselekvés és elméleti teljesítmény között jelenik meg, két ellentétes álláspontról. Sartre módszertani individualizmusa (amelyet egy dialektikus modell részeként határozott meg) megfelelő keret a társadalmi cselekvés spontaneitásának éppúgy, mint elmélet és gyakorlat kölcsönhatásként való felfogásának. Althusser strukturalista szcientizmusa viszont a valóságról szerezhető tudás szakszerű absztrahálásával foglalkozik, nem annak megváltoztatásával.

Van azonban egy olyan párhuzam a két gondolkodó között, amely az antiesszencializmus és a konstruktivizmus címkékkel írható le és elvezet Althusser tudományfilozófiai nézeteinek és az „1968” elnevezéssel egybefoglalt társadalmi, ideológiai törekvések kapcsolatához. Mit is jelöl Sartre esetében az antiesszencializmus, Althussernél pedig a konstruktivizmus? Sartre egzisztencializmusának közismert alaptétele, hogy az ember nem merül ki meghatározottságaiban, hanem szabadságában áll önmaga alakítása, adott helyzetének meghaladása. Az önmeghatározás Althusser, a „konstruktivizmus első valóban öntudatos képviselője” (Bagi 2012, 24) számára is alapvető. Sőt, gondolkodását ez sokkal mélyebben jellemzi, mint a hegelianizmussal ambivalens viszonyt ápoló Sartre, akit (elméleti értelemben vett) „humanizmusa” révén a modernitás filozófiai keretei erősebben befolyásoltak. Bagi szerint: „Althusser egyik legfontosabb filozófiai mondanivalója ugyanis az, hogy a filozófia nem reflektál, hanem létrehoz, produkál, teremt.” (Bagi 2012, 162) Az elméleti forradalmat végrehajtó filozófia pedig új gyakorlatot, realitást hoz létre. Ezt az eredetiséget a forradalmi spontaneitással és a szimbolikus 1968-cal Althussernél az ideológiaelmélet és a tudományfilozófia (és ennek változása) kapcsolja össze.

A *Pour Marx* (1960) írásaiban az ideológia még a tudománnyal szembeállított hamis tudat, ugyanakkor funkcióját tekintve társadalmi kohéziót biztosít. Az ideológia alkotja a társadalom szövetét és egyben az emberek megélt viszonyait körülményeikhez, Althusser híres definíciója szerint képek, fogalmak, struktúrák formájában ez „valóságos létfeltételeikhez való valóságos viszonyuk és képzelt viszonyuk (túldeterminált) egysége.” (Althusser 1968, 70) Az 1968-ban írt *Lenin és a filozófia* már tárgyalja az „osztályharc az elméletben” szükségességét, az 1970-ben megjelent *Ideológia és ideológiai államapparátusok* pedig elveti *A német ideológia* camera obscura metaforáját és anyagi gyakorlatként tekint az ideológiára, amely az oktatás, a család, a jog, a vallás, a politika, a kultúra és a média révén aláveti uralmának az állampolgárokat, alanyokká teszi őket. Ezek felfoghatók egy-egy lépésként 1972-es önkritikája (*Eléments d'autocritique*) irányában, amellyel kezdődően újraértékeli addigi munkásságát, beleértve a politikai cselekvéstől, ideológiától szigorúan elkülönített tudomány elképzelését is. Étienne Balibar is tényként kezeli 1968 és a kínai kulturális forradalom hatását erre a változásra. (Balibar 2012, 26)

1968 jelentősége (és praxis, ideológia, tudományfilozófia összefüggése) Althusser munkásságának egy viszonylag kevésbé hangsúlyozott eleme, pedig ekkor – pontosabban közvetlenül előtte, 1967 végén – tartotta az École Normale Supérieure-ön azt a kurzust („Cours de philosophie pour scientifiques”), amelynek eredménye lett *Philosophie et philosophie spontanée des savants* című könyve. A továbbiakban ennek jelentőségét vizsgáljuk. A címben szereplő „spontán filozófia” kifejezéssel kapcsolatban emlékeztetünk a Gramscitól származó inspirációra, aki *Börtönfüzeteiben* a filozófiát mint mindenki számára közös, ösztönös adottságot tárgyalja, hangsúlyozza azonban egy másfajta, kritikai gondolkodás lehetőségét. (Gramsci 1978, 175-176, magyarul lásd erről Monasta 2010, 53) A spontaneitás egyébként, ahogyan Gramsci számos gondolata is, sokáig ellenséges jelszónak számított Althusser szemében, Macherey szerint Lenin kritikájának hatására a munkásmozgalmi spontaneitásról. (Macherey 2009, 21) A kifejezés kettős jelentéstartománya (a társadalmi cselekvésre vonatkozó és az elméleti) tehát itt is összefonódik.

Pierre Macherey visszaemlékezéséből tudjuk, hogy az 1967-68-as egyetemi évben került sor azokra az előadásokra, amelyeken Althusser a különböző tudományágak leendő képviselői számára kívánta tisztázni a filozófia fogalmát és pozícióját a tudományokhoz képest. Althusser előadásai egy nagyobb kollektív vállalkozás bevezetőjeként szolgáltak a tervek szerint, ennek előkészítése egy egész trimeszteren keresztül zajlott az 1966-67-es egyetemi év utolsó harmadában. A tudománytörténeti („Sur l’histoire des sciences” című) projektben részt vett Étienne Balibar, Pierre Macherey, Alain Badiou, François Regnault, valamint Michel Fichant és Michel Pécheux is. Althusser szövegén kívül végül csak kettő jelent meg – az övét megelőzve – könyv alakban, az althusseri koncepcionális keretben. 1969-ben jelent meg mindkettő, Badiou *Le Concept de modèle*-je, valamint Fichant és Pécheux könyve, a *Sur l’histoire des sciences*, részben Balibar bevezetőjével. A téma olyan népszerűnek bizonyult a hallgatóság körében, hogy a legnagyobb előadóterembe kellett áthelyezni. Az érdeklődésre jellemző, hogy az előadás anyaga sokszorosítva terjedt, ami akkoriban a politikai kiáltványokra volt jellemző. (Macherey 2009, 14-15) A filozófia eljuttatása a tömeghez olyan forradalmi hangulatot keltett, ami 1968 májusát vetítette előre. (Macherey 2009, 15)

Althusser a *Philosophie et philosophie spontanée des savants* gondolatmenetében tisztázni kívánja a filozófia, a tudomány és az ideológia mibenlétét, működésmódját és egymáshoz való viszonyukat. Gondolatmenetét 24 tézisen keresztül fejt ki, mivel elméleti kiindulópontja szerint a filozófiai kijelentések dogmatikus tézisek (1. tézis), nem szorulnak bizonyításra, viszont egy sajátos racionális igazolásnak alávetettek. (Althusser 1974, 13) Ennek megfelelően nem igazak vagy hamisak, hanem a gyakorlatban helyesek vagy helytelenek (2. tézis). (Althusser 1974, 14) Ez máris megkülönbözteti a filozófiát a tudománytól. Kijelentéseinek jellege mellett tárgya is más: valójában nincs olyan értelemben valóságos tárgya, ahogyan a tudományban van (3. és 4. tézis). A „filozófiai tárgyak” a filozófián belül helyezkednek el, amely rendszert alkotó szavakból és tézisekből áll. (5., 6., 7. tézis). (Althusser 1974, 18) Ezek pedig a tudománytól eltérően nem fogalmakat, hanem filozófiai kategóriákat hoznak létre (13. tézis); a tézisek rendszere és a kategóriák eredménye pedig egy módszer, működésmód (14. tézis), ami szintén különbözik a tudományétól (15. tézis). (Althusser 1974, 24) A filozófiának nem feladata a kezdetre és a végső célokra vonatkozó ideológiai kérdések megválaszolása, azt meghagyja a vallásnak és a morálnak, mivel ezek a kérdések eleve ezekből a gyakorlati ideológiákból erednek (16., 17., 18. tézis). (Althusser 1974, 26) Althusser a 9. tézisében meghatározta, hogy egy ideológiai kijelentés mikor hamis a tárgyához való viszonyában (Althusser 1974, 20), ezután a 19. tézisében definiálja a gyakorlati ideológiát mint olyan komplex formációját a viselkedésben, attitűdben megnyilvánuló fogalmaknak, reprezentációknak és képeknek, amely a gyakorlatban normaként szolgál konkrét helyzetekben, konkrét személyeknek, konkrét problémák kapcsán. (Althusser 1974, 26) A filozófia elméleti feladata az ideológiában rejlő ideológiai és a tudományban rejlő tudományos elhatárolása, illetve a mindkettőtől való elhatárolódás (20. tézis). (Althusser 1974, 26) Gyakorlati példája az akkoriban divatba jövő interdiszciplinaritásból kiindulva a tudományok egymáshoz való viszonyára vonatkozik. Rámutat, hogy a matematika és a természettudományok között nem egyszerű technikai viszony (eszközként való használat) van, nem alkalmazásról van szó, hanem megalapozásról. (Althusser 1974, 31-32) Ezzel az egyszerű újraértelmezéssel a filozófia lényege mutatkozik meg: egy új kérdés horizontját teremti meg. (Althusser 1974, 32) A filozófia feladata tehát az elhatárolás és az új megvilágításba helyezés, Althusser szavaival: „valami olyan újnak a meglátása a valóságban, ami addig rejtve volt”. (Althusser 1974, 63)

Ebben a tudományfilozófiai keretben a filozófia képviseli a spontaneitást és az ágenciát olyan értelemben, hogy egycsapásra képes gyökeres szemléleti változást előidézni. Ugyanakkor maga is elválaszthatatlan az anyagi, intézményi, ideológiai hatásoktól, amelyekre visszahat, tehát a pusztán elméletnek is vannak gyakorlati hatásai. Althusser leszögezi: „(...) a filozófia mindenek előtt *gyakorlat*”. (Althusser 1974, 27) Ezt azonban meg kell különböztetni attól a

másik esettől, amikor valamely filozófiai irányzat egyes humántudományok alapjaként jelenik meg, azok ideológiájaként. A tudomány illetve a tudósok ideológiája jelenti a tudományos gyakorlat „spontán” ideológiáját. Ezek valójában olyan hamis eszmék (vagy azok okai), amelyek a tárgyak megismerésében akadályozzák ezeket a tudományokat, Bachelard kifejezésével „episztemológiai akadályok”. (Althusser 1974, 34) Közvetve jegyezzük csak meg, hogy ekkoriban veszi át Georges Canguilhem is Bachelard fogalmait, hasonló problémákon gondolkodva. (Balibar 2000) Althusser szerint ez a másik filozófia, amely nem láthatatlanul mutatkozik egyes tudományokban, hanem nyíltan, szereptévesztésben van. Ennek következtében nem képes kritikusan rámutatni az adott tudomány ideológiai előfeltevéseire, hanem saját magával táplálja azokat. (Althusser 1974, 38-39) Szemléletmódot ad ez is a tudománynak, csak éppen ez téves lesz. A filozófia, azáltal, hogy határvonalakat húz, segít az igaz és a hamis tudomány (és filozófia) megkülönböztetésében, amennyiben láthatóvá teszi a rejtett ideológiai hátteret, illetve bizonyos esetekben a filozófiai ideológiaként való működését. (Althusser 1974, 39) Althusser ezt teszi az interdiszciplinaritás mint elméleti ideológia kapcsán: megmutatja, hogy ez a homályos spiritualizmus és a technokrata pozitívizmus között ingadozik. (Althusser 1974, 47) Mellesleg a más területről kapott módszereket alkalmazó humántudományokról kijelenti, hogy azok nagy része nem tudomány (noha annak tekinteti magát), sokkal inkább ideológiai jellegű társadalmi alkalmazkodási technika. (Althusser 1974, 47)

A Georges Canguilhemet is foglalkoztató „tudományok ideológiája” kérdés Althussernél is jelen van (21. tézis), az ideológiának pedig mindig van gyakorlati társadalmi vonatkozása, miközben megmarad a hagyományos marxista uralmi eszköz jellege is (lásd a kultúrával és az oktatási rendszerrel kapcsolatos példákat az 1967-es előadásban, amelyek már a később, 1970-ben megfogalmazott ideológiai államapparátusok elméletét vetítik előre). (Althusser 1974, 41-43) Althusser azonban a tudósok spontán filozófiájáról is beszél, megkülönböztetve azt a spontán ideológiától. Tovább árnyalja a képet, hogy a filozófia és a tudomány szempontjából más-más jelentősége van a gyakorlati és az elméleti ideológiáknak; utóbbit azért kell külön kezelni, mert beletartozik abba a körbe, amelyre a filozófia elméleti kijelentései hatással bírnak (filozófia, tudomány, elméleti ideológiák). (Althusser 1974, 61, 64-65) Althusser tovább finomítja az elméletét, és megkülönbözteti a világgép fogalmát is az eddigi instanciáktól, beleértve mind az elméleti, mind a gyakorlati ideológiát. A filozófia ez utóbbiakon keresztül áll kapcsolatban a világgépekkel. (Althusser 1974, 65) Világgép alatt Althusser a gyakorlati ideológiák által nyújtott értékeket érti. (Althusser 1974, 144) A filozófia és a tudomány közötti kivételes kapcsolat a filozófus oldaláról nézve a filozófia létalapja: „a tudományokhoz fűződő kapcsolaton kívül a filozófia nem is létezne”, mondja Althusser. (Althusser 1974, 66) A tudományok felől nézve is felismerhető ez a filozófiához való viszony, ez azonban általában öntudatlanul történik, vagy legfeljebb részben válik tudatossá. Ennek a többé-kevésbé öntudatlan felismerésnek a sajátos *formái* adják a tudósok „spontán filozófiáját”. (Althusser 1974, 67) Althusser a tudományos válságokat hozza fel példának, amikor egy új probléma megkérdőjelezi az addigi elméletet és ilyenkor egyes tudósok nyíltan a filozófiához (valamely filozófiához) fordulnak iránymutatásért, esetleg kritikai tudományfilozófia művelésébe kezdenek – ez azonban, szintén általában öntudatlanul, az uralkodó (politikai) ideológia hatására történik (Althusser 1974, 74). Ettől a marxista ideológiakritikai értelemben használt ideológiától különbözik a filozófia mint a tudományok tudományos ideológiája, amelyet a tudósok spontán filozófiájának nevez. (Althusser 1974, 76) Ez folyamatosan működik, ha kevésbé nyilvánvalóan is, mint a tudományos válságok idején.

A tudósok spontán filozófiája nem a tudósok világról alkotott elképzeléseit, világgépét jelenti, hanem a saját tudományos gyakorlatukra vonatkozó tudatos vagy öntudatlan nézeteket. (Althusser 1974, 99-100) A tudósok spontán filozófiája ellentmondásos, mert kimutatható benne egy materialista, a tudományból magából származó meggyőződés-készlet, valamint egy

ezzel ellentétes idealista, kívülről kapott. Az első magában foglalja a tudományos vizsgálódás tárgyának valóságosságát, a tudományos megismerés és módszerek objektivitását és helyességét – vagyis kizárja a filozófiai kételyt. (Althusser 1974, 100) Az idealista mozzanathoz tartozik a tudomány gyakorlatára vonatkozó tudományfilozófiai reflexió, amelynek alapja valamely filozófia. Ez a meggyőződés-együttes a tudományos tapasztalatot téziseknek, értékeknek veti alá, kihasználva ezáltal a tudományt, jellemzően valamely gyakorlati ideológia céljai mentén. (Althusser 1974, 101) Ebből fakad a kutatási tárgy anyagai valóságosságának megkérdőjelezése, a tudományos tudás és módszerek objektivitásának tagadása, a tudományos „modellek” és a „validálási technikák” bevezetésével. Althusser hangsúlyozza, hogy a tudósok spontán filozófiájában általában a második elem határozza meg az elsőt, vagyis – nem túl szerencsés, dialektikus materialista leegyszerűsítéssel – az idealizmus a materializmust. (Althusser 1974, 102) Emellett azt is leszögezi, hogy a két elem harca a tudományban és magában a filozófiában közvetetten az osztályharcból és az ahhoz kapcsolódó ideológiai harcból vezethető le. Az idealista tendenciák előretörése hátráltatja a tudományt, a materialista elem erősödése előmozdítja. (Althusser 1974, 77) A hegelianus-osztályharcos történetfilozófiai és eszmetörténeti keretnarratíva használata ugyan tudományfilozófiailag ma már kevesek számára tűnhet relevánsnak, viszont a szerző ezzel jól illusztrálja azon tételt, hogy minden filozófiai irányzatot valamilyen ideológia határoz meg. (Althusser 1974, 96) Ezt támasztja alá elemzése a felvilágosodás gondolkodóinak a tudományba és az észbe, az igazságba vetett hitéről. A vallás elleni harcban formálódó racionalizmus akkor is idealista volt, amikor materializmust hirdetett, hiszen a tudás mindenhatóságára, a haladásra épített történetfilozófiai víziójuk olyan illúzió volt, amelynek forrása az igazság jogi-erkölcsi-politikai eszméje. Ez pedig kétségkívül a tudományon kívülről, a filozófiából kerül be a tudósok gondolkodásmódjába. Nehéz tehát a „spontán” filozófiát és az ideológiát megkülönböztetni, hiszen a tudósok saját kutatói tevékenységére irányuló elképzelései nem függetlenek a világról alkotott elképzeléseiktől, amelyek tekintetében a világnépeket a gyakorlati ideológiák formálják. Althusser egy történeti felsorolásban a mechanikus racionalizmust, az empirista racionalizmust, a pozitívizmust és a neopozitivisták logikát nevezi meg a különböző korok tudósaira ható spontán filozófiákként. (Althusser 1974, 111-112) Ez nagyban emlékeztet Canguilhem (először 1970-ben, tehát Althusser előadásai után, de könyve megjelenése előtt kifejtet) „tudományos ideológia” fogalmára, amelyre példaként a 19. századi evolúcionizmust és a vitalizmust hozza fel. (Canguilhem 1977) Althusser legalább olyan ismeretelméleti tudatossággal mutat rá a tudományos elméletek, illetve a tudományos „igazság” filozófiai/ideológiai beágyazottságára, mint Canguilhem, azonban a saját elméleti kerete alapján ő egyúttal súlyos szerepváratba is kerül, amikor a tudományt, ideológiát, világnépet egymástól elhatárolni hivatott filozófiát ideológiai alapú tudományfilozófiaként fejt ki. (Pontosabban, Althusser filozófiáról szóló téziseinek nagy része tudományfilozófiai, de magát a filozófiát nem tudományfilozófiaként vagy ismeretelméletként fogja fel) (Vö. Badiou 1993, 33) A reflexív vonatkozásra maga is rámutat, amikor kimondja, hogy a tudósok spontán filozófiája a filozófus esetében a saját világnépe. (Althusser 1974, 138) A dialektikus materializmus filozófiáját hirdetve ilyen módon a tudósok spontán filozófiájának éppen az idealista eleméhez tartozik egész gondolatmenete. Ez egyben rámutat a materialista-idealista ellentétpárnak a tudósok spontán filozófiájára való rávetítésének elméleti inkonzisztenciájára is. Az az inkább ideológiai, mint filozófiai keret (a dialektikus materializmus), amelybe ez illeszkedni hivatott. (Althusser 1974, 115) ezek szerint nem alkalmas a tudományfilozófia „helyes” rendszerét létrehozni. Althusser felvállalt ellentmondásossága (és dialektikussága) abban is megmutatkozik, hogy éppen azáltal bizonyul működőképesnek elmélete, hogy saját gyakorlata megbukik rajta, „idealizmusnak” bizonyul”.

Althusser koncepciójának egyes ideológiai (ezt ő világnépeknek nevezné) mozzanatainál érvényesebbnek tűnnek az elmélet egészének ismeretelméleti-tudományfilozófiai alapjai. Ezek

nem csak a tudományra, hanem a filozófiára is érvényesek. Filozófia, tudomány, ideológia, világkép viszonyának taglalása mellett, ami ebben a formában hiánypótló, Althusser egy koncepcióban próbálja egyesíteni a marxizmust, a Bachelard és Canguilhem nevével fémjelzett francia tudományfilozófiát, és egy korábbi francia tudományfilozófiai diskurzus örökségét. Ez utóbbinak – különféle nézeteket valló – képviselőit általában a konstruktivizmus, a pragmatizmus, a szubjektivizmus és a relativizmus címkékkel próbálták leírni, közös vonásuk volt, hogy elvetették az abszolút igazság lehetőségét. A matematikus Henri Poincaré és a fizikus Pierre Duhem a konvencionálizmus és a kontextualizmus mérsékelt változatát képviselték, de az elmélet és a valóság közötti korrespondenciára legfeljebb a használhatóságból merítettek érveket, hajlottak a tudomány és a tudományos elméletek önkényes megállapodásként való felfogására, amelynek egyetlen követelménye a logikai koherencia. (Poincaré 1908, 31; Poincaré 1925, 52; Brenner 1990, 29-36, Duhem 2005, 55, 113) Duhem tudománytörténeti, történeti episztemológiai vizsgálódásainak konklúziója, miszerint a tudományos igazságokat nem felfedezik, hanem kitalálják, már a konstruktivizmus felé mutat. (Picard 1922, 119) Gaston Milhaud (Bachelard elődje a Sorbonne tudományfilozófiai katedráján, amelyet az ő számára hoztak létre) a tudományos konvencionálizmust már jóval radikálisabb konstruktivizmussal kombinálja. Szerinte a kontingens, változékony jelenségek és viszonyaik megragadására szolgáló törvények és a bennük foglalt állandóság pusztá konstrukciók (Milhaud 1986, 280), fogalmaink, mértékeink önkényes általánosítások (Milhaud 1896, 281-282), definícióink és posztulátumaink igazolhatatlanok. (Milhaud 1896, 283) Althusser a filozófia és a tudomány általa tételezett konstitutív viszonyában ezt a konvencionalista-konstruktivista tradíciót képviseli. Alain Badiou az általa feltalálásnak nevezett viszonyt tekinti a koncepció egyik „forogási pontjának”. (Badiou 1993, 37) A másik nem a filozófia és a tudomány viszonyát mutatja meg, hanem a filozófia politikai érintettségét. (Badiou 1993, 38-39) Ez nem csak elméleti síkon jelent kapcsolódást Marxhoz, Leninhez és Maohoz, hanem éppen a gyakorlati dimenzió a lényege, ami szorosan kapcsolódik 1968-hoz – mutat rá Badiou. (Badiou 1993, 38-39) Panagiotis Sotiris ezt a két kapcsolódási irányt helyezi Althusser egész gondolkodói életútjának fókuszába. Szerinte a filozófia meghatározásának problémája körül forog Althusser kritikai viszonyulása Gramscihoz: a filozófia kapcsolata a tudománnyal és a politikával képezi a vezérmotívumát Althusser filozófiájának a *Pour Marx*tól kezdődően, középpontban a *Philosophie et philosophie spontanée des savants* és a *Lenin filozófiája* (1968) gondolatmenetével. (Sotiris 2016, 8-10) Ez utóbbinak a bevezetője a filozófia és a tudományok viszonya kapcsán a *Philosophie et philosophie spontanée des savants* megállapításait visszhangozza. (Althusser 1977, 126-127) Mondhatjuk tehát, hogy ezt a gondolatmenetet fejleszti tovább, amikor a filozófiának politikai közvetítő szerepét jelöl ki az elmélet területén.

A filozófia gyakorlat, sőt politikai gyakorlat, bármennyire is elfojtásra került ennek ténye: „nem más, mint bizonyos módon befektetett politika, bizonyos módon folytatott politika, bizonyos módon visszakerődzött politika”. (Althusser 1977, 131-132) Ebben a keretben a tudományfilozófia tudománypolitikává válik, 1968-ban a forradalmi spontaneitás és cselekvőképesség jegyében, a 2010-es években Magyarországon pedig éppen ezeket felszámolandó, ami azonban az elmélet helytállóságán nem változtat. Althusser „osztályharc az elméletben” megfogalmazása, és ezzel tulajdonképpen az osztályharcelmélet és az ideológiai harc tételezése nyer igazolást minden olyan, 1968-ról szóló narratívában, amely politikai irányultság alapján közelít annak ideológiájához és a jelen filozófiai, tudományos, oktatási és kulturális kérdéseizhez és intézményeizhez mint althusseri ideológiai államapparátusokhoz.

IRODALOM

- Althusser, Louis (1968): Marxizmus és humanizmus. Ford. Gerő Ernő. In. Louis Althusser: *Marx – az elmélet forradalma*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 57-78.
- Althusser, Louis (1969): À propos de l'article de Michel Verret sur 'Mai étudiant'. *La Pensée* 145, Juin 1969, 3–14.
- Althusser, Louis (1974): *Philosophie et philosophie spontanée des savants*. Paris, Maspero.
- Althusser, Louis (1977): Lenin és a filozófia. Ford. Horváth Andor. In. Louis Althusser: *Olvassuk Marxot*. Bukarest, Kriterion, 125-169.
- Badiou, Alain (1993): Qu'est-ce que Louis Althusser entend par « philosophie » ? In. Sylvain Lazarus: *Politique et philosophie dans l'oeuvre de Louis Althusser*. Paris, Presses Universitaires de France, 29-46.
- Bagi Zsolt (2012): *Helyi arcok, egyetemes tekintetek*. Miskolc, Szépmesterségek Alapítvány.
- Balibar, Étienne (2000). Tudomány és igazság Georges Canguilhem filozófiájában. Ford. Kicsák Loránd. *Vulgo* 2/1-2, 61–73.
- Balibar, Étienne (2012): *Marx filozófiája*. Ford. Mihancsik Zsófia. Budapest, Typotex Kiadó.
- Brenner, Anastasion (1990): *Duhem. Science, réalité, apparence*. Paris, Vrin.
- Canguilhem, Georges (1977): *Idéologie et rationalité dans l'histoire des sciences de la vie. Nouvelles études d'histoire et de philosophie des sciences*. Paris, Vrin, 1977.
- Duhem, Pierre (2005): *A jelenségek megőrzése*. Ford. Nemes Krisztina. Budapest, Kairosz.
- Gramsci, Antonio (1978): *Cahiers de prison, Tome III*. Paris, Gallimard.
- Legrand, Stéphane (2009): Louis Althusser : mai 1968 et les fluctuations de l'idéologie. *Arts & Politiques* 45 (2009/1), 128–136.
- Macherey, Pierre (2009): Althusser and the concept of the spontaneous philosophy of scientists. Transl. Robin Mackay. *Parrhesia* 6, 14–27.
- Majumdar, Margaret A. (1997): The Intransigence of the Intellectual: Autonomy and Ideology in Althusser and Sartre. *Sartre Studies International*, Vol. 3, No. 1, 22–42.
- Milhaud, Gaston (1986): La science rationnelle. *Revue de Métaphysique et de Morale* Mai 1896 Tome 4, No. 3, 280–302.
- Monasta, Attilio (2010): Antonio Gramsci. *Phronesis* 2010 nyár, 47–59.
- Picard, Émile (1922): *La vie et l'œuvre de Pierre Duhem*. Paris, Gauthier-Villars.
- Poincaré, Henri (1908): *Tudomány és föltevés*. Ford. Szilárd Béla. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társaság.
- Poincaré, Henri (1925): *A tudomány értéke*. Budapest, Pfeifer Ferdinánd (Zeidler testvérek) Nemzeti Könyvkereskedésének kiadása.
- Sotiris, Panagiotis (2016): The Laboratory of Philosophy. Gramsci and Althusser on Philosophy. *Décalages* Vol 2, Issue 1, Article 4.
<http://scholar.oxy.edu/decalages/vol2/iss1/4>

Zsiger Ádám*: Carl Schmitt és Reinhart Koselleck a politikai és történeti megismerés formális lehetőségfeltételeiről

1. Bevezetés: Koselleck *historikája* és Schmitt fogalomalkotása

Reinhart Koselleck legambiciózusabb vállalkozása a bármely lehetséges történelem és történetírás keretfeltételeinek felvázolására tett kísérlete volt, melyet *Historikának* nevezett el. Noha a probléma már az 1950-es évektől foglalkoztatta, és végigkísérte pályafutását, elképzeléseit nem sikerült összefüggő elméletté formálnia.¹ Ennek ellenére ezeket a lehetőségfeltételeket következetesen a társadalmi-politikai fogalomalkotást univerzálisan szervező mélystruktúrákban jelölte meg, amelyeket *relációs kategóriapárok*nak nevezhetünk. Ilyenek az *uralom és alávetettség*, a *barát és ellenség*, a *tapasztalat és várakozás* viszonyai, bár hangsúlyozta, hogy mellettük továbbiak is elképzelhetők.² (Koselleck 2003, 403) A *Begriffsgeschichte* elsősorban a társadalom *tapasztalatainak* és *várakozásainak* eltolódásaira fókuszál, azonban a többi relációpár teoretikus felemelése arra mutat, hogy a *Historika* jóval átfogóbb igényű, mint a fogalomtörténet elmélete. Ez abból a felismerésből ered, hogy az emberek közöttiség, az *inter-est* viszonyok gazdagsága nem vezethető vissza egyedül a tapasztalati tér elmozdulásaira, s így a *Historika* megalkotásának célja az, hogy segítségével megragadhatóak legyenek az emberi viszonyok történelmet és történetírást generáló további alapformái is. Ezek a pluralitás tényéből fakadóan „időtlen”, történelmen *kívüli* formák: minden emberi közösség az uralom és alávetettség, barátság és ellenségesség keretei között él, és semmilyen törekvés nem képes ezeket az adottságokat kitörölni a világból. Ennek ellenére minden aktivitás átrendezésükre irányul, éppúgy, ahogyan a történetírás is az uralmi formák, a társadalmi függőségek és a politikai ellenségképződés témái között mozog. Vagyis a cselekvés és értelmezés egyaránt ezen viszonyokhoz kötött, s ezért Koselleck transzcendentális kategóriáknak is nevezi relációit.

Ha a történelem lehetőségfeltételei valóban időbeli változásoktól független adottságok, lényegtelen, hogy Koselleck milyen hatástörténeti fejlemények alapján jutott belátásaihoz, mert

* Doktorandusz, Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Modern Filozófia Doktori Program

¹ A kosellecki elmélet főbb gondolatai elszórta megtalálhatóak az *Elmúlt jövő* esszéiben és az *Időrétegek* (*Zeitschichten*) című gyűjteményes kötetben, amely a *Studien zur Historik* alcímet viseli. Ez utóbbiban található a *Historika és hermeneutika* című előadásszöveg, amely eredetileg Gadamer 85. születésnapjára rendezett konferencián hangzott el. A szöveg és Gadamer válasza magyar fordításban olvasható. (vö. Koselleck 2004) Az elmélet vázlatos rekonstrukcióját Stefan-Ludwig Hoffmann végezte el. (Hoffmann 2010)

² Ilyenek a *háború és béke*, a *termelőerők és termelési viszonyok* ellentétei, a *társadalmi munka*, a *politikai nemzedék*, az *államberendezkedési formák*, a *határ*, valamint a *tér és az idő* kategóriái. Koselleck ezeket később kiegészítette többek között a *belső* és a *külső* (csoportképződésre és a csoportok elválasztására utaló) párjával, és a Hannah Arendt-től származó *generativitás* (Arendtnél: *natalitás*) kategóriájával. (vö. Koselleck 2004) Figyelemre méltó, hogy szerepelnek közöttük nem-relációs kifejezések is. Koselleck bevallottan transzcendentálfilozófiai szempontból tekint kifejezéspárjaira, és ezért kiemeli őket a nyelviség dimenziójából. A történeti-szemantikai mélystruktúrák elemzése során azonban Walter Dieckmann-ra hivatkozik (vö. Koselleck 2003, 123), akinek a politikai szavak tartalmáról adott elemzése mindvégig a nyelv és a beszéd, a *langue* és a *parole* szembesítésének keretein belül mozognak, hangsúlyozva, hogy a szó és a nyelven kívüli valóság viszonyának vizsgálata nem tartozik a nyelvtudományi szemantika feladatai közé. (Dieckmann 2000, 28) Vagyis, míg Koselleck a nyelviség dimenzióján kívülre tekintve építi fel elméletét, addig önreflexióit visszazárja a nyelvtudományi szemantika körébe, amennyiben a nyelv szituatív használata és strukturális meghatározottságai közötti összefüggésekkel foglalkozik. Így a történelem lehetőségfeltételeiről szőtt elképzelésének filozófiai dimenziói jórészt kifejtetlenek maradnak. Szűkebben véve a fogalmak és a kategoriális kifejezéspárok ismeretelméleti viszonya marad homályban nála, miközben elméleti reflexiói elsősorban a *szavak* és a *fogalmak* viszonyának tisztázására irányulnak. (vö. Bödeker 2016, 31–32)

elméleti és gyakorlati hasznosíthatóságuk nem ezen múlik.³ (Koselleck 2004) A *barát-ellenség* relációt Carl Schmitt-től emelte be történelemértelmezésébe, még a *Historika* kialakítása előtt, Schmitt fogalomalkotásának azonban épp az a formalizálásra törekvő igénye vitatható, amelyre Koselleck ekkor és a későbbiekben is támaszkodott. Jelentős érvek szólnak ugyanis mellett, hogy Schmitt, formális fogalomalkotásán keresztül a rivális politikai nézetek leigázására törekedett, s ez érinti a *politikainak* a *barát-ellenség* megkülönböztetésére építő elképzelését is. Azaz a schmitti szemlélet nem csupán az ellenségképződés neutrális keretfeltételeit jelöli ki, hanem többé-kevésbé burkoltan az ideológiai-politikai ellenséget is. (vö. Gedő 2010; Gyulai 2019) Míg tehát szemantikai nézőpontból Koselleck állítása az, hogy a *barát* és az *ellenség megkülönböztetése* a nyelviség dimenzióján kívüli kategória, addig Schmitt ezen kategóriáknak a lexikális jelentését valójában normatív-politikai előfeltevésekre építi. (vö. Dieckmann 2003, 42.) Ezek ugyanis csak saját korának nyelvharcaiból származhatnak, s így a kosellecki koncepció egyik alapeleme csupán kontingens történelmi termék és nem történelmen kívüli állandó. Sőt, ez a probléma nem is korlátozható az ellenségproblematika átvételére, hiszen Koselleck ennél jóval átfogóbban merített a schmitti életműből. A *Historika* kialakítása során ezért arra törekedett, hogy eltávolodjon a schmitti szemléleti kerettől, a *barát-ellenség* relációt pedig megtisztítsa az ideológiai előfeltevésektől. Ennek ellenére a kosellecki gondolkodás egyik legproblematikusabb pontja a schmitti fogalmak átvétele volt, amelyek kétarcúságuk folytán éppúgy szolgálhatják a történelmi megértést, mint az elutasítást.

Közelebről nézve ez nem azt jelenti, hogy Koselleck – elsősorban munkásságának kezdeti szakaszában –, Schmittre hagyatkozva bizonyos szempontból történelmi megértésre törekszik, míg más szempontból elutasító, ami nyilvánvalóan legitím történelmi hozzáállás. Inkább azt, hogy a schmitti szemlélet paradox módon *egyazon szempontból* teremt nála *megértést és elutasítást*: amellett, hogy kijelöli az ellenségképződés megértésének keretfeltételeit, mélystruktúrába ágyazódva felfedezhető a felelősségre vonás, elutasítás és leigázás *kényszermozganata* is. Vagyis, összevetve a *Historika* többi, egyszerre történelmen *belüli* és *kívüli* kategóriapárjával, a *barát-ellenség* megkülönböztetés nem csupán biztosítja a politikán *belüli* és *kívüli* nézőpontot, hanem a politikán belüliséggel és a megkülönböztetés mozzanatával politikai küzdelemben is vonja annak külső szemlélőjét. (vö. Gyulai 2019) Ez pedig már a „homéroszi pártatlanság” ellen hat és semmi köze ahhoz az elutasításhoz, amely a történelmi bíráló természetes velejárója.⁴ Veszélye az, hogy a történelmi megértésigény könnyen torkolthat a győztesek igazolásába és a legyőzöttek ismételt leigázásába, noha Koselleck ilyen radikális tényszerű sosem tévedt.

Önmagában az, hogy lehet-e egyáltalán a (történelmi) *megértés* lényegileg *elutasító*, paradox és nehezen érthető jelenség, amely abból ered, hogy Koselleck történelemértelmezésébe

³ Gadamerrel szemben Koselleck arra törekedett, hogy a történelem lehetőségfeltételeit kivonja a szövegahagyományozás dimenziójából, ezáltal a *Historikát* a hermeneutika mellé, illetve fölé helyezze. (vö. Koselleck 2004)

⁴ A történelmszaját perspektívájának a történelmi kutatásból való kiiktathatatlansága azon a belátáson nyugszik, hogy sem az egykori cselekvők, sem tetteik későbbi értelmezői nem vonhatják ki magukat tapasztalataik és várakozásaiak összefonódottságából, így a *priori* nem szüntethető meg az egykoriak és a későbbi élők nézőpontjának perspektivikus különbsége. Ezt a mára közhellyé koptatott belátást érdemes felidézni itt annak tükrében, hogy a *barát-ellenség megkülönböztetés* politikán belüli aspektusai *más természetűek* a történelmszemélyes tapasztalatainak és várakozásainak perspektivikus torzításánál, noha hasonlóak és ezért könnyen összetéveszhetőek egymással. A politikán belüliség a *megkülönböztetés* mozzanatával zár ki csoportokat a történelmszemélyes megértésigényéből, ami a perspektivikus különbségeket önmagában nem kell, hogy jellemezze. Annak megvitatása, hogy van-e vagy sem olyan perspektíva, ami érintetlen a politikai harc mozzanataitól, önmagában a politikai gondolkodás problémája; történetírói szempontból csak annak van jelentősége, hogy a politikán belüliség mozzanata alapvetően gátolja vagy gátolhatja a politikailag elutasítottak saját *perspektívájának* megértését. Innen nézve a kosellecki elméleten belül egyfajta hasadás mutatkozik a *politikai* és a *történelmi* jellegű gondolati minták között, azaz a *barát-ellenség* és a *tapasztalat-várakozás* kategóriapárjai korántsem harmonizálnak egymással egyetlen szemléleti kereten belül.

beemelte a schmitti fogalmakat, s így a politikai és államelméleti gondolkodás kategóriáit vonta bele a történeti gondolkodás alapvetően más kultúrájába, s ezek feszültségbe kerültek egymással történelemszemléletének mélyszerkezetében. Ez példászerűen megragadható korai művében, a *Kritika és válságban*. A megértés és az elutasítás kettőssége, amely a *Historikában* már csak burkoltan fedezhető fel, itt még nyersen és közvetlenül áll előttünk. Ebben az erősen Schmitt hatása alatt született kötetben ugyanis Koselleck a modernitás válságjelenségeinek olyasfajta megragadására törekszik, amelyből hiányzik a történelmi ágensek iránti megértő odafordulás, s ez mégsem von le semmit művének megvilágító erejéből.

Az eddigiek fényében ezt a sajátosságot célszerű lenne a kötet koncepciójának *formális és normatív-ideológiai* eredetű fogalmai közötti ütközésre visszavezetni. Elsősorban a decizionizmushoz⁵ való igazodásából adódóan, hiszen Koselleck szerint a felvilágosodás idején a *szuverén fejedelmi döntés* legitimitásának kétségbe vonásával a polgári–szellemi elit *barátok és ellenségek* mentén osztotta fel a társadalmat (a „rossz” szerepét a fejedelmi politikára osztva), amely végül a francia forradalom polgárháborús viszonyaihoz vezetett. Azonban a normatív szempontok dominanciájával szembeállítható, hogy a modernitás problémáinak formális megragadási igénye ebben a korai műben már rendkívül erős. Koselleck látszólag persze lemond a *barát-ellenség* megkülönböztetés *formális* megragadásáról, amikor azt a schmitti döntésfogalom alá rendeli, valójában inkább megerősíti azáltal, hogy nem annyira a schmitti döntésfogalomra, inkább annak eredeti *formális* meghatározására támaszkodik, bár erre külön nem reflektál. Ezt a szuverenitás-elképzelést Schmitt a tudományos objektivitás biztosítása céljából alkotta meg formálisként (vö. Schmitt 1992, 8), így Koselleck saját nézőpontjából csupán a történelem formális, azaz nagyobb objektivitást lehetővé tevő elemzését helyezi szélesebb platformra, noha a schmitti kereteken belül maradva. A problémát inkább az okozhatja, hogy a döntés fogalmának államelméleti igényű *formalitása* egészen mást jelent, mint az ellenségproblematika szemantikailag vitatható *formalitása*, és az, hogy ezek együtt nehezen illeszthetőek bele konfliktusmentesen egyetlen történetírói szemléletbe. Ezért a kosellecki gondolkodás ellentmondásosságából keveset érthetünk meg, ha formális elképzelései mögött szemantikailag megragadható normatív igényeket keresünk, s nem vesszük figyelembe azt a nézőpontot, ahonnan Schmitt a szuverén döntést speciális *jogi formaként* tematizálta, s amely a kosellecki történetírás közegében sajátos értelemszervező erővel bír.

Írásomban ezért a *Kritika és válság* koncepcióját a schmitti döntésfogalom *formalitásának* kontextusában veszem szemügyre. Arra mutatok rá, hogy az ellenségproblematika formalitása és a szuverén döntés formalitása – egészen pontosan a mögöttük álló kétféle tudományos szemlélet – csak az eredeti schmitti kereteken belül támogatják egymást, míg Kosellecknél ezek együtt tartása számos belső problémát generál. Egyrészt a formális döntésfogalom a barát-ellenség megkülönböztetésben rejlő *elutasítás* politikai mozzanatát felerősíti, amennyiben Schmitt nyomán a szuverén fejedelem pozíciójához rendeli hozzá a barát és ellenség feletti döntés egyetlen lehetséges módját, másrészt viszont formális, neutrális szemléleti keretként takarásba helyezi ennek a szempontnak elutasító-politikai jellegét. Így a schmitti fogalmi gondolkodás strukturális adottságai szemléletalkotó módon meghatározzák a kosellecki nézőpontot, miközben megakadályozzák a velük való kritikai szembefordulás lehetőségét is. Feltételezésem szerint a Schmitt által formálisként elfogadhatni kívánt gondolkodási minták maguk mutatnak ilyen paradox és kényszerítő jegyeket. Figyelmesebb olvasás után a *Kritika és válság* szövege ugyanis azt a benyomást kelti, hogy Koselleck nem egyszerűen tudatosan normatív-ideológiai szempontból veszi semmibe a koncepcióját alá nem támasztó forrásokat és értelmezési hagyományokat, hanem *valóban nem érzi* mást és máshogyan a múltból, csak azt, ami Schmitt nézőpontjából megnyílik a számára. Így Schmitt fogalmisága nem csupán elméletkonstrukciós szereppel bír Kosellecknél, hanem *horizontszervező erővel* is, amely egy

⁵ A Schmitt és a decizionizmus fogalma közötti összefüggés problémacentrikus történetéhez ld. Gedő 2010.

sokkal eredendőbb, mélyebb szinten érvényesül annál, mint amit klasszikus diszkurzív hatásnak nevezhetnénk. Nem pusztán arról van tehát szó, hogy a schmitti fogalmiság Kosellecknél meghatározza a történelemtől tehető kijelentések körét, hanem inkább arról, hogy Koselleck látószögéből már azt megelőzően *a priori* módon eltűnnek a történelmi folyamatok sajátos jegyei, hogy történetírói szelekcióba kezdett volna. Végző soron a schmittiánus szemlélet transzcendentálfilozófiai jellegének – mely szorosan összefügg Schmitt különböző formalitás-elképzeléseivel – elemzésével fényt vethetünk az államelméleti és a történeti gondolkodás összekapcsolásának ellentmondásosságára, arra, hogy ennek a szemléletnek a megvilágító ereje azáltal élesíti a modernitás problémáinak megértését, hogy a kosellecki gondolkodás mélyrétegeiben hatva megszünteti a *sine ira et studio* írott történelem lehetőségét.

2. Koselleck és a polgárháború tapasztalatai

Carl Schmitt tudományos szemlélete Reinhart Koselleck elméletalkotását többé-kevésbé mindvégig meghatározta, részleteiben azonban sokáig nem elemezték (vö. Pankakoski 2010, 752), korai munkáinak schmittiánus vonásaiban pedig többnyire ideológiai részrehajlást láttak vagy látnak.⁶ A német államjogász antiliberális modernitáskritikája Koselleck első könyvétől, az 1959-es *Kritika és válságtól* kezdve közel egy évtizeden át meghatározó maradt. (Mehring 2000) Ez nem azt jelenti, hogy Schmitt befolyását abszolutizálhatnánk, hiszen Johannes Kühn, Otto Brunner és Karl Löwith is befolyásolta a fiatal Koselleck szellemi tájékozódását.⁷ Emellett Koselleck idővel maga is igyekezett távolságot nyerni Schmittől, hangsúlyozva egykori mestere munkáinak korhoz kötöttségét, miközben azok legfontosabb elméleti belátásait produktívan beépítette a fogalomtörténet elméletébe és a lehetséges történelem feltételeit körvonalazó programjába. (vö. Koselleck 2004) Ennek ellenére Schmitt gondolatai olyannyira mélyen és kiterjedten vésődtek bele Koselleck korai szövegeibe, elsősorban a *Kritika és válságba*, hogy azok nem csak a történelem elméleti megközelítését és a gyakorlati kutatás módszertanát befolyásolták, hanem Koselleck saját jelenéhez való viszonyát is formálták. Mivel a *Kritika és válság* kérdésfeltevései éppen a második világháború utáni világrend problémáinak megértését célozzák,⁸ Koselleck történelemszemléletét schmittiánus jelenkor-értelmezése felől érdemes megközelíteni.

Koselleck a *Kritika és válság*ban a nyugati nagyhatalmak és a szovjet érdekszféra szembenállását „globális polgárháborúnak” tekinti, amely a második világháború lezárultával a természeti állapot sajátos formájába taszította a világot. (Koselleck 2016, 15) Vizsgálatai centrumában az antagonisztikus ellentétek mögött húzódó dichotóm gondolkodásformák eredete áll, amelyet az ellenfogalmak nyelvi természetének és politikai hatékonyságának elemzése egészítenek ki. Koselleck a világválság archetipikus formáját egy kétszáz évvel korábbi szembenállásban látja meg, melynek ugyan nincs pontosan megjelölhető kezdete, ám a tizenharmadik század közepén már világosan megragadható jelenség. Ez az abszolutista államot morálisan hiteltelenítő, felvilágosult elit kritikái-bíráló tevékenysége, amely hosszútávon aláasta az állami békét és a francia forradalommal polgárháborút idézett elő.

⁶ Ez kivétel nélkül jellemző a *Kritika és válság* magyar fordítását ismertető szerzők írásaira. ld. Bacsó 2017, Balázs 2017, Sipos 2017.

⁷ A Schmitt-Koselleck kapcsolat kutatásának általános eredményeiről legutóbb átfogóan Timo Pankakoski írt. (vö. Pankakoski 2021)

⁸ Koselleck prezentista alapállását elsősorban a kötet belső utalásai alapján lehet rekonstruálni, mert elméleti bevezetőt nem csatolt a kötethez. A könyv zsebkönyvkiadásához 1973-ban írt előszavában azonban tagadja a prezentizmust: „Támadt néhány félreértés e mű eredeti szándékait illetően. Helytelen azzal vádolni, hogy a jelenkor problémáiból indul ki, hiszen lényegében mindegy, melyik ponton lépünk be egy történeti vizsgálódás hermeneutikai körébe”. (Koselleck 2016, 9) Koselleck azonban ekkor már olyan írásokon dolgozott, amelyek az *Elmúlt jövőben* kaptak helyet, s így a későbbi nézetei felől értelmezte korai munkáját, életművének egységesítésére törekedve. Ezért nem veszem figyelembe későbbi megjegyzéseit vagy szándékmagyarázatait.

Koselleck ezért a polgári kritika és a politikai válság összefüggéseit vizsgálja, s ezen belül a kritikai magatartásmódok mögötti lelkiismereti és morális függetlenség konfliktusgerjesztő potenciáljára fókuszál. A kritika történetileg számos alakot ölthet, azonban csak a lelkiismereti és szellemi függetlenség áll lényegi összefüggésben az állami béke megbontásával. Az erkölcsi, vallási és lelkiismereti autonómia ugyanis rendkívül produktívan ontja azokat a fogalmi megkülönböztetéseket, amelyeket Koselleck később *aszimmetrikus ellenfogalmaknak*⁹ nevezett, s amelyek a moralizálók saját pozíciójának felemelését és igazolását éppúgy szolgálják, mint az elutasítottak megsemmisítő bírálatát. Egy ilyen, dualisztikus fogalmi struktúrára épülő diskurzus indult ki abból a polgári-társadalmi szférából, amelyet a kora újkor politikai körülményei kizártak a számára láthatatlan és ismeretlen politikai szférából. Így erkölcsi kritikájukkal a szuverén fejedelmi politika ellen fordultak, kétségbe vonva annak döntési illetékességét, holott ez eredetileg abból a tapasztalatból származott, hogy legfelső autoritásként sikeresen teremtett békét az államban. Koselleck a kor rendkívül virulens polgári kritikáit nem „szubsztancializálja”, nem keresi azok valamilyen közös „lényegét”, hanem a történeti összefolyamatban betöltött destruktív szerepüket domborítja ki.

Ezt a röviden vázolt koncepciót Koselleck alapvetően Schmitt megfontolásaira építi. Egyrészt a kor polgárságának morális ellenfogalmait *A politikai fogalmára* támaszkodva szigorúan politikaiként kezeli. Schmitt a gazdasági és esztétikai területek mellett megemlíti a morál szféráját is, amelyekkel szemben a *politikáinak* nincs elkülönült szférája, csupán az arra jellemző *barát-ellenség* megkülönböztetés. Szerinte a gazdasági, a morális és az esztétikai ellentétek politikai élt kaphatnak, ha a barát és ellenség megkülönböztetésének irányába fejlődnek. (Schmitt, 2002) Koselleck erre a gondolatra támaszkodva úgy érvel, hogy a polgárság morális diskurzusa politikailag hatékonyan osztotta az ellenség szerepét az abszolút szuverénre. Másrészt, Koselleck azon feltételezése, hogy a heterogén, sokszor egymással is ellenséges csoportok egységes „frontba” szerveződve állnak szemben a közbékét fenntartó állammal, szintén Schmittől származik (vö. Schmitt 1996, 62), aki szerint a konfliktusok szabályozására képes, erős felsőbb hatalom nélkül az állami egység különböző érdekcsoportok martalékvá válhat. Ilyen körülmények között legfeljebb ideiglenes konszenzus érhető el a rivális csoportok között, azonban a politikai struktúra egészét a polgárháború etikája határozza meg. (vö. Schmitt 1992, 3.; Pankakoski 2010, 757) Mindkét schmitti megfontolás abba az irányba mutat, hogy a moralizáló kritika, amely az egységes emberiség javát és haladását követelte egykor, szükségszerűen vezet politikai katasztrófához. Koselleck szerint ez az általános összefüggés határozza meg a jelenkori válságot is: „A világ történelemfilozófiailag elgondolt egysége ma politikailag széthasadt egységnek bizonyul (...) Mindkét fél egyaránt a haladásra esküdött fel, és mindkettő a másik állítólagos visszamaradottságából él (...)”. (Koselleck 2016, 16) Koselleck tehát a kora-újkori stabilitás korszakát látens polgárháborúként értelmezi, s ezt a diagnózist vonatkoztatja saját jelenére is. Érvelése a morális és politikai viták polgárháborúként való egyszerű kategorizálásán alapul, amellyel ugyan megnöveli munkája retorikai hatékonyságát, de csak a történelem végletes leegyszerűsítése árán. (vö. Pankakoski 2010)

Mindez arra utal, hogy Koselleck számára az akkori és a jelenkori valóságot *azonos tapasztalati tér* fogja egységbe. Innen nézve Schmitt fogalmai bizonyos értelemben közvetlenül alakították Koselleck perspektívájának belső szerkezetét. Vagyis munkája nem tekinthető eredetkutatásnak, mégha a felvilágosodás korában fedezi is fel saját jelene problémáinak forrását. Egy ilyen perspektívából a térben és időben kibővített, és őt körülvevő tapasztalati világ strukturális elemzése végezhető el, azaz a „polgárháború” kialakulásának olyan okai kereshetőek, melyeket maga a „szituáció” – a felvilágosodástól a saját koráig tartó két-háromszáz év egésze – önmagában hordoz. Történeti-metodológiai szempontból ez a

⁹ Az aszimmetrikus ellenfogalmakhoz ld. Koselleck 1998, Koselleck 2003, 241-298. Értelmezésükhöz ld. Szabó 1997.

szinkronikus vizsgálatokhoz hasonlítható, amelyek egy adott eseményösszefüggést közvetlenül, magából a megvalósulási folyamatból magyaráznak. Jól ismert, hogy Koselleck később az ilyen megközelítést csak a diakronikus elemzésekkel összekapcsolva tartotta relevánsnak a történeti megismerés számára. (vö. Koselleck 2003, 344) Korai művében azonban ezeket elválasztotta egymástól, elhagyta a diakronitást (lemondva a „polgárháború” hosszútávú okainak kereséséről), végül pedig szinkron vizsgálatait alárendelte Schmitt szemléletének. Ennek legfontosabb következménye, hogy a történelem általános menetére, a polgárháború okaira és az állami rendteremtésre irányuló elemzései döntően nem történeti, hanem államjogi és államelméleti perspektívából nyílnak meg. A történeti perspektívából az államelméleti látószögbe való átbillenésből – vagyis egy alapvető és reflektálatlan szemléleti váltásból –, és nem egyszerűen Schmitt néhány fontos belátásához való igazodásból adódik, hogy a kosellecki koncepciót számos ellentmondás és belső feszültség terheli.

Ilyen például az, hogy bármennyire is hasonlóak egymáshoz valamely „tapasztalati tér” szinkronikus-történeti, illetve államelméleti szempontú elemzései, Kosellecknél az utóbbiak nem csupán ráépülnek az előbbiekre, kiegészítve azokat, hanem ellenkezőleg: szinkron vizsgálatának *történeti-módszertani jellegét* is megszüntetik. Ez Koselleck egyik későbbi esszéjének fényében pontosabban megvilágítható. *A Terror és álom. Módszertani megjegyzések a Harmadik Birodalom időtapasztalataihoz* című írásában külön is foglalkozik a történeti szinkron vizsgálatok természetével. Ebben azt állítja, hogy az ilyen szempontú kutatás hitelessége „egyetlen teoretikus premissza elfogadásán áll vagy bukik (...). Ily módon ugyan leírhatjuk, hogyan zajlottak le adott folyamatok, még hozzá olyan tudományos kategóriák segítségével, amelyek nem lépnek ki az ábrázolt jelenség világából, a következmény azonban az lesz, hogy bizonyos viselkedéseknek módszertanilag visszavonhatatlan szükségszerűséget kell tulajdonítanunk”. (Koselleck 2003, 343) *A Kritika és válságban* a kosellecki szemléletváltás egyik eredménye éppen az, hogy Schmitt fogalmai váltak „módszertanilag visszavonhatatlan szükségszerűséggé”, megadva ezzel a koncepció szervezőelvét. Csakhogy, mivel Schmitt a weimari időszakban született mérvadó írásaiban saját szavaival élve „logikai”, „joglogikai” és „rendszer-tani” indoklásait adta saját elképzeléseinek (vö. Schmitt 1992, 1), ezek az alapvetően jogászai eredetű, ahistorikus-deduktív szempontok *is* beágyazódtak a *Kritika és válságban* érvényesített történetirőlí módszertanba. Mivel a deduktív-logikai szempontok természetük szerint egy olyan értelemösszefüggést működtetnek, amelyben a logikailag inkonzisztens, azaz véletlenszerű és „zavaró” mozzanatoknak nem lehet helye, abban a pillanatban, amint ilyen szempontokat Koselleck érvényre juttat a történeti valóság vizsgálatában, a módszertan és az értelmezés jellege is alapvetően megváltozik: zárt, logikailag koherens koncepció kialakulásának reflektálatlan pályájára kerül, feláldozva a történetiség egyedi és sajátos mozzanatait. Vagyis mindabból, ami végső soron egy adott időmetszetben – Kosellecknél a tizenharmadik század közepén – a történeti szinkron vizsgálatok tárgya lehetne, csak annyit képes megragadni, amennyi a koncepciója logikai – a schmitti decizionizmust alátámasztó – konzisztenciát erősíti. Ennek végső eredménye az, hogy a történetitől az államelméleti perspektíva felé tolódással a metaforikusan kibővített tapasztalati tér szinkronikus elemzések nyersanyaga helyett csupán Schmitt „logikai” összefüggéseinek illusztrációjává vált.

Míndezzel szorosan összefügg a koncepció egy másik belső feszültségforrása is. Mint láttuk, Koselleck későbbi írásában kiemelte, hogy a szinkron vizsgálatok tudományos kategóriái nem lépnek ki az ábrázolt jelenség világából, ám ennek nyilván ellentmond, hogy Schmitt fogalmai egy jóval későbbi kor termékei, mint amit a *Kritika és válságban* elemzett. Az igazi probléma abból adódik, hogy Koselleck nem nyíltan és reflektáltan helyezte a schmitti fogalmiságot művének előterébe, azokat elemzési kategóriákként kezelve. Éppen ellenkezőleg: olyan fénybe állította a német államjogász alapvető belátásait, mintha azok maguk is a kora újkor termékei lettek volna. Ezt a célt szolgálta Thomas Hobbes szerepeltetése, akit bizonyos értelemben

Schmitt szócsöveként használt. Könyvének centrális pontjain, ahol a kritika és a válság jelenségeinek immanens összefüggéseit vázolta fel, az angol filozófus nézeteibe csomagolta juttatja érvényre Schmitt decizionista elképzeléseit.¹⁰

Igy Koselleck a *Leviatán* azon szöveg helyeihez fordul, amelyek tartalmilag leginkább egybevágnak a schmitti mondanivalóval, elfedve ezzel a kritika és a politikai válság Schmittől átvett összefüggését. Koselleck magyarázata szerint Hobbes a tényleges polgárháborús állapotból (kívülről) vezette le az érzelmi (belső) szféráról adott diagnózisát, rámutatva arra, hogy azzal, hogy az emberek a lelkiismeretre hivatkoztak, nem ismerték föl, hogy magatartásuk nem a béke akarásához vezet, hanem a polgárháború oka. (Koselleck 2016, 38.) Koselleck ezt az alapvető belátást a békét teremtő abszolutista politika legitimációs alapjaként mutatja fel, mint végső igazodási pontot, amelyből levezethető volt a különböző érdekcsoportokat erővel semlegesítő szuverén pozíciója. Ezzel Koselleck azt is egyértelművé tette, hogy a polgári kritika nem csupán egy esetleges politikai berendezkedést döntött meg az abszolutizmus alakjában, hanem az állampolgári biztonság fenntarthatóságának paradigmatis formáját is. Ebben az értelemben Hobbes belátásaira – pontosabban annak schmitti átértelmezésére – a modernitás patogén jelenségeinek gondolati ellenpontjaként tekint. Ez jelöli ki azt a nézőpontot, amelybe Koselleck behelyezkedve minden polgári-kritikai jelenséget elbírál, s amely kötetének mindmáig egyik legtöbbit bíralt jegye.

Aligha lehet Koselleck koncepciójának összes paradox és ellentmondásos vonását felsorolni, amelyek mind a schmitti premisszák és a történetiség harmonizálási kényszeréből fakadtak. Azzal, hogy Koselleck kiiktatta a metaforikus kibővített tapasztalati tér különböző generációinak perspektivikus különbségeit, egyetlen teoretikus nézőpontba sűrítve Hobbes, Schmitt és a saját nézeteit – mintha mind *egymás kortársai* lennének –, munkája nem egy ideológiai történeti mű, ahogyan azt állították és állítják mindmáig. Erdemesebb úgy tekinteni rá, mint ami egyáltalán nem történeti munka. Egyoldalú történeti műként való kezelésével többnyire csak ideológiakritikát gyakoroltak fölötte, elfedve azt a fontosabb jelenséget, hogy Koselleck szerint munkája minden kritikai megfontolás dacára a történeti kutatás objektivitásának talaján áll. Ám meggyőződése munkájának alapvető történetírói jellegéről mégsem a történelmet tendenciózusan átformáló schmitti gondolatkörtől többé-kevésbé függetleníthető eredményeire (például a *kritika* kifejezés fogalomtörténeti elemzéseire) vezethető vissza. Ellenkezőleg: a schmitti fogalmiságnak csupán egyik oldala az a sajátos hatókör, amely a történelemre irányuló kosellecki módszertant, forrásértelmezést és koncepciót strukturálta. A másik az, hogy olyan jegyekkel is bír, amely a *par excellence* ahistorikus nézőpont számára – vagyis *belülről* tekintve, Koselleck számára –, takarásba helyezte saját politikai karakterét és történetírói felhasználhatóságának korlátait. Ennyiben a kosellecki koncepciónak a történetiséggel való konfliktusa közvetlenül ráirányíthatja a figyelmet a

¹⁰ Ezt nem csupán az a tény teszi lehetővé számára, hogy Schmitt maga is több szálon kapcsolódott Hobbes-hoz, hanem az angol filozófus tudományfelfogása is. Hobbes filozófiája közismerten a történelmi gondolkodás ellenében fogalmazta meg magát, és a valódi tudásformák közül következetesen kizárta a históriát. (vö. Hobbes 1999, 134; Lupoli 2006) Így arra törekedett, hogy polgárháború tapasztalataiból tapasztalatoktól független belátásokhoz jusson, s ennyiben a politika szférájának schmitti megközelítése konfliktusmentesen ráilleszhető volt az ő deduktív belátásaira. Ezért Koselleck alapvetően kapcsolódott Schmitt saját *Leviatán*-könyvéhez. (vö. Schmitt 1996) Nem csupán modernításkritikai érvelését használta fel a *Kritika és válság* megírásánál, hanem az abszolutista állammal szemben fellépő csoportokat is hasonló szempontok alapján jelölte ki, mint Schmitt. Kosellecknél ugyanakkor hiányzik a *Leviatán* figurájával kapcsolatos héber és bibliai metaforák elemzése, melyeknek Schmitt két fejezetet is szentel a könyvében. Továbbá ezeknek a metaforáknak a kora-újkori rendkívüli bővülésére sem helyez hangsúlyt, azaz arra, hogy a *Leviatán* képe ekkorra magába integrálta az isten, az ember, a gép és az állat képzetek kombinációját. Koselleck közvetlenül csak a könyv ötödik és hatodik fejezeteiből merít (vö. Schmitt 1996, 53-77), ám azokból alapvető belátásokat. Schmitt ezekben elemzi a privát térben kibontakozó polgári morál politikai konzekvenciáit, Hobbes „hibáját”, aki szerinte az abszolutista állam belső rendjének aláaknázását maga előlegezte meg a magán-, és a kormányzati szféra éles elválasztásával. Továbbá elemzi ennek a belső „rombolásnak” a folyamatát is, amely az állam felbomlásához vezetett.

schmitti életmű transzcendentálfilozófiai jellegére. (vö. Cs. Kiss 2015, 47)¹¹ Arra, hogy Koselleck Schmittől nem csupán jelentős gondolati mintákat vett át, hanem nézőpontjának transzcendentális kereteit, személyes horizontját is a szó szoros értelmében formálta-alakította a schmitti beállítottság, s ebben az állapotban tartósan rögzítette. A kosellecki „szemlélet” egyszerre két irányba is zárt: kifelé, más gondolati minták irányába, illetve befelé, a kritikai-felülbíró (ön)reflexió számára. Ez a kettősség persze egy bizonyos kontextusban minden további nélkül ideologikusnak tartható, azonban az alábbiakban az ideologikusság és a transzcendentálfilozófiai jelleg szoros egymásra utaltságából megpróbálom az utóbbinak az értelmét pontosabban megragadni. Elsősorban a *Politikai teológiának* a szuverén döntés formalitásával kapcsolatos megfontolásaira támaszkodom, amennyiben ezek köré szerveződött a *Kritika és válság* szerzői nézőpontja.

3 Carl Schmitt és a döntés jogi formája

Carl Schmitt a *Politikai teológia* szuverenitás-definíciójában – *szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt* – szereplő döntés fogalmát „teremtő formaként”, „szubsztanciális formaként” határozta meg. Ennek értelmét saját későbbi *Leviatán*-könyvében azzal a történeti példával szemléltette, hogy a hobbesi Leviatán a középkori államelméletekkel szemben nem az Istenre visszavezethető béke *Defensor Pacis*-a, hanem a földi békét emberi teljesítményként megeremtő *Creator Pacis*. (Schmitt 1996, 32-33) A béke megerősítője és megeremtője közötti szubsztanciális különbség az állami döntés kétféle, *deklaratív-megerősítő* és (a *Politikai teológiában* érvényesített) *konstitutív* felfogása közötti különbségnek feleltethető meg. Ezért amikor Schmitt a szuverenitás formájának önértékéről, a szubsztanciális értelemben vett formáról beszél, mindig a szuverén *döntés* szó szoros értelmében vett teremtő képességét érti alatta. Mivel a cselekvő aktivitás és teremtés képzetét a *forma* semmilyen közkeletű fogalmával nem szokás összefüggésbe hozni, Schmitt a döntés formájának pontosítása céljából elhatárolja azt a filozófiai diskurzus egyéb forma-fogalmaitól. Három ilyen forma-elképzelést vesz szemügyre: a *technikai formát*, a *transzcendentális formát* és az *esztétikai formát*.

A *technikai forma* egyszerűen a katonai parancsot jelenti. Schmitt szerint azonban a szuverén döntés formája nem technikai,¹² hanem jogi eszmény. Ez azt jelenti, hogy mivel a jogeszmé önmagát nem képes megvalósítani, a rendteremtés kívánalma és nem a parancsban rejlő erőszak hívja életre. Különbségük azzal is szemléltethető, hogy míg a parancs végrehajtása nem feltételezi a végrehajtó személy beleegyezését, addig a szuverén döntés létjogosultsága mindenki jól felismert önértékéből ered – legalábbis Hobbesnál, akire Schmitt markánsan épít. A szuverén teljes hatalma, azaz a *summa potestas* ennyiben tekintélyt, *auctoritást* kölcsönöz neki, vagyis behódoló alávetés és általános támogatottság egyszerre áll mögötte. (vö. Schmitt 1996, 45.) A valóságból kitörölhetetlen döntéskényszerből következik a döntésre jogosult személy illetékessége is, akinek a döntései függetlenek tartalmi helyességüktől.

Schmittnél tehát a szuverén döntés tágabb fogalma két főbb elemet foglal magában: egyrészt a döntés önálló tényezőjét, másrészt pedig a döntésre illetékes személyt. Nagyon fontos ez a különbségtétel, jóllehet Schmittnél a két aspektus szorosan összefügg egymással. A döntéshozatal állandó kényszere a rendteremtés és rendfenntartás konstans, szerkezetileg stabil eleme az államnak, míg a döntő személye, azaz a szuverenitás alanya konkrét szituációkkal szembesül: a szerkezetileg szilárd, fogalmilag strukturált rendben általa jelenik meg a személyes és kontingens elem. Schmitt úgy kapcsolja össze egymással a stabil és a dinamikus,

¹¹ Cs. Kiss Lajos Gedő Éva PhD-dolgozatáról írott opponensi véleményében fogalmazta meg, hogy Schmittnél a „döntés önreflexív fogalma vezet át a konkrét cselekvés elméletének transzcendentálfilozófiai síkjára, s ezáltal kap Schmitt életüve »filozófiai szempontból transzcendentális jelleget«

¹² A *Politikai teológiától* eltérően a jóval későbbi *Leviatán*-könyvében már a technikai forma felé fordul, szóhasználatra erre utal: az államot a *technical perfection* szempontjából elemzi. (vö. Schmitt 1996, 45)

a személytelen és a személyes aspektust, hogy a jogrend alapját képező stabil helyzetet egy konkrét személy által konkrét helyzetben hozott konkrét döntésre vezeti vissza. (vö. Pankakoski 2010) Ennyiben a kétféle aspektus szoros összefonódottságát, egymástól való elszakíthatatlanságát hangsúlyozta.

Külbségüket pedig akkor veszi figyelembe, amikor a döntés jogi formáját nem csupán a *technikai (parancs)formától*, hanem a *transzcendentális filozófiai forma* fogalmától is megkülönbözteti. Ekkor a döntő személyének saját valóságához való viszonyát emeli ki, vagyis azt a kontextust, amelyben a konkrét döntést meg kell hoznia. Schmitt ezzel azt a jogtudományi felfogását vette célba, amely transzcendentálfilozófiai alapokon a szociológiai jelenségektől – azaz a konkrét valóság döntéskényszereitől – megtisztította a jogtudományt, és a szuverenitás kérdését is tisztán jogi kérdésnek látta. Vagyis Schmitt egy alapvető szemléleti hibában marasztalja el a normatív jogtudományt, és kritikájának ez a mozzanata fontosabb, mint a *transzcendentális forma* fogalom pontos, eredeti kanti értelmének felvázolása.¹³ Koselleck szempontjából mindössze elég arra rámutatni, hogy a konkrét helyzetre alkalmazott döntés azért nem lehet szükségszerű (*a priori*), mert a kivételes helyzetben szükséges jogkört nem lehet előre meghatározni. Schmitt ezen kívül semmi egyebet nem mond a jogi és a transzcendentális formák különbségéről, a harmadik formáról, az *esztétikai formáról* még ennél is kevesebbet fogalmaz meg.

Schmittnél tehát a döntés jogi formája sem nem transzcendentális, sem nem esztétikai, sem nem technikai forma. Jól ismert, hogy ez a döntésfogalom történeti és logikai szempontból is felöleli a *barát és ellenség* közötti mérvadó *megkülönböztetést*, amely maga is egyfajta döntés terméke. Ebben az értelemben a *Politikai teológia* imént vázolt döntésfogalma és *A politikai fogalmának* alap gondolata egymást magyarázzák. Harmonizáló tartalmi elemek ellenére azonban *A politikai fogalmának* szemléleti kerete, az a látószög, amelyből Schmitt az ellenségképződésre tekint, olyan jellemzőkkel bír, amelyek nem összeegyeztethetőek a döntésfogalmat megalkotó tudományos nézőpontjával. Ez egyáltalán nem kézenfekvő állítás, mert tartalmi hasonlóságaik mellett mindkét írás a tudományos objektivitást célzó formális megragadásra irányul.

Schmitt egyik legalapvetőbb belátása *A politikai fogalmában*, hogy a modernitásra jellemző permanens ellenségképződésre és ennek végső alapját adó, barát és ellenség közötti megkülönböztetésre azért kell kiemelt figyelemmel lenni, mert épp az a társadalom főle magasodó állami dominancia tűnt el, mely rendelkezett az erről való döntésről. (Schmitt 2002, 16) Az abszolutizmus idején ugyanis a formális illetékességgel rendelkező szuverén fejedelem senki által nem korlátozható saját szempontja döntötte el, ki ellenség és ki nem. Azáltal azonban, hogy a társadalmi szféra részévé és a mindennapi politikai diskurzus keretévé vált a nyelvi ellenségképzés, eltűnt az az előre rögzített szempont is, hogyan „kell” tekinteni erre a diszjunktív folyamatra, azaz kinek az illetékességébe tartozik, hiszen mindenki kompetenssé vált benne. Ezekből a schmitti megfontolásokból adódik, hogy annak a tudományos

¹³ Így például Schmitt nem utal *A tiszta ész kritikájának* talán legismertebb megkülönböztetésére: az *a priori szemléleti formák* és a *tiszta értelmi kategóriák* különbségére. Schmitt *A politikai teológia* második fejezetében következetesen a *transzcendentális forma* fogalmát használja az általa kritizált kelseni jogtudomány vonatkozásában, noha ezzel azt sugallja, mintha a *tér és idő szemléleti formáiról* lenne szó. Hans Kelsen azonban Kanthoz elsősorban nem az *a priori szemléleti formák*, hanem a *tiszta értelmi fogalmak* felől kapcsolódik (vö. Bódig 2007, Horkay 2007), így Schmitt megjegyzése inkább zavaros, semmint pontos. Kelsen a valóság kauzalitás által szabályozott világának analógiájára képzei a jogtudomány önálló területét, ahol a *legyen* (Sollen) kategóriáját Kant ismeretelméletére hagyatkozva a *tiszta értelmi fogalmak* mintájára elemzi. Ebben a modellben a valóság tényállásaihoz a jogi norma kapcsolja a szankció elemét. Például, ha egy személy „valaki mást megöl, *legyen* megbüntetve.” (Bódig 2007, 198) Schmittet ebben az elképzelésben az zavarja, hogy Kelsen transzcendentális alapokon a jogtudományt függetleníti a szociológiától. Azzal, hogy Schmitt a szuverenitás formális meghatározását empirikus feltételekhez kötötte, meghaladta a jogi és a szociológiai megközelítéssel államelméletek különbségét, bizonyos értelemben szintetizálva azokat. (Takács 2004) Mivel pedig Kelsennek címzett kritikája szemléleti kritika, saját, Kantot érintő tárgyi tévedéseire sem reflektál.

szemléletnek, amely meg akarja érteni a modern politika világát, alkalmazkodnia kell a különböző társadalmi csoportok szempontjaihoz annyiban, hogy a vizsgálatba vont csoportok nyelvi ellenségképződését kell feltárnia.

Ennek tükrében a tudományos megismerésre nézve nem mindegy, hogy adott jelenségek körét formálisan definiáljuk-e (ahogy Schmitt a döntés fogalmát) vagy pedig kritérium segítségével ragadjuk-e meg (ahogy Schmitt az ellenségképződést). A *barát-ellenség megkülönböztetés* egyik lehetséges olvasata az, hogy történeti és szociológiai elemzések nagyszerűen építhetők rá, hiszen orientálja az elsődleges kontextus nyelvharcainak elemzését. Ezáltal a független és objektívítást célzó tudományos kutatás *hittelét* erősíti. Koselleck maga is ehhez a narratívához alkalmazkodott, amikor beemelte *Historikájába*. Ezzel éles ellentétben, a döntésfogalom formalitása ugyan bármilyen nézőpontnak teret enged, amely a döntésre illetékes személy mindenkor sajátja, azonban a szuverén döntés kritikáját határozottan kizárja, akár a tizennyolcadik század kritikusaiktól, akár későbbi értelmezőktől származzon. Ezáltal az *elutasítás és hiteltelenítés* lehetőségét korlátlaná tágítja, hiszen a szuverén döntés helyessége sem kortól, sem helytől nem függ, csak a formális illetékességtől, melynek kritikája soha, semmilyen szempontból nem lehet helyes. Az illetékességet nem történelmi tapasztalatok, hanem logikai összefüggések garantálják. Ettől lehet ez az elgondolás a maga államelméleti területén formális, hiszen Hobbesra hagyatkozva Schmitt ebben nyilvánvalóan meg volt győződve.

4. A „horizont” fogalma a *Kritika és válságban*

Az ellenségképződés és a szuverenitásproblémára irányuló különböző látásmódok jórészt azért kapcsolhatóak össze egymással konzisztensen, mert Schmitt különböző történelmi korokra alkalmazta érvényességüket és szoros elméleti összetartozásukat ennek fényében mutatta fel, amennyiben a barát és ellenség *fölötti* szuverén döntést a társadalmi szféra kibontakozásával a barát és ellenség *közötti* nyelvi-diszkurzív megkülönböztetés veszi át. (vö. Szabó 2000, 29) Ennek eredményeként az állam a társadalommal szemben elveszíti a politikai birtoklásának monopóliumát. Koselleck erre a belátásra hagyatkozott, amikor a *Kritika és válságban* az átmeneti periódust akarta történetileg megragadni. Ezért eredt a társadalmi ellenségképződés nyomába, azt vizsgálva, hogyan vált az állampolgár nézőpontjából semleges szuverén ellenséggé.¹⁴ A két schmitti elképzelés egyetlen értelmezési keretbe olvasztását Kosellecknél a tartalmi és logikai összeilleszthetőségükön túl támogatta ezek kifejezetten formális megragadási igénye is, melyet Schmitt soha nem mulasztott el hangsúlyozni.

Ezeknek az egymást erősítő és kontextualizáló tartalmi és formális összefüggéseknek a fényében azonban kétséges, hogy Koselleck, aki számára a schmitti elméleten belüli ellentmondások általában is feloldhatók voltak, mennyire vehette figyelembe a kétféle formális elképzelés mögötti szemléleti különbségeket. Mint láttuk, Schmitt más igénnyel, más irányból és célból fordult az ellenségproblematika felé, mint a döntésfogalom felé. Ezért amikor Koselleck a francia forradalmat megelőző évszázad történetét schmitti kategóriákban értelmezi, egyetlen időmetszet vizsgálatára alkalmazza a barát-ellenség megkülönböztetés *formális kritériumát* és a döntésfogalom *formális definícióját*. Így egyetlen diszkurzív térbe kerül nála a független és objektív tudományos kutatás *hittelét* elősegítő szempont és az *elutasítás és hiteltelenítés* lehetőségét korlátlaná tágító látószög. Ezt a két szemléleti módot pedig már nem lehet olyan konfliktusmentesen egybefogni, mint tartalmukat.

Ez abban nyilvánul meg, hogy Koselleck a történelmi jelenségeket kizárólag a *barát*, az *ellenség* és a *döntés* fogalmai közötti szoros összefonódottság sémájában látja: nem tud olyan

¹⁴ Vö. Szabó 2000. Szabó Márton Leo Strauss nyomán Schmittnél a „semlegességet” a „barát” és az „ellenség” fogalmai mellett a harmadik alapvető elemzési kategóriának tartja. Koselleck a szuverén iránti „semleges” állampolgári érzületet és magatartását formálja idővel ellenséges érzületté és semleges magatartássá.

ellenségképződéshez vezető diskurzust *érezkeli* a korban, amely közvetlenül vagy közvetetten ne a szuverén döntési illetékességére utaljon vissza, azt hiteltelenítve, s végső soron ezzel ne a polgárháború veszélyét gerjesztve. Ez a jelenség a történelem kosellecki kényszerértelmezése, amely abból ered, hogy a *barát-ellenség* megkülönböztetésnek a schmitti döntésfogalom alá foglalása már nem csupán egy jól elkülöníthető mozzanat nála, hanem értelmezői horizontját és szemléletét mögöttesen elrendező elem. Az egykor állam- és jogelméleti szempontból megalkotott döntésfogalom a történelmi gondolkodás dimenziójába átemelve úgy látszik, elveszíti a transzcendentális filozófiai formafogalommal *szembeni* eredeti schmitti meghatározottságát és eloldódik azoktól a szituatív jelenségektől, melyek egykor életre hívták. Eredeti kontextusából kiemelve a döntés formális koncepciója maga válik Koselleck történeti érzékeltetésének szükségszerű (*a priori*) formális keretévé. A döntés „formalitása” a történeti gondolkodás terében persze teljesen más funkciót és értelmet jelez, mint amit Schmitt szövegeiben és ezek politikaelméleti szempontú értelmezéseiben jelent.

Az, hogy a schmitti fogalmiság mint *a priori* szemléleti keret pontosabban mit jelent, és hogyan érvényesül, a kosellecki szövegből kiemelt néhány paradox jelenség példáján megvilágítható. Mint fentebb láttuk, Koselleck önmagát Schmitttel együtt Hobbes kortársaként kezeli, habár erre nem reflektál. Ez oda vezet, hogy a felvilágosodás valamely konkrét szuverén fejedelmének és környezetének történetileg hiteles (azaz korabeli forrásokból kinyerhető) fogalmait Hobbes és Schmitt (egymást támogató) államelméleti kategóriáival helyettesíti, úgy mutatva be a korszak kormányzati elitjét, mintha egykori valóságukat ők is Schmitt elképzelései alapján értelmezték volna. Az „abszolutista szuverén” alakjában tehát olyan fiktív történeti szereplőt formál meg Koselleck, akinek saját, kontextushoz kötött személyes-történeti nézőpontját lecseréli Schmitt nézőpontjára, egészen pontosan a politikafilozófiai művet író *szervezői nézőpontra*. Az „abszolút szuverén” ezáltal az államrezon szempontjait érvényesítő, kizárólag racionális kalkulációk világában élő szereplője a kosellecki elbeszélésnek, aki tétől és időtől független, filozófiai igényű belátásai alapján szerkeszti a politikai életet a béke fenntartása érdekében. Másfelől Koselleck a szuverénnel szemben álló polgári kritikusokat úgy mutatja be, mint akik csak történetileg esetleges, és a schmitti paradigma szempontjából szükségszerűen hibás *fogalmaik* alapján értelmezik a világot. Ami ebből a sajátos szembeállításból Kosellecknél kibontakozik, az semmiképpen sem az egykori politikai vitatér diszkurzív, történetileg kellően reflektált elemzése. Azzal, hogy Hobbes és Schmitt kifejezetten deduktív-logikai érvényességre törő *definícióira* cseréli le a korabeli államvezetés diskurzusainak *fogalmait*, történetiséggel nem, vagy csak korlátozottan rendelkező állandó összefüggéseket helyez a valódi történetiséget (diakronikus nyomást) magába integráló egykori kifejezések helyére. Vagyis a kor történelmi-politikai szempontból fontos csoportjait (filozófiai) „definícióhasználat” és (történeti) „fogalomhasználat” mentén osztja ketté és állítja egymással szembe.

Végső soron ebből levezethető, hogy Koselleck nem csupán az egykori cselekvők perspektívájának feltárása ellenében mozog, hanem bizonyos értelemben mindenféle valódi, emberi perspektíva kizárására törekszik történeti munkájából, legyen az akár a szuverén fejedelem, akár annak polgári kritikusa. Ez korántsem egy sommás állítás, mert ha „perspektíva” kifejezésen Koselleck későbbi munkáival összhangban a *tapasztalati tér* és a *várakozási horizont* dinamikus összefonódását értjük, akkor nyilvánvaló, hogy Koselleck az egymással szembenálló csoportok egyikének *tapasztalataira* és *várakozásaira* sem kíváncsi. A szuverén uralkodó Koselleck által felrajzolt „perspektívája” ugyanis *nem* tapasztalatok, hanem *tétől és időtől független* deduktív-logikai belátások alapján szerveződik, s állítólagos „fogalomhasználat” is csak ezek konzisztens összefüggéseit teszi az olvasó számára hozzáférhetővé, nem pedig „saját” történeti tapasztalatainak a rétegződését, amelyet csak a Koselleck által eltüntetett fogalmakból lehetne feltárni. Hiszen egy deduktív-logikai szempontból rögzített értelemösszefüggés elemei nem mozdulhatnak el egymáshoz képest

diakrón módon úgy, mint ahogy az egy emberi horizont tapasztalati és várakozási elemeinél folytonosan megtörténik, s amely a politikai fogalmak használatában tetten érhető. Másként fogalmazva, Kosellecknél semmilyen emberi elvárás nem érvénytelenítheti az állami rend megteremtésének logikailag belátható ismérveit. A kritikusok „perspektívájának” megértésére pedig még ennyi hangsúlyt sem helyez Koselleck, hiszen a különböző polgári csoportok horizontális különbségeinek eltörlésével csak demonstrálja azt, hogy mindannyian az államrendet veszélyeztetik minden olyan *várakozásukkal*, amely nem vezethető le a rendteremtés hobbesi-schmitti kritériumaiból.

Ha ezeknek a példáknak a tükrében arra törekszünk, hogy jobban megértsük a schmittiánus gyökerű kosellecki szemlélet természetét, nem elég arra rámutatni, hogy Koselleck Schmitt ideologikus nézőpontjához alkalmazkodva az ellenségképződés elemzését egyszerűen alárendelte a decizionista szempontoknak, noha ez ideológiakritikai szempontból helyes meglátás. Ennél fontosabb, hogy a kosellecki történelemszemléletre gyakorolt schmitti hatás egy alapvetően nyelvet megelőző szinten érvényesül, hiszen a példák azt mutatják, hogy Schmitt kategóriái ugyan nyelvi formában élnek, de transzcendentális karakterűek, azaz nem csak a kosellecki nyelvhasználatot befolyásolják, hanem már ezt megelőzően a történelmi múlt felfogását, belső érzékelését is előformálják. Ezért Schmitt elméleti befolyása nem, vagy nem egyszerűen diszkurzív jellegű, hanem a gondolkodás mélyrétegeibe ágyazódva alakítja Koselleck tapasztalatainak és várakozásainak összefonódását. Ezért csupán a saját, zárt, logikai-államelméleti összefüggésekre rezonáló perspektívájához hasonló jelenségeket tud meglátni az általa elemzett korban. Így kézenfekvő, hogy Koselleck saját történelemértelmezését azért tekinthette az egyetlen helyes értelmezésnek, mert csak ebben az átfogó keretben lát, érzékel és gondolkodik, s így önkorrekcióna is csak ezen belül képes. Vagyis azért nem képes a kritikai önreflexióra, mert ez a követelmény nála nem csak annyit jelentene, hogy saját koncepciójára más szempontból tekintsen, hanem azt is, hogy lépjen ki saját horizontjából vagy tudatából, ami nyilvánvaló képtelenség. Amikor a schmitti gondolkodásmód hatását megpróbáljuk tárgyá tenni és *kívülről* szemlélni, tekintetbe kell venni azt, hogy Koselleck számára miként adódik *belülről* schmitti alapokon a valóság értelme, máskülönben csupán ideologikus alkalmazkodást látunk ott, ahol a formális gondolkodás a megismerés sajátos horizontját nyitja meg nála.

IRODALOM

- Bacsó Béla (2016): A felvilágosodásról. *Élet és Irodalom*. LX. (51-52), 191.
- Balázs Péter (2017): A kritika veszélyeiről. *Aetas*. 32 (3), 183-187.
- Bódig Mátyás (2007): A kelsen normativizmus szemléleti alapjai. In. Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 191-207.
- Cs. Kiss Lajos (2006): Opponensi vélemény Gedő Éva Carl Schmitt decizionista politikafilozófiája című doktori értekezéséről. *Jogelméleti Szemle* (1) http://jesz.ajk.elte.hu/2006_1.html
- Gedő Éva (2006): Carl Schmitt decizionista politikafilozófiája. *Jogelméleti szemle* (1) http://jesz.ajk.elte.hu/2006_1.html
- Gedő Éva (2010): Egzisztencia és normativitás. Megjegyzések Schmitt politikum-fogalmához. *Világosság*. (51), 91-100.
- Gyulai Attila (2019): A politikai diszkurzív fogalma. Szabó Márton Schmitt-értelmezése. In. Horváth Szilvia – Gyulai Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus: Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Politikatudományi Intézet – L'Harmattan, 171-183.
- Hobbes, Thomas (1999): *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma, I. kötet*. Ford. Vámosi Pál. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Hoffmann, Stefan-Ludwig (2010): Koselleck, Arendt and the Anthropology of Historical Experience. *History and Theory* 49, 212–236.
- Horkay Hörcher Ferenc (2007): A jogász érz kelsen tiszta tudományának eszmetörténeti kontextusai. In. Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 287-301.
- Koselleck, Reinhart (1998): Ellenségfogalmak. Ford. Szabó Márton. *Kritika*. (10), 14-16.
- Koselleck, Reinhart (2003): *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz.
- Koselleck, Reinhart (2016): *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről*. Ford. Boros Gábor. Budapest, Atlantisz.
- Mehring, Reinhard (2000): Carl Schmitt and his Influence on Historians. *Cardozo Law Review*, 21, 1653–1664. <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/cdozo21&div=69&id=&page=> (Utolsó letöltés: 2018. 06. 20.)
- Pankakoski, Timo (2010): Conflict, Context, Concreteness: Koselleck and Schmitt on Concepts. *Political Theory* 38(6), 749–779.
- Pankakoski, Timo (2021): The Long Goodbye: Recent Perspectives on the Koselleck/Schmitt Question. *History and Theory* 60 (3), 558–572.
- Schmitt, Carl (1992): *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE ÁJK – Tempus Program.
- Schmitt, Carl (1996): *The Leviathan in the state theory of Thomas Hobbes. Meaning and Failure of a Political Symbol*. Westport, Connecticut – London, Greenwood Press.
- Schmitt, Carl (2002): A politikai fogalma. Ford. Cs. Kiss Lajos. In. Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris–Pallas–Attraktor, 15-55.

- Sipos Balázs (2017): Politika és morál ingatag határán. Reinhart Koselleck: Kritika és válság. *Magyar Narancs online* 2017. 03. 02.
<http://m.magynarancs.hu/konyv/politika-es-moral-ingatag-hataran-102405> (utolsó letöltés: 2018. 06 21.)
- Szabó Márton (1997): Politikai fogalmak történeti metszetben In. Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, Jószyveg Műhely Kiadó, 83-103.
- Szabó Márton (2000): Politika versus politikai: Carl Schmitt „das Politische” fogalma. In. *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Budapest, Jószyveg Műhely Kiadó, 24-50.
- Takács Péter (2004): Az állam politikai fogalma. In. Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat Kiadó, 168-180.

Tarrósy István*: Geopolitikai megközelítés-kísérletek a válságok jobb megértése érdekében

1. Bevezető gondolatok

A 21. század nemzetközi rendszerének egyik értelmezési területe a biztonság–bizonytalanság, illetve a félelem–védelem fogalmi párosai köré húzható ki. Miközben a 9/11 utáni korszak egyre inkább a biztonságiasításra irányítja a rendszer állami, kormányzati aktorainak figyelmét, a sorozatos és világméretű krízishelyzetek a bizonytalanságok mindennapi létezésének tudatát erősítik fel az egyéneknél. Pénzügyi válságok, a transznacionális terrorizmus felerősödése, polgárháborúk és a befagyott konfliktusok felolvadását követő térségi háborúk – mint például a jelenleg is zajló orosz-ukrán konfliktus – és az ezek által felfokozott menekültügyi kihívások nyomják rá bélyegüket mindennapi életünkre. Egyértelműen szükségessé vált a biztonság fogalmának bővítése, amely egyúttal annak elmélyítését is igényli, hiszen nem csupán az államok szintjén jelentkező, már nem csak katonai típusú fenyegetettségek váltak egyre láthatóbbá a bipoláris világ megszűntét követően, hanem az állam alatti szinteken, a világ számos régiójában az egyén mindennapi valóságában is nyilvánvalóvá vált a különböző (politikai, gazdasági, társadalmi és hangsúlyosan környezeti) szektorokat és szférákat érintő kihívások sokasága és összetettsége. A biztonságról alkotott kép és az arról folyó diskurzus egyúttal egyre szorosabban összekapcsolódik a fejlődéssel kapcsolatos gondolkodással. Létjogosultságot és teret nyer a humánbiztonság, amely alatt azt az 1990-as években kialakult tudományos elméletet értjük, mely érdeklődésében az állam felől a lakosság igényei felé fordult, rávilágítva arra, hogy a környezeti instabilitás, a szegénység, az éhínség és elnyomás nem pusztán kritikus fontosságú biztonsági kérdések, hanem egyszerre forrásai és következményei is a konfliktusoknak. (Tarrósy – Baranyi 2019, 605-606)

A biztonság, ahogyan a nemzetközi rendszer szereplőjéhez köthető valamennyi interakció és cselekedet, a többek között Yves Lacoste által is jelzett ötdimenziós térben helyezhető elő megfelelően. A klasszikus geopolitikai gondolkodók vizsgálati spektrumát jelentő hármas megközelítés, a szárazföldre, a tengerekre-óceánokra, valamint a légtérre koncentrááló szemlélet a világűr (*aerospace*) és az információs szféra (*infosphere*) részét képező kibertér (*cyberspace*) dimenzióival bővült. (Szilágyi 2013, 125) A kibertér az újfajta bizonytalanságok, veszélyek és félelmek kontextusa, ahol számos ismert módszertan – így a propaganda, a dezinformáció, a bűnözés, vagy maga a hadviselés – új értelmet nyer. (Boniface 2017, 65) Az egyén oldaláról pedig e megváltozott környezetben mindez jelentős kérdéseket vet fel a bizalommal kapcsolatban. Kiben, miben, milyen mértékben bízhatunk meg? Ez valóban egy „bizalom nélküli világ”, ahogyan Jacquelyn Schneider (2022) jelezte a mindennapokra rátelepedett kiberveszélyek miatt? A 21. századi glóbuszt körülölelő digitális globalizáció új viselkedési elvárásokat és értelmezéseket is felvet, hiszen az államoknak – már mint hálózati tételeknek (Manuel Castells nyomán) – és az egyéneknek egyaránt újfent meg kell határozniuk hozzáállásukat, vélekedéseiket, stratégiáikat a rendszerben elfoglalt helyük, szerepük és a többi aktorral való kapcsolataik szempontjából. A digitális adatok és interakciók korát éljük, amelyben „az adatok rögzítése (vagy ennek hiánya) épp annyira tájékoztat minket a mért (vagy nem mért) tárgyról, mint az eljárást elindító társadalmi csoportról, annak technológiai szintjéről, gazdasági és politikai szervezetről, kultúrájáról, értékeiről, törekvéseiről és stratégiáiról, továbbá a másokhoz való viszonyáról (uralom, együttműködés, bizalmatlanság, bizalom, megfigyelés stb.).” (Cattaruzza 2020, 42-43) Schneider szerint a bizalom fenntartása (vagy éppenséggel újraépítése) ebben a digitális világban csakis reziliencia kiépítésével

* Egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék

következhet be (Schneider 2022, 24) – ehhez viszont magabiztosságra van szükség, melynek megszerzéséhez túlélési technikákat alkalmaznak a rendszer szereplői.

2022-ben globális bizonytalanságokkal szembesülünk nap mint nap. Mi több, a digitalizált globális tér bizonytalanságai azonnal éreztetik hatásait a lokalitásokban, és ezek miatt egyre többen egyre inkább szorongunk, félünk. A „félelmetes jövő” egyfajta permanens válságot idéz(ett) elő sokak fejében. Az, hogy egyre kevésbé érezzük magunkat biztonságban – hiszen megszorodtak az elbizonytalanító, félelmet keltő tételek és történések –, sérülékennyé (vagy inkább még sérülékenyebbé) tett minket. Félelmeink védekezést igényelnek, védelemért kiáltanak. Ki, milyen szereplő képes azonban ezt kínálni, megadni nekünk akkor, amikor valamennyi szereplőt elbizonytalanított, meggyengített, törékenyebbé tett azoknak a válságoknak a sorozata, amely rapid módon végigsöpört a globális térben? A következőkben a nemzetközi rendszer válságának néhány kritikus tételével kívánok foglalkozni, reflektálva több hazai és külföldi szerző ezekkel kapcsolatos gondolataira. Foglalkozom a nemzetközi migrációval és a 2015-ös európai menekültválsággal, az identitások válságával és a globális pandémiával, megidézve többek között Szentés Tamást, Krasztev Ivánt, Anne-Marie Slaughtert, Ian Bremmert és Francis Fukuyamát.

2. A fenyegetett és szorongó többség válsága

A nemzetközi migráció Európában érzékelt felerősödése kapcsán Krasztev Iván (2022) pontosan rátapint a félelmek ütőerére: a migráció által fenyegetett európai többség szorong és attól fél, hogy „az idegenek eluralkodnak az országaikon, és veszélyeztetik majd az életmódjukat. Arról vannak meggyőződve, hogy a jelenlegi válság a kozmopolita gondolkodású elitek és a törzsi gondolkodású bevándorlók összeesküvésének a terméke.” (Krasztev 2022, 29) Sokan feszegették már a kérdést, lehetséges-e különböző kultúrák együttélése, illetve van-e bármiféle határ, ameddig a különbözőségek képesek erre. A mai, digitálisan még kisebbre összehúzó globális térben nem csupán a fizikai, hanem a virtuális együttélés is valóság. A mobilitás – amely pontosan az emberiség történelmével egyidős – ebben a térben határtalan (*borderless*), miközben az országhatárok jelentősége nem csökkent, sőt a 2015-ös menekülthullám következtében ismét felerősödött. „Úgy tűnik, együtt élni elkerülhetetlen sorsszerűség.” (Riccardi 2009, 19) egyúttal sokaknak egyáltalán nem könnyű. Természetesen mindenkinek van véleménye erről a roppant bonyolult kérdésről. A leegyszerűsítő, negatív, avagy éppen pozitív határozottsághoz képest azonban rendkívül árnyalt a kép, ugyanis a „félelmek, a valóság (és annak közvetítése), a tévhitek és az álhírek kusza hálóján túl [mindannyian] pontosan tudjuk, hogy nem minden migráns terrorista, nem minden muszlim erőszakos és nem minden közel-keleti vagy észak-afrikai bevándorló vallási fanatikus. Vannak közöttük rossz emberek [...] és vannak hálásak is.” (Glied 2020, 59) Egyetértek Riccardival ezért abban, hogy a mindezekre adott reakciók tekintetében a „félelem nem válasz, miképpen a pusztaság jóérzés sem az.” (Riccardi 2009, 20) A félelem (egyik) kulcseleme a „muszlim terrorizmustól való rettegés” (Krasztev 2022, 65), melyhez hozzácsapódik a technológiai változásoktól (ld. digitális világ) való – minimum – szorongás. A félelem mellé rögvest párosul a védelem, és főként az, hogy ki és milyen módon képes védelmet nyújtani a szorongóknak – és ez a politikai szereplők közötti versengés egyik fő témájává (választási témává) vált. Európában a „határok nélküli Európa álmát (ma már csak ábrándkép),” jelzi helyesen Krasztev, „felváltja a drótkadályokkal teleépített kontinens komor valósága.” (Krasztev 2022, 153) Európa egyre inkább az „ostromlott erőd” (Milborn 2008) képét mutatja, ahová a humán bizonytalanságból továbbra is sokan igyekeznek bejutni. „A [nyugat]-európai államok, mint egykori gyarmati hatalmak, mint [például] az afrikai szegénység hasznélvezői és okozói, maguk is kiváltói [többek között] az afrikaiak kivándorlásának.” (Milborn, 2008: 179) Éppen

ezért aktív résztvevőknek kell lenniük – és kizárólag partnerként, partneri alapon – a közös megoldások megtalálásában.

A leegyszerűsítő kijelentések nem segítenek abban, hogy megérthessük, mi is az adott válság, amit megélünk. Itt fontos nyomatékkal jeleznem a *megélni* szót, nem mindegy ugyanis, milyen körülmények között, hogyan percipiáljuk a helyzetet, mit értünk, milyen tétel alatt, és hogyan vagyunk képesek dekódolni a felénk özőnlő politikai kijelentéseket (az esetek többségében végtelenül leegyszerűsített üzeneteket). Ahogyan néhány éve a *Magyar Tudomány* folyóirat hasábjain kifejtettem, szükséges a kritikai látásmód, kerülendő az egyoldalúság. A túlzott általánosítások csapdát állítanak a társadalom elé, olyat, mely blokkolja a valós és reális megértését a nemzetközi migráció mibenlétének és mindennapi valóságának [is]. (Tarrósy 2019, 79) Szentes Tamás a globális pénzüpiaci, ingatlanpiaci és hitelezési válságról írta ugyanezt 2009-ben, aláhúzva, hogy a jövőben is várható különféle válságoknak a megértéséhez nem lehet figyelmen kívül hagyni a nagyobb és mélyebb összefüggéseket. A válságok „háttérét, illetve talaját és mélyebb gyökérzetét” szükséges feltárni (Szentes, 2009: 11), elkerülve a leegyszerűsítő szemléletet. A migrációval összefüggő válság kapcsán pedig Szentes kiemeli, hogy: „Óvakodni kell a kategorikus kijelentésektől, a kizárólagosan vagy csak kedvező, vagy csak kedvezőtlen, vagyis ellentmondásokat és ellentétes hatásokat negligáló értékítéletektől, a számadatok figyelmen kívül hagyásától éppúgy, mint azoknak túlbecsülésétől, az érintett társadalom viszonyait, szociálpszichológiai reagálásait mellőző értékelésektől, a kompozitumok, felbontatlan makrokategoróriák mögött érzelmekkel bíró és a média által befolyásolt emberek szem elől tévesztésétől.” (Szentes 2019, 12) Világos módon képessé kell válnunk ráeszmélni arra, hogy valamely szereplő milyen szándékkal mondja leegyszerűsítő üzeneteit. Az Európa-szerte (és a világ számos pontján) megerősödött populista pártok, politikai szereplők a migrációs válság nyomásai alatt vélt vagy valós félelmekre építenek, félelmeket erősítenek fel és tetemre hívják az identitás-politikát, amely valójában mai világunk politikai küzdelmeit öleli át – minden olyan küzdelmet, amely az elfogadásért zajlik, így a demokratikus forradalmakat, az új társadalmi mozgalmakat, a kisebbségi erőfeszítéseket. Fukuyama szerint eleve baj van azzal, hogy a globalizáció okozta gazdasági egyenlőtlenségek sokkal jobban felerősítik a búslakodást, a reményvesztettséget akkor, amikor megaláztatást és tiszteletlenséget szenved el az ember. (Fukuyama 2018 10-11) Be kell ismernünk, hogy a globalizáció a sok lehetőséggel együtt súlyos sérülékenységeket is eredményezett, amelyek Ian Bremmer meglátásában valamennyi társadalom életében a győztesek és vesztesek közötti konfrontációhoz vezetnek, illetve azt erősítik fel. (Bremmer 2018, 11) De talán tekintsünk a globalizációra mint esélyre is (ne csupán félelmet keltő veszélyre): ahogyan Riccardi érvel, „a globalizáció arra is kedvező alkalom, [...] hogy újrafogalmazzuk saját identitásunkat egy tágabb horizonton belül: megmondjuk, kik vagyunk a szomszédainkkal és a világgal való viszonyunkban.” (Riccardi 2009, 78) Sőt, tekintsünk a globális válságra is mint olyan esélyre, amely közelebb hozhatja a különböző szereplőket, összefogást szorgalmazhat, valamint a közös erőfeszítéssel kialakított megoldást mozdíthatja elő. Ne feledjük, hogy éppen a globalizmus egyik fő jellemzője a sok transznacionális hatás és kihívás, amelyre a megoldást csakis közösen lehet kimunkálni, mert egyik szereplő sem képes arra, hogy egymaga megoldja a problémát (persze a lokális válaszokat mindenkinek magának kell megfogalmaznia). Ebből következően a válság lehetőséget kínálhat arra, hogy megerősítse a közösséghez tartozást. Krasztev úgy fogalmazza ezt meg, hogy „az euró válságára, a menekültkérdésre, a növekvő terrorfenyegetésre reagálva Európa jobban integrálódott, mint eddig bármikor, legalábbis gazdasági és biztonsági téren.” (Krasztev 2022, 155)

3. A globális pandémia nyomása alatt

A nemzetközi rendszer egészét fenyegető világméretű COVID-19 járvány és a vele jelentkező válsághelyzetek egymásba fonódása azonban olyan környezetet erősített fel, amely még inkább arra sarkallta az államokat, hogy a túlélésükre koncentráljanak. Éppen ebből kifolyólag még a régóta egyre szorosabban kooperáló – például európai – államok is „lezárták határaikat és saját túlélésüket helyezték előtérbe.” (Zakaria 2020, 13) A nemzetközi kapcsolatok realista gondolkodói e túlélés érdekében mindig azt hangoztatták, hogy „az állam vezetőinek távol kell tartaniuk magukat az erkölcs hagyományos fogalmaitól” (Dunne – Schmidt 2021, 158) és arra kell törekedniük, hogy ne áldozzák fel önérdelkeiket, sőt, hogy mindenáron megvédjék az államot, illetve annak biztonságát. Ez elég egyértelműen (és sokaknak akár fájdalmasan) volt tetten érhető akkor, amikor az oly sokat hangoztatott összefogásra volt (lett volna) szükség. A gyarmati időszakról végig húzódó aszimmetriák mögött jelentős egyenlőtlenségek léteznek az erős és a gyenge, illetve sérülékeny államok között. Ugyan a dekolonizációval a gyarmati lét korszaka lezárult, az Immanuel Wallerstein által megalkotott világrendszer-elméletben leggyengébb gyarmati állam, és később az annak örökségével küszködő függetlenedett új nemzetállam nehéz helyzetből vette fel a versenyt a többiekkel. Ha például a globális kereskedelem egészét szemléljük – és ez a pandémia kapcsán mind a védekezéshez szükséges eszközök (például maszkok), mind a vakcinák kereskedelmében jól látható volt –, kimutathatjuk a volt gyarmati viszonyrendszerből fakadó aránytalanságok és egyensúlytalanságok továbbélését, egyfajta gyarmati típusú munkamegosztás fennmaradását. Wallerstein felhívja a figyelmet, hogy amikor a fennálló világrendszer inherens struktúrái és folyamatai oszcillálni kezdenek, a rendszerben jelentkező instabilitás „jelentős mértékű zaklatottsághoz és így erőszakhoz vezethet, mivel az emberek megpróbálják megőrizni meglévő privilégiumaikat és a különböző hierarchiákban elfoglalt pozícióikat egy rendkívül instabil környezetben.” (Wallerstein 2010, 156-157) A nyugati szereplőknek, más megfogalmazásban a Globális Észak országainak, köztük az Európai Uniónak a pandémia egyszerre hozott el megrázó instabilitást és globális értelemben vett lehetőséget: annak lehetőségét, hogy a sokat hangoztatott aránytalanságokat, egyenlőtlenségeket kicsiszolhatja, kisimíthatja. Mindezt azonban véghez vinni nem sikerült. A Carnegie Europe igazgatója, Rosa Balfour egyszerűen úgy fogalmaz e tekintetben, hogy: „Miközben az EU a nemzetközi szolidaritás jótéteményei mellett állt ki hangosan, nem volt arra képes, hogy életbe léptessen olyan politikákat, amelyek kezelni tudták volna a Globális Dél országait érintő strukturális gazdasági és politikai kiegyensúlyozatlanságot. Szűklátókörűsége miatt az EU elpuskázta azt a lehetőséget, hogy vezető szerepet játsszon abban a folyamatban, amely a fejlődő térségek szereplőit segítette volna a pandémiából való kilábalás hosszú és fájdalmas útján.” (Balfour et al., 2022)

A nemzetközi arénában nem kerülhette el a figyelmünket egy újabb bipolaritás kialakulása, a keleti és nyugati vakcinák versenye és a rajtuk keresztül érvényesített szövetségekötésekért, illetve -erősítésekért, de egyben világos módon befolyásszerzésekért folytatott küzdelem a fő gyártóhatalmak, így az USA és Európa mint „Nyugat”, illetve Kína és Oroszország mint „Kelet” között. Egy vakcina-bipolaritás ijesztő képe vetült rá a rendszer egészére. A nemzetállami szereplők nem voltak – a pandémia berobbanását követő hónapokban biztosan nem – képesek a valódi összefogás és szolidaritás jegyében kiteljesíteni a globális veszély okozta globális közösséget. (Barcsi 2012, 45) Pedig egyfajta globális felelősségjött létre, amely éppen igényelte volna az egyes entitások kölcsönös és hathatós megsegítését, de persze újfent konstatálhattuk, hogy a biztonság elérésében „az államoknak végső soron magukra kell támaszkodniuk.” (Dunne – Schmidt 2021, 169) Belegondolhatunk abba, hogy a Nyugat először magával foglalkozott hosszú hónapokig, de közben hangoztatta, hogy összefogásra van szükség a világban, megsegítve az elesettebb, sérülékenyebb régiókat, azok államait, és csak sokára

jutott el oda, hogy többek között az afrikai kontinensnek is juttasson a vakcinából. E ponton szükséges megemlítenünk azt a tényt, hogy elsősorban nem adományokat vártak el az afrikaiak, hanem azt, hogy ők is hozzájuthassanak a védekezés eszközeihez, többek között megvásárolhassák a vakcinákat. Az Economist Intelligence Unit (EIU, 2021) ezt úgy fogalmazta meg, hogy az afrikai államok többsége abszolút a periférián találta magát (ismét) a vakcináért folytatott globális versenyfutásban, és csakis a „nemzetközi közösség jóindulatára számíthatott” – ami rávilágít a fennálló egyenlőtlen helyzetek és feltételek, egyúttal létező függőségek meglétére. Ez utóbbi kapcsán aláhúzható, hogy nem csak a szállítási, kereskedelmi aránytalanságok, hanem a technológia elérése, a gyártókapacitások megléte, a tárolás megoldottsága, mind-mind hatalmas hiátust mutattak a Globális Észak és a Globális Dél szereplői között. Ebben a térben domborodott ki az eleve már jó ideje felívelő pályán mozgó Kína szerepvállalása versus a nyugati világ aktorainak viselkedése és cselekedetei. Zakaria szerint a COVID-19 pandémia egyfelől az USA hanyatlására, másfelől Kína sok szereplő szemében félelmet keltő felemelkedésére, illetve a két globális hatalom összevetésére irányította a figyelmet. (Zakaria 2020, 198) Mind a hanyatlás, mind a felemelkedés persze mélyebb elemzést igényel, és egyáltalán nem szabad, hogy akármelyik leegyszerűsítő megítélés alá essen; egy ilyen analízisre azonban jelen írás nem vállalkozhat.

4. Identitások és társadalmi modellek válsága a globális világrendben

Egy fontos harmadik tendenciáról viszont célozom még szólni. Ahogyan arról a kollégáimmal közösen megalkotott, a nemzetközi migrációval foglalkozó könyvben, a *Migráció a 21. században* című kötetben írtam, válságban van számos közösség a kulturális modelljét illetően: a különféle multikulturális modellekkel szemben újra egyre népszerűbbé vált a „nemzeti gondolat” és vele a monokulturális modell visszakövetelése. (Tarrósy 2016, 21) A világ számos pontján különböző történeti ív mentén kialakult multikulturális modellek jelentős kritikát kaptak az adott helyi társadalmaktól, és több helyen egyfajta poszt-multikulturalizmus kezdett el teret hódítani: olyan társadalmakban, amelyek gyakran kemény küzdelmek árán igyekeztek valamilyen formában, akár közpolitikai megoldásokkal (pl. helyi választójog) kezelni a kulturális sokféleséget. Holland, német és francia példák is mutatták, hogy egyes bevándorló csoportok körül feszültségek, konfliktusok állandósultak. Paul Scheffer a Nobel-díjas Amartya Senre utalva aláhúzza, hogy „közös alapok híján nem lehetséges békés kölcsönhatás, csak állandó félreértések sorozata [...] Egy nyitott társadalomban természetesen a különbségek, de közös minimum nélkül egyetlen nyitott társadalom sem lehet produktív, sem gazdasági, sem demokratikus értelemben.” (Scheffer 2016, 179) A mindennapi küzdelmekben „megjelenik az identitáskonfliktus is – vagyis a „mi és ők” narratívája”. (Marshall 2021, 10) Az identitások válsága közepette a magát fenyegetettnek érző többség, például Európában, „annak az őszinte félelmüknek adnak hangot, hogy belőlük lesznek a globalizáció vesztesei. [...] az új populizmus [pedig] nem a ma veszteseit, hanem a holnap várható veszteseit képviseli.” (Krasztev 2022, 116-117) Félelmek és instabilitások korát éljük, amelyben az emberek, a közösségek, az államok, ahogyan láttuk, védekeznek. Olyan világ ez, amely „egyre jobban tágul, és egyre jobban zsugorodik, egyre közelebb hozza az embereket egymáshoz, és egyre jobban eltávolítja őket.” (Scheffer 2016, 191) Mindez sok bizonytalansággal jár, amelyek közepette „az identitások nem mindig békés módon szerveződnek újra: konfliktusokat idéznek elő a szomszédokkal, vagy legalábbis szembehelyezkednek egymással”. (Riccardi 2009, 75) Az Anne-Marie Slaughter által horizontális és vertikális hálózatokkal ábrázolt új globális világrend alapelvei között találjuk az egyenlőséget, a toleranciát, az autonómiát, az egymásrautaltságot, a szabadságot és az önkormányzást, amelyek mind egy igazságos világrendet proponálnak. (Slaughter 2004, 31) Itt egy olyan képletet érzékelhetünk, amelyben a különbözőségek valósága, nem pedig válsága a fő megfontolás. Ehhez talán jól kapcsolódik Riccardi gondolata

arról, hogy a „globalizáció úthengere nem lapít el minden különbözőséget”, illetve, hogy globalizált világunkban „mind a kultúrának, mind az eszmecserének, a közös tudatnak ereje van”. (Riccardi 2009, 81)

5. Záró gondolatok

Mikor nem voltunk válságban? Válságok válságokat követtek az emberi történelemben, és itt most nem igyekszem figyelmen kívül hagyni azok akár tudományosan leírható ciklikusságát sem. A különböző kultúrák, népek, identitások találkozása, keveredése, együttes jelenléte (ha nem is együttélése), és az ezekből származó pozitív és negatív hatások egyaránt velejároi földi létünknek, egyúttal a nemzetközi kapcsolatok rendszerének. Írásomban főként azzal foglalkoztam, hogy eltűnődjek mai globális világunk néhány egymásba kapcsolódó bizonytalanságán, de általában a humán biztonságot érintő kihívásain, amelyek sokakban a „félelmetes jövő” nyomása alatt állandósulni látszó válság megélését eredményezték. Az elmúlt évtized néhány mérvadó krízisét geopolitikai szemüvegen keresztül igyekeztem összefűzni a biztonság-bizonytalanság dichotómiája mentén. Önmagában a 2015-ös európai menekültválság, vagy a COVID-19 pandémia rendkívül összetett kérdéskör, melyet tetéz egymásba fonódásuk, interdependenciájuk, és ez mindannyiunktól egy holisztikus(abb) megközelítést és látásmódot igényel(ne). Természetesen lehet elfogadható bármiféle lokális álláspont (különösen, ha megfelelően okadatolt), amely egy nézőpont mentén vizsgálódik, azonban nagy szükség van minden szereplő részéről az értelmes közbeszédre, a különböző véleményeket tiszteletben tartó eszmecserére, amely valóban a mindenki számára oly fontos közös tudatot képes létrehozni és szolgálni. A válság mibenlétének jobb megértéséhez, és annak időről-időre történő „legyőzéséhez” mindez elengedhetetlenül fontos. Krasztev Iván könyvének *Utóhangjában* Václav Havelt idézi, aki a reményről a következőt mondta: „határozottan nem azonos az optimizmussal. Nem az a meggyőződés, hogy valami jól fog végződni, hanem bizonyosság, hogy valaminek értelme van, függetlenül attól, hogyan végződik.” (Krasztev 2022, 161) Az értelmes eszmecserének bizonnyal értelme van.

IRODALOM

- Balfour, Rosa – Bomassi, Liza – Martinelli, Marta (2022): Coronavirus and the Widening Global North-South Gap. Working Paper, April 2022, Carnegie Endowment for International Peace. Elérhető: https://carnegieendowment.org/files/Balfour_etall_Southern_Mirror_Final.pdf (2022.10.08.)
- Barcsi Tamás (2012): *A kivonulás mint lázadás. A kultúrától az ellenkultúráig, avagy a megtalált szabadság.* Pécs, Publikon Kiadó.
- Boniface, Pascal (2017): *La Géopolitique.* Paris, Groupe Eyrolles.
- Bremmer, Ian (2018): *Us vs. Them. The Failure of Globalism.* New York, Portfolio/Penguin.
- Cattaruzza, Amael (2020): *A digitális adatok geopolitikája. Hatalom és konfliktusok a big data korában.* Budapest, Pallas Athéné Books.
- Dunne, Tim – Schmidt, Brian C. (2021): Realizmus. In: Baylis, John – Smith, Steve – Owens, Patricia (szerk.): *Világpolitika és globalizáció. Bevezetés a nemzetközi kapcsolatokba I.* Budapest, Antall József Tudásközpont, 155–175.
- Economist Intelligence Unit (EIU) (2021): Africa faces major obstacles to accessing Covid vaccines. January 25, 2021. Elérhető: <https://www.eiu.com/n/africa-faces-major-obstacles-to-accessing-covid-vaccines/> (2022.10.10.)
- Fukuyama, Francis (2018): *Identity. Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition.* London, Profile Books.
- Glied Viktor (2020): *Az európai migráció két arca.* Budapest, Ad Librum.
- Krasztev Iván (2022): *Európa után.* Budapest, MCC Press.
- Marshall, Tim (2021): *Falak. Életünk kerítések árnyékában.* Ford. Máté Frigyes. Budapest, Park Könyvkiadó.
- Milborn, Corinna (2008): *Európa: az ostromlott erőd. A bevándorlás fekete könyve.* Ford. Niedermüller Péter. Pécs, Alexandra.
- Riccardi, Andrea (2009): *Együttélés.* Ford. Lukács Margit. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Scheffer, Paul (2016): *Érkezési oldal. Európa és a bevándorlók.* Ford. Bérczes Tibor. Budapest, Orisis.
- Schneider, Jacquelyn (2022): A World Without Trust. *Foreign Affairs* 101(1), 22–31.
- Slaughter, Anne-Marie (2004): *A New World Order.* Princeton – Oxford, Princeton University Press.
- Szentés Tamás (2009): *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Szentés Tamás (2019): A nemzetközi migráció ügye a szélsőséges nézetek tükrében. *Magyar Tudomány* 180(1), 10–27.
- Szilágyi István (2013): *Geopolitika.* Pécs, Publikon Kiadó.
- Tarrósy István (2016): Elméleti megfontolások a nemzetközi migrációs tendenciák megértéséhez. In: Tarrósy, István – Glied, Viktor – Vörös, Zoltán (szerk.): *Migráció a 21. században.* Pécs, Publikon Kiadó, 9-25.
- Tarrósy István – Baranyi, Tamás Péter (2019): A szubszaharai Afrika. In: Baranyi Tamás Péter – Szálkai Kinga – Szarka E. Luca (szerk.): *Biztonságpolitikai Corvinák.* I. kötet. Budapest, Antall József Tudásközpont, 602-632.
- Tarrósy István (2019): „Kik és hányak kopogtatnak ajtóinkon onnan Délről?” Az afrikai migráció valóságának sokszínűségéről. *Magyar Tudomány* 180(1), 79–89.

- Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Ford. Koltai Mihály Bence. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Zakaria, Fareed (2020): *Ten Lessons for a Post-Pandemic World*. New York, W.W. Norton & Company.

A forradalom és a háború mint válság

Bebesi György*: A vihar előszele – az Orosz Birodalom válsága a 19–20. század fordulóján. Út az első orosz forradalomhoz és az első alkotmányhoz

1. A Cári Monarchia válsága a 19-20. század fordulóján

A magát 1721-től, a svédek legyőzésétől és az ezt rögzítő nystadti békétől hivatalosan is Birodalomnak nevező cári Oroszországgal kapcsolatban a kortársak, s a történetírás is nemegyszer használta az „*agyaglábu kolosszus*”, „*roskatag kolosszus*” jelzőket, s nem alaptalanul. (Bebesi 2011) A századfordulón már 100 millió körüli lakossággal, s a 19. századi hódítások során szerzett területekkel együtt óriási méretű állam látszólag erős volt, Napóleon legyőzése, és az azt követő bécsi kongresszus óta Európa vezető hatalma, a világpolitika megkerülhetetlen tényezője. Határai keleten a Csendes-óceánig nyúltak, számos közép-ázsiai területet foglalt el hatalmas méretű szárazföldi kolonizációja során, nyugaton lengyel és finn területek határolták, a 19. század elejétől elfoglalta Grúziát és a Kaukázus térségét, ebben a korban ambíciói már a tengerszorosok és a Balkán felé irányultak, a távol-keleten pedig a kínai tortából kívánta kivenni a részét, illetve Mandzsúria, Korea megszerzésében gondolkodott.

Ugyanakkor ez a hatalmas kiterjedésű, folyamatosan terjeszkedő, s hódításai során „rétegesen gyarapodó” Birodalom, amely adottságai alapján akár a Glóbusz vezető hatalma is lehetett volna, számos belső sebből vérzett. Fejletlenségéből fakadólag még maga előtt tolta a régi, középkori gyökerű megoldatlan problémáit,¹ majd az 1861-es jobbágyfelszabadítás után hirtelen berobbant kapitalizmus, a megkésett, de annál gyorsabb ütemű ipari forradalom, újabb ellentmondások, konfliktusok sokaságát szülte. A régi és új megoldatlan problémák egymásra préselődtek, létrejött a *torlódott szerkezetű társadalom*, s mivel az autokrácia rendszerének nem voltak társadalmi szelepei (segélyszervezetek, szakszervezetek, s különösen nem politikai pártok) ezért várható volt, hogy az elégedetlenség előbb-utóbb *társadalmi robbanáshoz* fog vezetni.

A válságtényezők közül talán legsúlyosabb az *agrárkérdés* volt. (Bebesi 1997, 142–176; Bebesi 1998, 27–44) A Birodalom lakosságának kb. 80%-a a századfordulón még mindig az agráriumból élt; az 1861-es, önmagában jól végiggondoltnak tűnő jobbágyfelszabadítás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a századfordulóra a lakosság száma megkétszereződött, ismét földéhség alakult ki. Korabeli felmérések szerint az adók, a megváltási összeg és a hiteltörlesztés tájégyeségtől függően elvitte a parasztnak jövedelmének 50-100%-át, egyes vidékeken az 1890-es években sem volt ritka az éhezés, számos helyen lázadásokba torkollott az elégedetlenség. *Paul Kennedy* amerikai történész adatai szerint pl. Tambov és Poltava kormányzóságokban a kormányzat már csak katonai erő bevetésével tudta fenntartani a rendet, Kennedy számításai szerint több katonát vetettek be a lakosság megfékezésére, mint a Napóleon elleni 1812-es Honvédő Háborúban. (Kennedy 1992, 225)

Újabb keletű, de legalább ilyen súlyos probléma volt a *munkáskérdés*. (Bebesi 1999b, 138–181) Az 1861 után megindult nagy iparosítás során egy megkésett, de heves ütemű ipari forradalom játszódott le Oroszországban, annak minden nyűgével, bajával együtt. A hírtelen faluról nagyüzemekbe került orosz munkások helyzete még a nyugati korai kapitalizmushoz képest is elképesztő volt. Pl. a Morozov-gyárban 400 fős barakkokban éltek, négyes blokkokba összerakott egy arsin széles² facipccseken aludtak, 12-14 óra volt a munkaidő, s eleinte még a

* Egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet, Újkortörténeti Tanszék, MOSZT Kutatócsoport

¹ Ilyen tényezők voltak csak jelzésszerűen: a faluközösségi életforma, az úthálózat, az infrastruktúra hiánya, a városok fejletlensége, a merev társadalomszerkezet, az agrárjelleg, a pravoszlávia mindenhatósága, a törvényhozó és jogi intézmények teljes hiánya, az autokratikus uralmi gyakorlat, az ipar kézműves szinten történő megrekedtsége, a parasztnak analfabetizmusa, a nemesség államtól való függése stb.

² Egy arsin = 70 cm.

vallási ünnepeket sem tarthatták meg. Korlátozás nélkül alkalmazták az 1890-es évekig a női és a gyermekmunkát éhbérért, a fizetés kb. egyharmadát csak a gyári kintinban levásárolható utalványban kapták. Szakszervezeteket nem alapíthattak, még csak segélyegyleteket sem, semmiféle érdekképviselőt nem volt, a szervezkedést rendőri ügynek tekintették, e tekintetben érvényben volt a *Lex Ignatjev*, amit II. Sándor cár meggyilkolása után kivételes és ideiglenes törvénynek szántak, de 1917-ig hatályban hagytak. Ez többek között azt mondta ki, hogy engedély nélküli gyülekezés esetén a második sikertelen felszólítás után a hatóságok automatikusan tűzparanccsal rendelkeznek. A gyülekezést három (!) főtől számolták, s a tilalmat a későbbiekben még az egyetemekre is kiterjesztették. Valamennyi gyárosnak volt privát rendőrsége, ezek voltak az úgynevezett *gyárfelügyelőségek*. Ha ők nem bizonyultak elegendőnek, akkor a rendőrség segítségét kérték, ha ez is kevés volt, akkor bevetették a katonaságot. Megfigyelhető, hogy a nagyobb ipari központokban az üzemek mellett *kozák laktanyák* épültek, általában gyárosok pénzén, a rend fenntartása érdekében.

Súlyosította a helyzetet, hogy Oroszországban is magas volt a *külföldi tőkebefektetések* aránya, főként a franciák, illetve a belgák jeleskedtek az oroszországi tőke kivételben, mögöttük következtek a németek és az angolok. A *tőke* természetének megfelelően gyors megtérülést, majd repatriálást akart, ezért *gyarmati módra viselkedett*, ami tovább súlyosította a nagyüzemi munkásság helyzetét. Az orosz tőke befektetései csak a századforduló környékén egyenlítették ki a külföldi beruházásokét, de a tényszerűséghez tartozik, hogy az orosz gyárakban semmivel sem volt jobb a helyzet, mint a külföldi tulajdonúakban. A problémával vezető politikusok is tisztában voltak, *Vitte gróf*, a kor kiemelkedő diplomatája fogalmazta meg, hogy ha a munkásainkkal nem kezdünk valamit, illetve a gyárosok nem tanúsítanak önmérsékletet, *polgárháború fog kitörni* – értsd, a munkások és a tőkésék háborúja. (Vitte 1964, 99)

A hatalmas birodalmat azonban más súlyos megoldatlan problémák is gyötörték: itt volt ezek sorában a *zsidókérdés* (Bebesi 1995, 27–33), amely rendkívüli társadalmi feszültséget gerjesztett. A Lengyelország felosztásai során, majd a napóleoni háborúk után a Birodalom területére került zsidóság három Magyarországnyi gettóban, úgynevezett *letelepedési övezetben*, vagy *zónában* élt, számos korlátozás és tilalom sújtotta, dupla adót fizettek, nem vásárolhattak földet, nem élveztek egyenjogúságot, és aránytalanul többet vittek közülük a cári hadseregbe katonának, ha pedig nem tanultak vagy katonáskodtak, nem hagyhatták el a zónát. Emancipációjuk kérdése bár folyamatosan napirenden volt már I. Sándor óta, ez a társadalom pravoszláv többségi részében váltott volna ki súlyos feszültséget, ezért folyamatosan halogatták a kérdés rendezését. Így a zsidó radikális fiatalok, akik kontraszelekciónak révén kerültek az egyetemekre, az anarchista mozgalmak legbiztosabb emberanyagát jelentették.

Szintén a megoldandó súlyos problémák sorát gyarapította az *anarchista terrorizmusnak* az újjáéledése, ugyanis az 1901-től párttá szerveződő SZR-mozgalommal megszületett a *terror második nemzedéke*, a városi gerilláké, megkezdődött a mai orosz történetírás egy része által „*második terrorháborúnak*”³ nevezett időszak (az elsőt 1879–1884-ig számítják), amely 1901-től 1906-ig tartott. (Prajszman 2001) A dekabrista és anarchista hagyományokat folytató *szociálforradalmárok* ismét vadásztak az állami tisztviselőkre, bombákat dobtak, robbantottak, így a főbb állami hivatalnokok munkájukat gyakran közvetlen életveszélyben látták el, és közülük nagyon sokan áldozatul estek a terrornak.⁴ Az orosz politikai rendőrség, az *Ohrana*, ugyan megpróbálta felgöngyöltíteni az egyes sejteteket, és megvédeni a tisztviselőket, és ennek során rengeteg embert tartóztatott le, mégsem volt képes teljes körű és hatékony védelmet nyújtani. De nemcsak az eszerek, hanem más *illegális politikai pártok* is súlyos gondot jelentettek a hatalom számára, közülük is elsősorban az 1898-ban Minszkben létrejött

³ Vö: Kljucsnyik 2008.

⁴ Az 1911-ben megjelent *Az orosz fájdalom könyve* című kiadvány szerint 1879, az első terrorháború kezdete óta, vagyis azóta, hogy a Narodnaja Volja („Népakarati”) nevű terrorszervezet hadat üzent az államnak, a könyv kiadásáig mintegy 20 ezer (!) tisztviselő, állami alkalmazott vesztette életét. Lásd Bebesi 1999a, 191.

Oroszországi Szociáldemokrata Párt, az *OSZDMP*, amelynek 1903-tól már megjelent a forradalmat, fegyveres felkelést hirdető radikális irányzata, a *bolsevizmus*, ennek vezetői, *Lenin és Trockij*, a cárizmus megdöntésének szentelték elméleti és gyakorlati munkásságukat. (Bebesi 2009, 60–75) Mivel Oroszországban nem volt legális politikai játéktér, a politikai erők *illegálisan szerveződtek*, földalatti mozgalmakként, külföldi sejtekben vagy éppen szabadkőműves páholyokként, és ugyanolyan erőszakosak, militánsak, és radikálisak voltak, mint az autokrata cári hatalom.

Említésre méltó továbbá az *orosz gyarmatosítás* kérdése is, hiszen, mint utaltunk rá, a Cári Birodalom volt a történelem legnagyobb szárazföldi kolonizátora. (Bebesi 2010, 27–40; Bebesi 2002, 37–50) Ám itt is felemásak voltak az eredmények. A Keleten és a Kaukázusban meghódított, gyakran még csak a nemzeti társadalmak szintjén élő népeket nem sikerült felemelni még a pravoszláv civilizáció színvonalára sem, a fejlettebb legyőzött és Birodalomba tagolt területekhez – lengyelek, finnek – pedig ők maguk voltak képtelenek felzárkózni, így inkább korlátozták, „lelhúzták” őket a saját fejlettségi szintjükre.

Gond volt magával a *rendszerrel* is. Az *autokrácia*, az orosz önkényuralom végletesen központosított gyakorlata akkor alakult ki, amikor a tatár hódítás lerázása után az orosz állam vezetői IV. Iván korától arra a következtetésre jutottak, hogy csak egy egységes, erős, jól szervezett és központosított állam tudja magát a szomszédaitól megvédeni, sőt akár hódítóként is fellépni. Nagy Péter a nyugati abszolutizmusok elemeivel tovább erősítette a központosított állammodellt, és végképp „begyűrte az állam alá a társadalmat”, igaz, győztes háborúkat vívott, területeket szerzett és új fővárost alapított, ő tette birodalomná az országot. A 18. századtól, elsősorban Nagy Katalin korától fellazult ugyan bizonyos felvilágosult elemekkel ez a gyakorlat, de még ekkor is a jó törvényekben, az erős hadseregben és a hatékony rendőrségben látták a jól működő monarchia zálogát. I. Sándor korától kezdve sor került mérsékelt reformkísérletekre; jellemző módon a nemesség ellenállása miatt ezeket titokban kellett kidolgozni. I. Miklós rendőrállamának időszaka után *II. Sándor cár* volt az, aki – elsősorban krími háborúban elszenvedett vereség hatására – átfogó gazdasági és társadalmi reformprogramjával valódi modernizációs lehetőséget kínált az ország számára. Az anarchisták általi meggyilkolása miatt azonban ezt nem fejezhette be, s az alkotmány bevezetésére már nem maradt ideje. Utódai a terrorból és az uralkodó meggyilkolásából azt a következtetést vonták le, hogy „nem szabad a gyepőt a lovak közé dobni”, „nincs szükség állami ’szócsepeldék’ felállítására” és visszatértek az autokrácia legszigorúbb, I. Miklós-i gyakorlatához, a békés demokratizálódás kapui bezáródtak.

Mindenen körülményekhez járult az ún. szubjektív tényező. A nem túl határozott személyiségű, és már a kortársak által is megkérdőjelezett uralkodói alkalmasságú, 1894-től regnáló *II. Miklósnak*, egy ilyen többszörösen kiélezett helyzetben kellett volna bizonyítania rátermettségét. A cár maga nem volt következetes sem a személyi kérdésekben, sem a megoldási módokatokban, és gyakran hallgatott az udvari intrikára, sűrűn változtatta döntéseit, nagyon sok esetben kormányának fellépése csak súlyosbított a fennálló helyzeten. Külön konfliktusforrás volt, hogy a századfordulótól az udvar Miklós felesége, a német származású *Darmstadti (Hesseni) Alíz* (pravoszlávra való áttérése után *Alexandra Fjodorovna*) révén különböző jóvendőmondók, látnokok, sarlatánok befolyása alá került. Súlyos gondot jelentett továbbá, hogy sokáig nem született fiú trónörökös, amikor pedig végre megjött, kiderült, hogy Alekszej cárevis hemofiliában szenved.

2. Megoldási próbálkozások – reformok és a rendőrszocializmus, a rendszer összeomlása

Mindenesetre miközben az uralkodó és családja élte kétségkívül pedáns magánéletét a gyerekekkel és a sarlatánokkal, az 1890-es évek közepétől tehetséges miniszterei *próbálták enyhíteni a konfliktusokat*. Falun elrendelték, hogy hét, majd a századfordulótól csak 13 évente

kellett újraosztani az obszcina, a faluközösség földjeit, hogy a parasztnak jobban magukénak érezzék, és hogy több gondot fordítsanak a meliorációra. Az 1880-as évek elejétől működő Paraszti illetve Nemesi Földhitelbank olcsó hitelekkel igyekezett enyhíteni a szektor terhein.

A *gazdaságban* a kiváló pénzügyminiszter Vitte bevezette az *aranyrubelt*, stabilizálva ezzel a birodalom pénzügyi rendszerét, *alkoholmonopóliumot* rendeltek el (innentől kezdve a korábbi vödörben történő kimérés gyakorlata helyett üvegben árulták a vodkát), felvásárolták a magánvasúttársaságokat az egységes állami hálózat kiépítése érdekében, gőzerővel folyt a *transzszibériai vasút* építése. Az *iparban* korlátozták a munkaidő hosszát, megengedték a vallási ünnepek megtartását, önmérsékletre szólították fel a tőkéseket, bizonyos szélsőséges munkaformákat (pl. 6 év alatti gyerekek alkalmazása) eltiltottak. (Bebesi 2012, 67–82)

Mindenki érezte azonban, hogy a mély gyökerű és elhatalmasodott problémák kezelésére ezek a felszíni megoldások elégtelenek, ezért *új megoldásokkal* próbálkoztak. Mivel a munkáskérdést érezték joggal a legsúlyosabbnak, 1900-ban *Zubatov*, az Ohrana tábornoka megkísérelt egy *monarchista munkásmozgalmat* fabrikálni, annak érdekében, hogy a munkásokat a cár hűségén tartsák. Ezt *rendőrszocializmusnak* nevezték el, nevében is utalva arra, hogy a politikai rendőrség kreálmányáról van szó. Némileg több szabadidő, egy kicsivel több fizetés, a testi fenytés megtiltása, vasárnapi panasznapok és sok vodka fejében a munkások egy képzetebb rétege ígéretet tett arra, hogy hű marad a cár atyuskához. (Bebesi 1999b, 138–181) Határozottan lépett az Ohrana is, Pleve belügyminiszter idején *beépített ügynökökkel párttá szervezték az eszereket* azzal a filozófiával, hogy merényleteket provokáljanak ki belőlük, ami láthatóvá teszi őket, és így fel lehet számolni a teljes terrorszervezetet. Ennek érdekében, és a beépített ügynökök hitelének megteremtése céljából az *MVD*, a politikai rendőrség felügyeleti szerve még állami hivatalnokok meggyilkolására is engedélyt adott nem egy alkalommal. (Bebesi 2006, 15–42)

A hagyományos és a válság szülte extrém megoldások néhány évig úgy tűnt, hogy működnek, s II. Miklósnak talán mégis megadatik egy nyugodtabb uralkodási időszak, ám *1903 körül szinte minden egyik pillanatról a másikra összeomlott*. A monarchista munkásszervezetek „önjárók” lettek, vezetésük átcsőszott az illegális szociáldemokraták kezébe,⁵ akik fedőszervként használták a legális munkásmozgalmat, és az 1903-as odesszai kikötői sztrájkoknál kiderült, hogy a hatalom teljesen elveszítette az ellenőrzést felettük, bár még másfél évig egy rendőrügynök-pap, Gapon pápa vezetésével vallásos gyülekezetek formájában megpróbálták életben tartani a rendőrszocialista szisztémát. A következő évben egy *Szazonov* nevű, illegális terrorszervezetbe beépített ügynök megölte felettesét, Pleve belügyminisztert, mert időközben meggyőződéses valódi eszerré vált, „a puska visszafelé sült el”, így a terrorizmus felszámolására kidolgozott rendszer is összeomlott. (Krausz–Szilágyi 1992, 25)

Ráadásul Miklós 1904-ben a japánok iránti személyes ellenszenvétől is vezetettve,⁶ a tisztikar nyomására beleugrott egy külügyi diplomatái által hevesen ellenzett *háborúba Japánnal* Koreáért és Mandzsúriáért, ami súlyos vereségek sorát hozta számára. *Port Arthurnál* a japánok a kikötőben semmisítették meg szinte a teljes csendes-óceáni orosz flottát, *Csuzimánál* a fél világot körülhajózó balti flottát, *Mukdennél* pedig hatalmas szárazföldi vereséget mértek az orosz seregekre. (Krausz–Szilágyi 1992, 24–27)

A katonai kudarc felszínre hozta a Birodalom összes belső gyengeségét, *a külsőleg erőtlennek mutatózó autokrácia immáron belsőleg sem lehetett erős*. A hideg tél, a rossz élelmiszer viszonyok pedig robbanásponthoz hevítették az indulatokat, azzal a lépéssel pedig,

⁵ Ekkor jelenik meg a *szovjet* fogalom, azokban a monarchistának induló szervezetekben, ahol már a szocdemek irányítottak, a korábbi vezető, a *sztaroszia* helyére szovjetekeket, tanácsokat választottak.

⁶ Fiatalkorában utazásai közben Japánban Otszu városában egy vallási fanatikus rátámadt a „fehér ördögre”, innentől kezdve Miklós zsigeri ellenszenvet érzett a „Felkelő Nap Országá” iránt, és jellemző volt rá némi rasszizmus is, ami a korabeli orosz politikai elitet is áthatotta, a japánokat nem egyszer maguk között csak „sárga majmoknak” nevezték.

hogy a tőkésék kezdték a nehéz körülmények között a monarchista munkásaikat is elbocsájtani, felborult a törékeny társadalmi konszenzus. Ebben a helyzetben egy újabb durva hiba eszkalálta a társadalmat: 1905. január 9-én a palotaórség szétlőtte a békés cárhű munkások menetét, akik Gapon pópa vezetése alatt ikonok, templomi zászlók alatt vonulva egy petíciót, valójában egy komplett alkotmánytervezetet kívántak átnyújtani az uralkodónak, ez volt az ún. „véres vasárnap”. Ezzel kirobbant a forradalom, és már ekkor úgy nézett ki, hogy az Orosz Birodalom II. Miklós alig egy évtizednyi uralkodása után összeomlik. (Menyhárt 1984, 5–17) Külön extrémítása volt az eseményeknek, hogy a forradalmat végül is az a szisztéma robbantotta ki, a rendőrszocializmus, amelyet a hatalom éppen annak megelőzése érdekében hozott létre.

Ez a helyzet készítette az uralkodót és hatalom belső köreit, hogy az orosz-japán háborút lezáró portsmouthi béke megkötése után október 17-én egy cári manifesztummal alkotmányos monarchiává alakítsák át az országot, és kiírják a Duma-választásokat, amelyek alapján hosszas belpolitikai küzdelmek és súlyos pogromok után 1906. április 23-án összeülhetett az orosz történelem első választott törvényhozási intézménye, az I. Állami Duma. Ami azonban ekkor még megmentette a széteső cári monarchiát az összeomlástól, az nem a Duma, hanem a feketeszázás mozgalom volt, a városi kispolgárság és nemesség bizonyos köreinek eszközökben nem válogató középkori gyökerű szélsőjobboldali pogromista mozgalma, ami 1905 tavaszától a cárizmus megvédésére bontakozott ki.

IRODALOM

- Bebesi György (1995): A Pétervári zsidók. In. Krausz Tamás – Szilágyi Ákos: *Ruszsztikai könyvek I.* Budapest, Magyar Ruszsztikai Intézet Kiadó, 27-33.
- Bebesi György (1997): A feketeszázasság és az agrárkérdés. *Agrártörténeti Szemle* 39 (1-2), 142-176.
- Bebesi György (1998): Reformkísérletek és jobbágyfelszabadítás. In. Endrédi Lajos: *IPF Tudományos Közlemények.* III. Kötet. Szekszárd, IPF Kiadó, 27-44.
- Bebesi György (1999a): *A Feketeszázak.* Budapest, Magyar Ruszsztikai Intézet Kiadó.
- Bebesi György (1999b): A rendőrszocializmus, a feketeszázak és a munkáskérdés Oroszországban. *Múltunk* (3), 138-181.
- Bebesi György (2002): Orosz gyarmatosítás a XIX. században. In. Kolontári Attila: *Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei.* Szekszárd, IPF Kiadó, 37-50.
- Bebesi György (2006): Az Ohrana. A cári monarchia utolsó időszakának politikai rendőrsége. In. Polgár Tamás: *Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom.* MOSZT könyvek 1. Pécs, MOSZT Kiadó, 15-42.
- Bebesi György (2009): Bolsevizmus, sztálinizmus. *Rubicon* (9), 60-75.
- Bebesi György (2010): *Az orosz gyarmatosítás néhány elméleti kérdéséhez, és az orosz kolonizáció korai szakasza.* In. Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina: *Nemzetek és Birodalmak. Diószegi István 80 éves.* Budapest, ELTE Kiadó, 27-40.
- Bebesi György (2011): *A Rosktag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században.* MOSZT Könyvek 5. Pécs, MOSZT Kiadó.
- Bebesi György (2012): Egy elfelejtett diplomata. Szergej Juljevics VITTE (1849-1915). In. Majoros István: *Háborúk, békék, terroristák. SZÉKELY Gábor 70 éves.* Budapest, ELTE Kiadó, 67-82.
- Kennedy, Paul (1992): *A nagyhatalmak tündöklése és bukása.* Ford. Bojtár Péter – Csillag Gábor – Varga Zsuzsa. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kljucnyik, Roman (2008): *Vtoraja terrosziszticeszkaja vojna v Rosszii 1901-1906 g.* Szentpétervár, Lekcii v narodnom unyiverszityete Kiadó.
- Krausz Tamás – Szilágyi Ákos (szerk.) (1992): *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája 1900-1991.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Menyhárt Lajos (1984): *Az orosz vihar.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- Prajszman, L. G. (2001): *Tyerrorizti, i revoljucionyeri, i ohrannyiki i provokatori.* Moszkva, Izdatyelsztvo Rosszpen.
- Vitte, Szergej Juljevics (1964): *Egy kegyvesztett visszaemlékezései.* Ford. Vas Zoltán. Budapest, Gondolat Kiadó.

Csapó Zsuzsanna*: 2022 és az orosz agresszió. Semmibe vagy komolyan vesszük a nemzetközi *ius cogens* koncepcióját?

1. Bevezető gondolatok

Sajnáltam, hogy nem tudtam jelen lenni, és személyesen is részt venni a diskurzusokban, de örültem, hogy legalább online formában megoldhatóvá vált a részvételem „a válság elméleti vonatkozásai” problémakörét mélységeiben taglaló pécsi konferencián. Amikor először olvastam a műhelykonferencia koncepciójáról a kérdés, ami felmerült bennem, hogy nemzetközi jogásként miként tudnék hozzátenni a krízis elméleti aspektusairól szóló eszmecserehez.

A február 24-én megindult orosz invázió kezdete óta eltelt hetekben sok konferencián, TDK-foglalkozáson, szakkollégiumi előadásokon megbeszéltünk és megvitattunk rengeteg nemzetközi jogi kérdést, különösen három témát körbejárva:

- egyrészt ami a *ius ad bellum* normákat illeti (miszerint bármilyen nemzetközi jogi érveléssel legitimálható-e, hogy Oroszország fegyveres erőt alkalmaz Ukrajnával szemben – muszáj ehelyütt summázva leszögezmem: nem),
- másrészt ami a *ius in bello* normákat illeti (azaz, hogy miként tartják tiszteletben a hadviselő felek a háborúban alkalmazandó hadijogi, humanitárius jogi normákat),
- harmadrészt pedig ami a nemzetközi büntetőjog tárgykörét illeti (miszerint miként vonhatók felelősségre az agressziót, illetve a háborús bűncselekményeket, emberiség elleni bűntetteket elkövetők, netán beszélhetünk-e népiptársról, pl. a Bucsában történtek vonatkozásában).

A PTE ÁJK Jogbölcseleti és Társadalomelméleti Tanszékének szervezésében megrendezésre kerülő konferencián azonban úgy véltem, tán úgy tudok én is hozzájárulni a gondolatok előbbre viteléhez, ha a következő kérdést teszem fel:

2. Mit mutat nekünk 2022 és az orosz agresszió – semmibe vagy komolyan vesszük a nemzetközi *ius cogens* koncepcióját?

2.1. A nemzetközi *ius cogens*

Pár szóban érdemes összefoglalni a nemzetközi *ius cogens* mibenlétét. A *ius cogens* kifejezés a nemzetközi jog feltétlen érvényesülést kívánó normáit jelenti. Azon nemzetközi jogi szabályokat, amelyeknek más – nemzetközi vagy nemzeti – norma nem mondhat ellent. Ha mégis ütközne egy szabály a kógens normával, előbbi érvénytelen, sőt semmis lenne, míg utóbbi, azaz a *ius cogens* kerülné ki győzedelmesen a kollízióból. Egy konkrét példát véve, ha ma két állam egy olyan nemzetközi szerződést kötne, amelyben megállapodnak arról, hogy közös szomszédjukkal szemben fegyveres erőt alkalmaznak, területszerzési céllal, az a megállapodás megszületésének pillanatától érvénytelen lenne, hiszen a *ius cogens* szabályok egyikével, az államok közötti erőszak alkalmazásának tilalmával ütközne.

Ha a nemzetközi *ius cogens* lényegét meg akarjuk ragadni, érdemes a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény¹ egyik rendelkezését figyelembe vennünk. Ez a szerződés szövegében a jogforrások közül (tehát nem a jogtudomány

* Egyetemi docens, Nemzeti Közszoigalati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Nemzetközi Jogi Tanszék, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Társadalomtudományok és Nemzetközi Tanulmányok Intézete

¹ 1987. évi 12. tvr. a szerződések jogáról szóló, Bécsben az 1969. május hó 23. napján kelt szerződés kihirdetéséről.

képviselői közül, hanem a jogforrások közül) először a nemzetközi *ius cogens* koncepciójáról. E kodifikációs egyezmény alapján „[...] az általános nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabálya olyan normát jelent, amelyet az államok nemzetközi közössége, mint egész, olyanként fogadott el és ismert el, mint amelytől nem lehet eltérni [...]” (53. cikk).

Sok nyitott kérdést hagyott maga után e rendelkezés, például, és hadd idézzem itt Kovács Péter professzort, „a bécsi egyezmény homályban hagyta, hol és milyen formában kellene az államok közösségének egy normát *ius cogens* értékűnek minősítenie”. (Kovács 2006, 111) Az idézett szerződési rendelkezés azt sem tisztázta, és azóta se tette ezt meg egyetlen későbbi szerződés sem, hogy melyek a nemzetközi jog feltétlen érvényesülést kívánó, imperatív normái.

Nem tudok citálni tehát egy taxatív listát, amelynek elemeire minden kétséget kizáróan úgy tekinthetnénk, mint *kógens* szabályokra. Vannak olyan szabályok, amelyek *ius cogens* természete vitatott, én azokat sorolnám – az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága témával megbízott különelőadója jelentése alapján –, amelyek *kógens* jellegét illetően széles a konszenzus. Így *kógens* normának tekintjük;

- a népirtás tilalmát,
- a rabszolgaság tilalmát,
- az apartheid és a faji diszkrimináció tilalmát,
- az emberiség elleni bűncselekmények tilalmát,
- a kínzás tilalmát,
- a népek önrendelkezési jogát,
- a humanitárius nemzetközi jog alapvető szabályait, azaz a fegyveres konfliktusok áldozatainak védelméről szóló fundamentális normákat,
- valamint az államok közötti erőszak tilalmát, vagy másképpen az agresszió vagy agresszív erő alkalmazásának tilalmát. (ILC 2022, 82-83)

Az utóbbi feltétlen érvényesülést kívánó norma kapcsán térnék rá 2022-re, és az orosz invázióra.

2.2. Az orosz invázió és az erőszak tilalmának *kógens* normája

Ha az előadás és jelen tanulmány címűl választott kérdést ismételten felteszem, kétségtelenül azt látjuk, az Oroszországi Föderáció semmibe veszi napjaink egyik *kógens* normáját, az erőszak tilalmát. Hiszen, bár Putyin nemzetközi jogi érvekkel igyekezett alátámasztani a február 24-én megindított inváziót, hivatkozott ugyanis az egyéni önvédelem jogára, a kollektív önvédelem jogára és a humanitárius intervencióra (Putyin 2022) – ezek mindegyike pontról pontra megcáfolható. Vagyis Oroszország az agresszió tankönyvi példáját hajtotta és hajtja végre. Azaz, ignorálja napjaink egyik vitathatatlanul *kógens* nemzetközi jogi normáját.

Az a reakció azonban, ami erre az agresszióra érkezett, megítélésem szerint példátlan. Olyan szankciókat, és egyre súlyosabb és súlyosabb szankciókat vezettek be az orosz agressziót elítélő államok, amelyek nekik, nekünk ugyancsak fájnak, azaz amelyek nemcsak a szankcionált, de a szankciót kivető államokra is súlyosan negatívan hatnak.

Megjegyzem, épp a konferencia előtt pár nappal nyilatkozott úgy Putyin, miszerint a Nyugat „öngólt lőtt” a szankciókkal (Népszava 2022), „a nyugati szankciók visszafelé sülték el”, a szankcionáló államok többet veszítettek, mint Oroszország (Siposhegyi 2022), ám megítélésem szerint mindez csak a hazai, orosz belpolitikai kommunikáció egy újabb fals eleme. Hivatkoznék Ursula von Der Leyenre, az Európai Unió Bizottságának elnöke szerint ugyanis – közel két hónappal a háború kezdete után – 11%-kal redukálódott az orosz gazdaság a szankciók következtében. (Siposhegyi 2022)

Persze nem feledhetjük el, a szankciók mögé nem sorakozott fel minden állam, nem valósult meg egy „ENSZ mínusz Oroszország” koalíció, sőt, a világpolitika nagy szereplői közül többen

is, így Kína vagy India, illetve a közvetítői szerepre vállalkozó és ezért pártatlanságát hangsúlyozó Törökország nem állt be a zömmel a „nyugati világ” tagjait tömörítő, szankciókat kiszabó országok sorába (bár megjegyzendő, a törökök azért lezárták a Boszporuszt és a Dardanellákat,² teljesítve a Montreux-i Egyezményből³ fakadó kötelezettségeiket,⁴ és segítve ezzel az ukránokat).

Pontosítva előbbi megjegyzésemet: tudásom szerint az európai⁵ és észak-amerikai államok mellett Japán, Dél-Korea, Szingapúr, Tajvan, Ausztrália és Új-Zéland is a szankciókat alkalmazó államok sorát erősíti. (Al Jazeera b) 2022, Peterson Institute 2022)

A szankciókat bevető országok tehát nem semmibe, hanem komolyan veszik, hogy napjaink kógens szabályainak egyikét, az erőszak tilalmát tilos megsérteni. De vajon mindez csak morális köteletségünk, kötelessége minden államnak, vagy jogi kötelezettségről is beszélhetünk?

2.3. ARSIWA: Az államok nemzetközi felelősségének szabályai

Hadd hivatkozzam az ENSZ Közgyűlés egyik segédszervére, a Nemzetközi Jogi Bizottságra. A Nemzetközi Jogi Bizottság által 2001-ben elkészített (majd a Közgyűlés által a tagállamok figyelmébe ajánlott), az államok felelősségéről szóló kodifikációs tervezet (ARSIWA)⁶ szerint kógens szabályok megsértése esetén nemcsak a jogsértő állam oldalán keletkeznek kötelezettségek – azaz teljesítse a figyelmen kívül hagyott nemzetközi kötelezettségét, hagyjon fel a normasértéssel, adjon jóvátételt, nyújtson garanciát a jogsértés megismétlődése ellen (ARSIWA 29-31. cikkek) –, hanem a nemzetközi közösség valamennyi tagja szintén kötelezetté válik (ARSIWA 41. cikk), mégpedig a következőkre köteles (az alábbi három kötelezettségre minden állam):⁷

1) Egyrészt nem nyújthat egy állam se segítséget a *ius cogens*ből fakadó jogsértés fenntartásához. Ezt a kötelezettséget az Ukrajna területén zajló háború kapcsán eddig csak Belarusz szegte meg, amely ország ugyancsak felelős az agresszióért – nem közvetlen, hanem

² Illetve utóbb, áprilisban három hónapos légtérzárlatot jelentettek be a törökök a Szíriába tartó orosz harci repülőgépek és csapatszállítók vonatkozásában. (Çuhadar–Diaz-Prinz 2022)

³ 1936 Montreux Convention regarding the Régime of the Straits. <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=0800000280166981> (2022.07.05.)

⁴ A Montreux-i egyezmény 19. cikke szerint: „A hadviselő hatalmak hadihajói [...] nem hajózatnak át a szorosokon, kivéve [...] az agresszió áldozatául esett államnak nyújtott segítségnyújtás eseteit [...]”. Ugyanezen cikk hozzáteszi fentiekhez azonban azt is, hogy „[...] az áthaladási tilalom ellenére a hadviselő hatalmakhoz tartozó hadihajók [...], amelyek elszakadtak bázisuktól, visszatérhetnek oda.” Törökországnak mindazonáltal épp a jelen tanulmány által kibontott nemzetközi felelősségi szabályoknak megfelelően (lásd az alább ismertetendő ARSIWA 41. cikkét), jogsértésre voltaképp ellenintézkedéssel válaszolva, nem kellene figyelembe vennie az utóbbi, az oroszoknak kedvező kivételt. (Oral 2022) Ami a szerződés gyakorlati érvényesülését illeti, március elején, amikor négy orosz hadihajót akartak átjuttatni a szorosokon, Törökország megtagadta e kérelem teljesítését, mondván és hivatkozván a Montreux-i egyezményre, e hajók nem „haza” tartottak, ugyanis nekik nem a Fekete-tengeren volt a bázisuk. (Al Jazeera a) 2022, Acer 2022) A negyedik hajó átengedése elutasításának indoka a számomra elérhető források alapján nem világos, ám a török külügyminiszter ugyan kifejezetten nem, nyilatkozata tartalmát nézve azonban mégis de facto utalt ez időben a szerződés 21. cikkére is, amely alapján joga van a török kormánynak, amennyiben úgy ítélik, háború közvetlen veszélye fenyegeti őket, diszkrecionálisan dönteni minden hadihajó áthaladásának blokkolásáról. (Ozberk 2022, Aliano–Spivak 2022) E küszöbön álló háborús veszélyre történő hivatkozás nem igazán tűnik (jelen állás szerint) megalapozottnak, ez pedig akár utalhat az agresszor állammal szembeni felelősségi kötelezettségek figyelembe vételére is Törökország részéről.

⁵ Beleértve az uniós tagállamok mellett az Egyesült Királyságot, Izlandot, Liechtensteint, Norvégiát és Svájcot.

⁶ International Law Commission: Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (ARSIWA) 2011. UN Doc. A/56/49(Vol. I)/Corr.4. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (2022.04.18.)

⁷ Az államok e kötelezettségét a Nemzetközi Bíróság is megerősítette a Palesztin fal-ügyben (2004-ben) hozott tanácsadó véleményében. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2004, p. 200. § 159. (Desierto 2022)

közvetett agresszióért –, hiszen átengedte területét egy agressziót elkövető államnak.⁸ Legújabbán ráadásul Lukasenka fehérorosz elnök direkt agresszióval fenyegetőzik, persze „válaszcspásnak” beállítva esetleges fellépésüket. (Kozsics 2022, Bereznay 2022) Megjegyzem, ha az ukránok valóban vetnének be – az arányosság elvének megfelelően – fegyveres erőt északi szomszédjukkal szemben, jogszerűen tennék ezt, hiszen önvédelmi szituációban cselekvő állam a nemzetközi jog normáinak megfelelően fejt ki erőszakot az agresszorral szemben, még ha az „közvetett” agressziót végrehajtó állam is.

2) Folytatva a nemzetközi közösség minden tagját terhelő kötelezettségek sorát, az államok továbbá *ius cogens* sérelme esetén nem ismerhetik el jogszerűnek a jogsértés nyomán előálló helyzetet. Azaz például nem rajzolhatjuk át a világtérképeket, így a 2014-ben anektált Krímet nem tekinthetjük Oroszország részének, és a most magukat függetlennek kikiáltó donbaszi bábállamokat nem ismerhetjük el. Donyeck és Luhanszk „népköztársaságokat” ismereteim szerint amúgy a konferenciánk időpontjáig csupán Oroszország ismerte el, továbbá a szintén vitatott státusú, szakadár területek, Abházia és Dél-Oszétia,⁹ illetve kölcsönösen egymást elismerték, ez pedig édeskevés. (PolGeoNow 2022) Belarusz sem ismerte el őket, bár az Oroszország általi elismerésüket üdvözlölte. 2022 júniusának végén Szíria, július közepén pedig Észak-Korea azonban kettővel növelte az elismerők számát. (Reuters 2022, Tass 2022)

Hadd jegyezzem meg, e tekintetben nincs új a nap alatt, hiszen már 1932-ben, amikor Japán a háború tilalmát 1928-ban kimondó Briand-Kellogg paktum¹⁰ rendelkezéseit megsértve inváziót hajtott végre Mandzsúriában és ott létrehozta Mandzsukuo bábállamot, megfogalmazta az akkori amerikai külügyminiszter, Henry S. Stimson az elvet (amit azóta Stimson doktrínaként emlegetünk), amely szerint nem lehet elismerni a külső erőszak útján létrejött nemzetközi területmódosításokat, illetve nem ismerhetők el a bábállamok. (Kovács 2006, 169, 171, 198, 256) Ugyanezt a kilenc évtizede megfogalmazott elvet kell ma követnünk.

Érdemes e ponton megfontolni az ENSZ Nemzetközi Bíróságának álláspontját is e kérdést illetően. A bíróság a Namíbia ügyben hozott tanácsadó véleményében (1971-ben) ekként vélekedett: „egy helyzet jogellenesnek minősítése önmagában nem vet véget annak. Ez csak az első, szükséges lépés lehet a jogellenes helyzet megszüntetésére irányuló erőfeszítések között”.¹¹ (Lobo 2022) Az el nem ismerés tehát szükséges, de nem elégséges lépés.

Ugyancsak ezt hangoztatja több mint három évtizeddel később, 2004-ben a Nemzetközi Bíróság a „Palesztin fal” ügyében hozott tanácsadó véleményében (amely döntésében a bíróság úgy találta, Izrael számos nemzetközi kötelezettségét megszegte a Megszállt Palesztin Területeken felhúzott fal megépítésével). Ezen állásfoglalásában a bíróság – ugyancsak¹² egy ma kógensnek tekintett norma, a népek önrendelkezési joga vonatkozásában – leszögezte, hogy az el nem ismerés kötelezettsége magában foglalja a jogellenes helyzet megszüntetésének kötelezettségét is.¹³ (Lobo 2022)

⁸ Lásd az agresszió mibenlétét meghatározó 1974. évi 3314. számú ENSZ Közgyűlési határozatot, amely szerint – melléklet, 3. cikk f) pont – agresszióknak minősül az is, ha egy állam területét egy harmadik állam ellen agressziót elkövető állam rendelkezésére bocsátja s megengedi területének e célra való felhasználását. UN General Assembly Resolution 3314 (XXIX) Definition of Aggression, 14 December 1974, UN Doc. A/3314 (XXIX), Annex. [\(https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/3314\(XXIX\)\)](https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/3314(XXIX)) (2022.07.06.)

⁹ Dél-Oszétia még 2014-ben, Abházia 2022-ben, pár nappal a február 21-én tett orosz elismerést követően.

¹⁰ 1929. évi XXXVII. törvénycikk a háború igénybevételéről való lemondás tárgyában Párisban 1928. évi augusztus hó 27-én kötött nemzetközi szerződés becikkelyezéséről.

¹¹ Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970), Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1971, p. 52. § 111.

¹² Az „ugyancsak” kifejezés használatával azért kell óvatosan bánnunk, mert az előző bekezdésben említett 1971-es tanácsadó vélemény idején még a kógens normák koncepciója gyerekcipőben járt (lásd a *ius cogens*-ről először szóló 1969. évi bécsi egyezményt csak pár évvel korábban fogadták el), bár „erga omnes” kötelezettségről már ez a tanácsadó vélemény (§ 126.) is értekezett. (Cançado Trindade 2009, 13)

¹³ Lásd a már korábbi lábjegyzetben meghivatkozott, Palesztin fal-ügyben hozott tanácsadó vélemény 159. paragrafusát.

Utóbbival függ össze az államok harmadik kötelezettsége, és a most kiszabott szankciók kapcsán erre kell különösen figyelmeznünk. Azon harmadik kötelezettséget említeném tehát, amelyre a nemzetközi közösség minden tagja köteles, ha egy állam kógens normát sért.

3) Eszerint az államoknak együtt kell működniük annak érdekében, hogy véget vessenek – jogszerű eszközökkel – a kógens norma sérelmének.¹⁴ (Bruhács 2008, 214-215)

Tény és való, Oroszország már 2014-ben is jogellenesen annektálta a Krim-félszigetet. Akkor is bevezettek többek között az EU tagállamai Oroszországgal szemben szankciókat. Ám ezek vérszegénynek bizonyultak. Az én meglátásom szerint Putyin most is arra számított, ha megindulnak az orosz erők 2022-ben Ukrajnával szemben, ismételten lesznek szankciók, de nem fognak az államok jelentős, súlyos, komoly károkat okozó (náluk is, önmaguknál is súlyos gondokat kiváltó) intézkedéseket bevetni. E kérdésben azonban tévedett Putyin, ahogy elszámolta egyébként magát – most így tűnik – számos más „fronton” is, legalábbis ami az ukrán ellenállás intenzitását, erejét, kitartását illeti.

Visszatérve a szankciókra, garantáltan hatékonyak csak úgy lehetnének, ha minden állam komolyan venné kötelezettségét, miszerint kötelesek együttműködni a kógens nemzetközi normák sérelmének felszámolása érdekében, és semelyik ország nem használná ki, hogy Oroszország új piacok után néz árúira, illetve új helyekről szerezne be a katonai/gazdasági szempontú szükségleteit.

Felmerülhet kérdésként, megsértjük-e a semlegességre vonatkozó szabályokat, ha segítünk az agresszió sértettjének, Ukrajnának, akár pl. fegyverszállítmányokkal. (Hazánk esetében természetesen csak ad hoc semlegességről beszélhetünk, egy adott fegyveres konfliktus vonatkozásában, és nem állandó semlegességről, mint pl. Svájc esetében.)

Hadd idézzem e kérdés kapcsán Hoffmann Tamás kollégámat, aki március végén egy konferencián így válaszolt egy kérdésre: „A semlegesség koncepciója alapvetően megváltozott a 100 évvel korábban¹⁵ rögzített szabályok óta.” (Hoffmann 2022) Teszem hozzá, annak köszönhetően, hogy időközben a majd’ minden állam által ratifikált ENSZ Alapokmánya deklarálta az államok közötti erőszak tilalmát, azaz ma másképp ítélandó meg a semlegesség kérdésköre, mint korábban, amikor a háborúindítás joga, a *ius ad bellum* még az állami jogosultságok egyik legfontosabbika volt.

S ha már említettem az állandó semleges státusú Svájcot, citálnám az ő elnöküket is, aki március derekán azt mondta: „a semlegesség nem azt jelenti, hogy egy agresszor cinkosai vagyunk” (Czinkóczi 2022), illetve „a semlegesség nem jelenthet közömbösséget”. (Szász 2022)

Szeretném tehát hangsúlyozni, bármilyen segítség megadása Ukrajnának jogszerű lenne részünkről, még a katonai fellépés is (Kajtár 2022), hiszen a kollektív önvédelem joga keretében jogszerűen nyújtanánk segítséget egy megtámadott államnak. (Kollektív önvédelem keretében fegyveres erőt alkalmazni a sértett államot segítve ad hoc alapon is lehetséges, illetve jogszerű, nem kell ehhez például olyan szerződési elköteleződés, mint a NATO esetében a washingtoni

¹⁴ Ez volt a felelősségi szabályok azon pontja számomra mindig is, amelyet nagy lelkesen persze elmondtam minden nemzetközi jog előadáson, ahol a felelősségi normákat kellett a hallgatókkal ismertetnem, de amelyre gondolatban mindig rálegyintettem, miszerint az államok azért szeretnek e kötelezettségükről „megfeledkezni”, netán elsunnyogni azt. Most azonban azt látjuk, saját magukat is lábon lövik az államok, ha ez szolgálhatja az agresszor állam térdre kényszerítését (bocsánat a képzavarért).

¹⁵ Sőt, voltaképpen már 115 évről van szó, hiszen a semlegesség szabályait az 1907. évi hágai békekonferencián kodifikálták. Lásd e konferencián született egyezményeket (a semlegesség kapcsán az 5. és a 12. számú szerződések relevánsak): 1913. évi XLIII. törvény az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában.

szerezés¹⁶ 5. cikke.¹⁷) Ez utóbbira természetesen saját biztonságunk és a helyzet eszkalálódásának elkerülése érdekében nem kerülhet sor (de ennek nem jogi, hanem egyéb akadályai vannak).

3. Zárszó

Hogy miként oldódik meg az a pathhelyzet, hogy épp egy olyan ország, Oroszország, az ENSZ Biztonsági Tanács állandó tagjainak egyike, s így a BT-t vétőjével cselekvésében blokkolni, ily módon a kollektív biztonsági rendszer hatékony működését gátolni tudó tagja sérti meg azt a kógens normát – az erőszak tilalmát –, amelynek betartatását lenne hivatott a Biztonsági Tanács biztosítani, egyelőre még nem tudhatjuk.

Csupán bizakodhatunk a kedvező scenáriókban, s helyütt csak kívánni tudom azt, hogy minden kutatonak a közeljövőben, ha a válságok elméleti vonatkozásait taglaló újabb konferenciára olvas felhívást, komoly fejtörést okozzon, ugyan milyen aktuális, időszerű, kurrens témával jelentkezzen. Sajnos a 2020-as évtized első éveit bőven szolgáltatnak nekünk témát. Remélem, hogy e helyzetben minél hamarabb túlleszünk.

¹⁶ 1999. évi I. törvény a Magyar Köztársaságnak az Észak-atlanti Szerződéshez történő csatlakozásáról és a Szerződés szövegének kihirdetéséről.

¹⁷ 5. cikk: „A Felek megegyeznek abban, hogy az egyikük vagy többjük ellen, Európában vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintenek; és ennél fogva megegyeznek abban, hogy ha ilyen támadás bekövetkezik, mindegyikük az Egyesült Nemzetek Alapokmányának 51. Cikke által elismert egyéni vagy kollektív védelem jogát gyakorolva, támogatni fogja az ekként megtámadott Felet vagy Feleket azzal, hogy egyénileg és a többi Felekkel egyetértésben, azonnal megteszi azokat az intézkedéseket, ideértve a fegyveres erő alkalmazását is, amelyeket a békének és biztonságának az észak-atlanti térségben való helyreállítása és fenntartása érdekében szükségesnek tart. [...]”

IRODALOM

- Acer, Yucel (2022): The Montreux Convention and the Russia-Ukraine War. *Politics Today*, 2022. 03. 08. Elérhető: <https://politicstoday.org/the-montreux-convention-and-the-russia-ukraine-war/> (2022. 07. 10.)
- Aliano, Adam – Spivak, Russell (2022): Ukraine symposium – The Montreux Convention and Turkey’s Impact on Black Sea Operations. *Lieber Institute*, 2022. 04. 25. Elérhető: <https://lieber.westpoint.edu/montreux-convention-turkeys-impact-black-sea-operations/> (2022. 07. 11.)
- Al Jazeera a) (2022): *Russia cancelled Black Sea passage of four warships: Turkey*. 2022. 03. 02. Elérhető: <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/2/russia-cancelled-black-sea-passage-bid-warships-turkey> (2022. 07. 10.)
- Al Jazeera b) (2022): *List of sanctions against Russia after it invaded Ukraine*. 2022. 03. 03. Elérhető: <https://www.aljazeera.com/news/2022/2/25/list-of-sanctions-on-russia-after-invasion> (2022. 04. 19.)
- Bereznay, István (2022): Lukaszenka: Már rég döntöttem arról, hogy részt veszünk a hadműveletben. *Index*, 2022. 07. 03. Elérhető: <https://index.hu/kulfold/2022/07/03/hab-oru-oroszorszag-ukrajna-orosz-ukran-konfliktus-putyin-zelenszkij-kijev-moszkva/lukaszenka-mar-reg-dontottem-arrol-hogy-reszt-veszunk-a-hadmuveletben/> (2022. 07. 03.)
- Bruhács, János (2008): *Nemzetközi jog I. Általános rész*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus
- Cañado Trindade, Antônio Augusto (2009): Jus Cogens: The Determination and the Gradual Expansion of its Material Content in Contemporary International Case Law. *XXXV Curso de Derecho Internacional organizado por el Comité Jurídico Interamericano*, 3–29.
- Elérhető: <https://www.oas.org/dil/esp/3%20-%20cancado.lr.cv.3-30.pdf> (2022. 07. 12.)
- Çuhadar, Esra – Diaz-Prinz, Juan (2022): To Sustain Hopes for Peace in Ukraine, Keep an Eye on Turkey. *United States Institute of Peace*, 2022. 04. 28. Elérhető: <https://www.usip.org/publications/2022/04/sustain-hopes-peace-ukraine-keep-eye-turkey> (2022. 07. 11.)
- Czinkóczy, Sándor (2022): Svájc átveszi az oroszok elleni szankciókat az EU-tól. *444*, 2022. 04. 28. Elérhető: <https://444.hu/2022/02/28/svajc-atveszi-az-oroszok-elleni-szankciokat-az-eu-tol> (2022. 04. 18.)
- Desierto, Diane (2022): Non-Recognition. *EJIL Talk!* 2022. 02. 22. Elérhető: <https://www.ejiltalk.org/non-recognition/> (2022. 04. 04.)
- Hoffmann, Tamás (2022): előadás a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézete által szervezett, „Az orosz-ukrán válság jogi kérdései” c. szimpóziumon 2022. 03. 31-én. Az előadás címe: „Az orosz-ukrán konfliktus egyes nemzetközi jogi kérdései: az államközi erőszak tilalma, a nemzetközi hadijog és nemzetközi büntetőjog alkalmazása”. <https://jog.tk.hu/esemeny/2022/03/kerekasztal-beszelgetes-az-ukran-valsag-jogi-kerdesei> (2022. 04. 18.)
- International Law Commission, ILC (2022): Fifth report on peremptory norms of general international law (jus cogens) by Dire Tladi, Special Rapporteur, 24 January 2022. UN Doc. A/CN.4/747. Chapter V. Clean text of the draft conclusions with proposed amendments of the Special Rapporteur, Annex Elérhető: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/284/83/PDF/N2128483.pdf?OpenElement> (2022. 07. 08.)

- Kajtár, Gábor (2022): előadás a Károli Gáspár Református Egyetem és a Magyar Jogász Egylet által szervezett, „Háború a XXI. században” c. konferencián 2022. 04. 07-én. Az előadás címe: „Az orosz-ukrán konfliktus erőszak-alkalmazási kérdései (ius ad bellum)”.
- Kovács, Péter (2006): *Nemzetközi közjog*. Budapest, Osiris Kiadó
- Kozics, Júlia (2022): Lukasenka: Ukrajna rakétákat lőtt ki Belaruszra. *Index*, 2022. 07. 02.
- Elérhető: <https://index.hu/kulfold/2022/07/02/haboru-oroszorszag-ukrajna-volodimir-zelenszkij-vlagyimir-putyin/aljakszandr-lukasenka-ukrajna-raketakat-lott-ki-feheroroszsagra/> (2022. 07. 03.)
- Lobo, Francisco (2022): Inherit the Wind: Collective Security, Non-recognition, and Russia’s War of Aggression Against Ukraine. *Opinio Juris*, 2022. 04. 11. Elérhető: <http://opiniojuris.org/2022/04/11/inherit-the-wind-collective-security-non-recognition-and-russias-war-of-aggression-against-ukraine/> (2022. 04. 18.)
- Népszava (2022): *Putyin: Az Oroszország elleni szankciók a Nyugat „öngólja”*. 2022. 04. 18.
- Elérhető: https://www.nepszava.hu/3153909_oroszorszag-putyin-szankciok-ongol (2022. 04. 18.)
- Oral, Nilüfer (2022): To Close or Not to Close: The Closing of the Turkish Straits under Articles 19 and 21 of the 1936 Montreux Convention Regarding the Regime of the Straits. *Völkerrechtsblog*, 2022. 03. 04. Elérhető: <https://voelkerrechtsblog.org/to-close-or-not-to-close/> (2022. 04. 18.)
- Ozberk, Tayfun (2022): Turkey Closes the Dardanelles and Bosphorus to Warships. *Naval News*, 2022. 02. 28. Elérhető: <https://www.navalnews.com/naval-news/2022/02/turkey-closes-the-dardanelles-and-bosphorus-to-warships/> (2022. 07. 11.)
- Peterson Institute for International Economics (2022): *Russia’s war on Ukraine: A sanctions timeline*. 2022. 07. 01. Elérhető: <https://www.piie.com/blogs/realtime-economic-issues-watch/russias-war-ukraine-sanctions-timeline> (2022. 07. 09.)
- PolGeoNow (2022): *Recognition of the Donetsk and Lugansk People’s Republics*. (2022. 03. 28)
- Elérhető: <https://www.polgeonow.com/2022/03/lugansk-donetsk-country-independent-state-recognized.html> (2022. 07. 07.)
- Putyin, Vlagyimir (2022): *Address by the President of the Russian Federation*. 2022. 02. 24.
- Elérhető: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843> (2022. 04. 18.)
- Reuters (2022): *Syria recognizes independence, sovereignty of Donetsk, Luhansk – state news agency*. 2022. 06. 29. Elérhető: <https://www.reuters.com/world/middle-east/syria-recognizes-independence-sovereignty-donetsk-luhansk-state-news-agency-2022-06-29/> (2022. 07. 07.)
- Siposhegyi, Zoltán (2022): Vlagyimir Putyin: a nyugati szankciók visszafelé sülték el. *Euronews*, 2022. 04. 18. Elérhető: <https://hu.euronews.com/2022/04/18/vlagyimir-putyin-a-nyugati-szankciok-visszafele-sultek-el> (2022. 04. 18.)
- Szász, Péter (2022): Svájc semleges marad, de nem lesz közömbös – üzente az elnök. *Napi*, 2022. 03. 19. Elérhető: <https://www.napi.hu/nemzetkozi-gazdasag/svajc-semleges-marad-de-nem-lesz-kozomob-uzente-az-elnok.748574.html> (2022. 04. 18.)
- Tass (2022): *North Korea recognizes Donetsk People’s Republic – DPR Leader*. 2022. 07. 13. Elérhető: <https://tass.com/world/1479501> (2022. 07. 13.)

A klímaválság és az egészségügyi válsághelyzetek

Pánovics Attila*: Klímaválság az IPCC-jelentések tükrében

Ki gondolta volna 30 évvel ezelőtt, az akkoriban mérföldkönek tekintett első Riói Konferencián, hogy a XXI. század elején az egymást követő és egymást felerősítő válságok időszaka fog bekövetkezni, és egyfajta állandósuló veszélyhelyzetben fogunk élni? Csak az elmúlt 15 évet áttekintve azt láthatjuk, hogy egyre sűrűbben követik egymást a különféle krízisek: a 2008-ban bekövetkezett pénzügyi és gazdasági válságot 2015-ben egy – tulajdonképpen a mai napig tartó – migrációs krízis, majd 2019 végétől a COVID-19 világiárvány követte, amihez társult 2022-ben az orosz-ukrán háború és az abból fakadó következmények (újabb gazdasági válság, „háborús veszélyhelyzet”, „energia-veszélyhelyzet”, élelmezésbiztonsági problémák, a migráció felerősödése stb.).

Jelen tanulmány a Nemzetközi Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (*Intergovernmental Panel on Climate Change; a továbbiakban: IPCC*) által készített jelentések szerepét vizsgálja a klímaváltozással kapcsolatban felmerülő kérdések megválaszolásában, illetve a szükséges közpolitikai döntések meghozatalában. Az éghajlatváltozás problémáját övező, nagyfokú bizonytalanságok ellenére Magyarország esetében különös fontos, hogy mielőbb radikális változások történjenek az IPCC javaslatainak a gyakorlatba történő átültetése érdekében.

1. Az éghajlatváltozás fenyegetése

Az elmúlt évtizedek egymást követő kríziseinek a háttérben rendszerszintű probléma, egy soha nem tapasztalt bonyolultságú civilizációs válság húzódik meg, aminek legfőbb oka az ember és környezete közötti viszony fenntarthatatlanná válása, a természeti erőforrások felhasználásából és az évezredek óta zajló, egyre növekvő környezetszennyezésből eredő hatások kezelhetetlensége. A pontatlanul „globális felmelegedés” néven is említett, példátlan éghajlatváltozási folyamat egyike az emberiség egészét, továbbá a civilizáció fennmaradását fenyegető problémáknak, amelyek között megemlíthetjük a nukleáris fegyverek használatát, az erőforrások kimerülését, a biológiai sokféleség folyamatos csökkenését, az életszínvonalban mutatkozó egyenlőtlenségek növekedését, az új fertőző betegségek megjelenését, vagy akár az iszlám fundamentalizmus terjedését is. (Diamond 2020, 335) Az egytől egyig rendkívül bonyolult, egymással is szorosan összefüggő problémák halmazának háttérben meghúzódó okok hatékony kezeléséhez egyelőre hiányzik a szükséges tudás, a politikai akarat és egyre fogy a rendelkezésünkre álló idő is. Annyi biztos, hogy minden érintett szereplő aktív részvételére, valamint a rendelkezésre álló köz- és magánpénzek mozgósítására lenne szükség a nemzetközi szinten kitűzött célok eléréséhez.

Az éghajlatváltozás folyamatát bizonyítják a különféle kutatóközpontok és megfigyelőállomások évtizedek óta gyűjtött adatai. Ezek nem sok kétséget hagynak a tendenciák irányával kapcsolatban: a NASA és a NOAA adatai alapján az elmúlt nyolc esztendő volt az eddigi legforróbb időszak – 2021 pedig a hatodik legmelegebb év – a mérések kezdete (1880) óta. 2021-ben mintegy 1,1 Celsius fokkal volt melegebb a globális felszíni átlaghőmérséklet, mint az ipari forradalom kezdetén,¹ miközben az 1986 és 2005 közötti időszakban az átlagos globális felmelegedés még „csak” kb. 0,6°C-kal haladta meg az iparosodás előtti szintet. A mérések alapján 280 ppm² volt a szén-dioxid (CO₂) koncentrációja a légkörben az ipari forradalom előtti időszakban, és az 1970-es évek közepén érte el a 330 ppm értéket. Ezt követően a folyamat felgyorsult: a koncentráció 2019. május 9-én elérte a 400 ppm-

* Egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi- és Európai jogi tanszék

¹ <https://www.nasa.gov/press-release/2021-tied-for-6th-warmest-year-in-continued-trend-nasa-analysis-shows/>

² *Parts per million*: milliomod térfogatrész a gázok keverési arányának kifejezésére.

et,³ 2021. április 30-án a Hawaii-n működő Mauna Loa Megfigyelőközpont már 420 ppm feletti értéket mért.⁴

A hivatalos dokumentumok immár nyíltan deklarálják, hogy az üvegházhatást okozó gázok (ÜHG-k)⁵ kibocsátásából eredő éghajlatváltozás⁶ konkrétan egzisztenciális fenyegetettséget jelent a jelen és jövő generációira nézve. A hőmérsékleti rekordok megdőlése, a hóhullámok kezdetének egyre koraibbá válása,⁷ illetve a számuk és hosszuk növekedése, az erdőtüzek immár rendszeres bekövetkezése nyaranta, valamint az egyre nagyobb területet fenyegető aszály és szárazság intő jel arra nézve, hogy milyen súlyos fenyegetéssel nézünk szembe.

Annak kimondása, hogy az emberi tevékenység jelentős mértékben felelős a klímaváltozás hatásaiért, rögtön felvet egy további kérdést, ti. mit tehetünk (mit kell tennünk) azért, hogy a jövő generációinak ne kelljen az előző nemzedékek hibái miatt megoldhatatlan problémákkal szembesülniük, ami adott esetben a megmaradásukat sodorja veszélybe. A nemzetközi közösség immár évtizedek óta azzal szembesül, hogy a(z önként) vállalt kibocsátáscsökkentések együttesen sem elegendőek az éghajlati rendszerbe történő veszélyes beavatkozás megakadályozásának az eléréséhez. A 1,5°C-os hőmérséklet-emelkedés elkerülésére gyakorlatilag esélyünk sincs,⁸ ami jelentősen megnöveli az éghajlatváltozás kockázatait és hatásait. Mivel továbbra is óriási a bizonytalanság azzal kapcsolatban, hogy az éghajlatváltozás következményei hol, mikor és milyen formában okoznak egyre súlyosabb károkat a környezeti rendszerekre és az emberi egészségre nézve, a döntéshozók szinte feloldhatatlan dilemma előtt állnak: a rövid távú gazdasági-társadalmi érdekekkel szemben kellene érvényesíteniük a hosszabb távú szociális és környezeti szempontokat (Gyulai 2012, 35), különös tekintettel az éghajlatváltozás mindenre kiterjedő hatásaira, amelyek elkerüléséhez a termelési és fogyasztási rendszerek radikális átalakítására, végső soron pedig a gondolkodásmód alapvető megváltoztatására – azaz valódi paradigmaváltásra – lenne szükség.

2. A nemzetközi klímátárgyalások

Pedig az 1990-es évek elején a világ országai még sokkal optimistábban tekintettek a jövőbe, bár a Környezet és Fejlődés Világbizottság (*World Commission on Environment and Development – WCED*) – amelynek létrehozására 1983 decemberében kérte fel az ENSZ akkori főtitkára a norvég *Gro Harlem Brundtlandot*⁹ – „Közös jövőnk” című, világhírű jelentése kiemelt figyelmet szentelt az éghajlatváltozás kockázatának a világot veszélyeztető, legsúlyosabb problémák között. (WCED 1988, 210-213) Az ENSZ 1992-ben megrendezett

³ <https://education.nationalgeographic.org/resource/climate-milestone-earths-co2-level-passes-400-ppm>

⁴ <https://www.theweathernetwork.com/ca/news/article/carbon-dioxide-at-mauna-loa-exceeds-420-ppm-first-time-in-human-history>

⁵ A légkör azon természetes és emberi tevékenységből származó gáznemű alkotóelemei, amelyek a földfelszín, maga a légkör és a felhők által kibocsátott földi sugárzás spektrumán belül meghatározott hullámhosszokon elnyelik és kibocsátják a sugárzást (ami az üvegházhatást okozza). A Föld légkörében az elsődleges ÜHG-k a vízgőz (H₂O), a szén-dioxid (CO₂), a dinitrogén-oxid (N₂O), a metán (CH₄) és az ózon (O₃). Ezeken kívül a légkörben számos, teljesen emberi tevékenységből származó ÜHG is jelen van, például olyan halogénezett szénhidrogének, amelyek az 1987-ben elfogadott Montreali Jegyzőkönyv hatálya alá tartoztak.

⁶ Az éghajlatváltozás az IPCC szóhasználatában az éghajlat bármilyen változását jelenti, függetlenül attól, hogy az természetes okok vagy emberi tevékenység eredményeként következik be. Ez eltér az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezményében (1992) alkalmazott megközelítéstől, amely csak az éghajlat – közvetlenül vagy közvetve – emberi tevékenységnek betudható változásával foglalkozik, tehát különbséget tesz a légkör összetételét megváltoztató emberi tevékenységek eredményeként bekövetkező éghajlatváltozás és az éghajlat természetes okoknak tulajdonítható változékonysága között.

⁷ <https://www.france24.com/en/europe/20220618-france-braces-for-sweltering-weekend-amid-record-heatwave>

⁸ <https://www.newscientist.com/article/2325599-we-must-accept-we-wont-meet-1-5c-climate-target-says-report/>

⁹ Norvégia első női miniszterelnöke (1981), 1998-2003 között az Egészségügyi Világszervezet (WHO) főigazgatója.

csúcstalálkozóján (pontosabban annak is a „Föld Csúcs” néven ismert, magas szintű szakaszában) már a Brundtland-jelentésnek köszönhetően ismertté vált „fenntartható fejlődés” koncepciója mentén vizsgálták a környezet és fejlődés bonyolult kapcsolatrendszerét, és a nemzetközi közösség alapvető fontosságú szerződéseket fogadott el: az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezményét¹⁰ és a Biológiai Sokféleség Egyezményt.¹¹ A két nemzetközi szerződés tárgya és sorsa sok hasonlóságot mutat egymással:

- rendkívül összetett környezeti problémákkal foglalkoznak, amelyek a globális gazdaság és a társadalmak létét fenyegetik,
- kezelésükhöz hatékony nemzetközi együttműködésre van szükség a világ valamennyi országa részéről,
- extrém bonyolultságuk miatt a nemzetközi közösség alig tud kézzelfogható eredményeket felmutatni, mindkét probléma megoldatlan globális szinten,
- mindkettő kezelésében kulcsszerepe van a tudományos eredményeknek, amelyek egyre sürgetőbbé teszik az eddigieknél nagyságrendekkel hatékonyabb fellépést.

A Keretegyezmény 1994. március 21-én hatályba is lépett, jelenleg 198 Részese Fele van,¹² beleértve az Európai Uniót és annak valamennyi tagállamát, így Magyarországot is. 1. Cikkében kimondásra került, hogy az éghajlat változása „közvetlenül vagy közvetve a globális légkör összetételét módosító emberi tevékenységnek tudható be”, de a részletszabályok kidolgozásához csak az alapokat teremtette meg. A Részese Felek 1995-ben megrendezett, első konferenciájával (*First Conference of the Parties – COP1*) megkezdődött tárgyalássorozat újabb eredményét jelentette a Kiotói Jegyzőkönyv, amelyet a Keretegyezmény Részese Feleinek 3. találkozója (COP3) keretében, 1997. december 11-én fogadtak el. A hatékony kikényszerítési mechanizmus hiányosságain túl a Jegyzőkönyvnek alapvető fogyatékosága volt, hogy csak a „fejlett országok”¹³ számára határozott meg kötelezettségeket az ÜHG-kibocsátásaik csökkentésére,¹⁴ mivel egyre több információ látott napvilágot azzal kapcsolatban, hogy mennyivel nagyobb a fejlett („iparosodott”) országok történelmi felelőssége a fejlődőkhöz képest az addigi globális szintű kibocsátásokban való részesedésüket és a megnövekedett légköri koncentrációkat illetően. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a Kiotói Jegyzőkönyv csak nagy nehézségek árán tudott hatályba lépni 2005. február 16-án,¹⁵ és a második kötelezettségvállalási időszakra (2013-2020) vonatkozó, 2012-ben elfogadott Dohai Megállapodás¹⁶ hatályba lépésére is egészen 2020 végéig kellett várni.

2009-ben bekövetkezett az ún. „klímagate”, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kopenhágai COP15 végén látványosan elbuktak a nemzetközi közösség erőfeszítései egy új, globális megállapodás elfogadása érdekében (Bell 2020, 105). Ebben szerepet játszottak a 2008-ban kirobbant pénzügyi-gazdasági válság következményei is, amelyek elterelték a figyelmet a nemzetközi éghajlatvédelmi együttműködésről. Világossá vált, hogy kötelező kibocsátáscsökkentési arányokat tartalmazó klímaszerződés helyett egészen másfajta

¹⁰ *United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC)*

¹¹ *Convention on Biological Diversity (CBD)*

¹² https://treaties.un.org/pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII7&chapter=27&Temp=mt_dsg3&clang=_en#EndDec

¹³ A fejletlennek minősülő és a piacgazdaságra való áttérés folyamatában lévő Felek felsorolását a Keretegyezmény I. melléklete tartalmazza.

¹⁴ A fejlett országok azt vállalták, hogy a 2008-2012 közötti időszakra nézve átlagosan 5,2%-kal csökkentik az ÜHG-k kibocsátását az 1990-es bázisévhez képest (az Európai Unió és az akkori tagállamai összesen 8%-os csökkentést vállaltak). Ehhez képest jelenleg 55% elérése a cél 2030-ig, és a nettó zero kibocsátás elérése az évszázad közepére...

¹⁵ Magyarországon csak a 2007. évi IV. törvénnyel került kihirdetésre.

¹⁶ https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-7-c&chapter=27&clang=_en#EndDec

megközelítésre lett szükség ahhoz, hogy valamennyi ország (fejlettnek és fejlődőnek tekintett egyaránt) szerepet vállaljon a globális éghajlatváltozás elleni küzdelemben.

A klímátárgyalások újabb állomását jelentette hat évvel később a Párizsi Megállapodás elfogadása a COP21 keretében, amely 2016. április 22-től egy évig állt nyitva aláírásra, de már néhány nappal a Marrakesh-ben tartott COP22 előtt, 2016. november 4-én hatályba is tudott lépni.¹⁷ A klímátárgyalások története szempontjából a Párizsi Megállapodás megszületése óriási eredménynek tekinthető, hiszen vízváltást jelentett az éghajlatváltozás elleni küzdelemmel kapcsolatos globális kötelezettségvállalások terén. Az egyes országokra nézve meghatározott, konkrét kibocsátáscsökkentések helyett egy hosszú távú, közös célkitűzést határozott meg, amely növeli az egyes országok mozgásterét, de mindenkit e közös cél elérésére érdekében kényszerít együttműködésre. A 2. cikkének a) pontjában ugyanis azt a célkitűzést fogalmazza meg, hogy „a globális átlaghőmérséklet emelkedése 2°C alatt maradjon az iparosodás előtti szinthez képest, valamint, hogy erőfeszítéseket tegyenek annak érdekében, hogy a hőmérséklet-emelkedést az iparosodás előtti szint feletti 1,5°C-ra korlátozzák”. A Párizsi Megállapodás célkitűzése tehát kellően átfogó és ambiciózus: a globális átlaghőmérséklet emelkedését „jóval” az iparosodás előttinél 2°C-kal magasabb hőmérsékletszint alatt tartani, egyúttal „törekedve” arra, hogy a hőmérséklet emelkedése 1,5°C-ra korlátozódjon, mert ez jelentősen csökkentené az éghajlatváltozás kockázatait és hatásait. A hőmérséklet-emelkedés kordában tartásához a Részes Feleknek fokozatosan szigorítaniuk kell az éghajlatváltozásra adott globális válaszhoz nemzetileg meghatározott hozzájárulásait (*Nationally Determined Contributions – NDCs*), amelyeket ötévente felülvizsgálják.

Sajnos annak ellenére, hogy a Megállapodásnak köszönhetően az éghajlatváltozás elleni fellépés nemzetközi szinten teljesen eltérő keretrendszerben folytatódott (ti. az egyes országokra lebontott kibocsátáscsökkentési célok helyett egy átfogó célkitűzés került meghatározásra), az elmúlt években tovább nőtt a globális ÜHG-kibocsátás, és vajmi kevés eredményt értek el a Részes Felek a részletszabályok kidolgozása és különösen a végrehajtása terén. A nemzetközi klímátárgyalások látványos eredménytelenségének hátterében jól láthatók a nemzetközi közösség hatékony fellépését akadályozó tényezők (az egyes országcsoportok eltérő érdekei, a konszenzusos döntéshozatal korlátai, a potyautasság jelensége, a hitelesség és a felelősségvállalás hiánya, a végrehajtás nehézségei stb.).

A legutóbbi, Glasgow-ban megrendezett klímakonferenciát a COP26 elnöki tisztségét betöltő Egyesült Királyság szervezte Olaszországgal partnerségben, 2021. október 31. és november 12. között,¹⁸ ahol a házigazda Egyesült Királyság legfontosabb feladata a 1,5°C-ra vonatkozó cél „életben tartása” volt. A konferencia zárására végül egy nappal később, november 13-án került sor, de a résztvevőknek csak egy törékeny megállapodást (*Glasgow Climate Pact*) sikerült tető alá hozni és felmutatni eredményként.¹⁹

3. Az IPCC szerepe

Az IPCC-t 1988-ban hozta létre az ENSZ Környezeti Programja (UNEP) és a Meteorológiai Világszervezet (WMO).²⁰ Az éghajlatváltozás okait, tendenciáit, hatásait stb. övező, nagyfokú bizonytalanság miatt óvakodtak attól, hogy az új szervezet politikai vitákba bonyolódjon; legfőbb feladata a döntéshozók információkkal való ellátása lett. (Bolin 2007) Az IPCC

¹⁷ A Magyar Országgyűlés az uniós tagállamok közül elsőként, a 2016. évi L. törvénnyel hirdette ki a Párizsi Megállapodást.

¹⁸ A rendezvényre eredetileg 2020-ban került volna sor, de a COVID-19 világjárvány miatt egy évvel el kellett halasztani.

¹⁹ <https://ukcop26.org/the-conference/cop26-outcomes/>

²⁰ https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2019/06/MOU_between_UNEP_and_WMO_on_IPCC-1989.pdf

alapvető feladata tehát kezdettől fogva az, hogy segítsen átfogó és objektív képet alkotni az éghajlatváltozás kockázatáról, a nemzetközi tudományos eredmények felhasználásával értékelje az emberi tevékenységek hatását az éghajlatra, tudományosan megalapozott becsléseket adjon a további várható változásokra, felmérje a gazdasági, társadalmi és környezeti következményeket, továbbá feltárja és elemezze azokat a lehetőségeket, amelyek megfelelő alkalmazásával egyrészt csökkenthetők ezek az emberi hatások (a drámai változások elkerülése érdekében), másrészt mérsékelhetők a klímaváltozás mindenképpen bekövetkező, hátrányos következményei. Tevékenységét kezdettől fogva nyilvánosan és átláthatóan végzi, ami a hitelesség egyik legfontosabb garanciája.

Kulcsszerepe van az IPCC-nek a nemzetközileg elismert megközelítések és módszertani keretek meghatározásában, valamint abban, hogy a közvélemény és a politikai döntéshozók számára is felhívja a figyelmet az éghajlatváltozás káros hatásaival kapcsolatos legfrissebb tudományos bizonyítékokra, és átfogó jelleggel, meghatározó tudományos álláspontot képviseljen a klímaváltozás aktuális kérdéseiben. Az IPCC tevékenységére visszatekintve nyilvánvaló, hogy az egyes jelentések nem tartalmaznak új, szenzációs megállapításokat, de – követve a mérési módszerek finomodását és a megfigyelési eredmények számának növekedését – a tudományos bizonyosság erősödésével párhuzamosan egyre határozottabban állítják az okozati összefüggések meglétét az emberi tevékenység és a klímaváltozás között, továbbá sürgetik a szükséges döntések meghozatalát, felhívva a figyelmet az idő előrehaladtával egyre szűkülő cselekvési lehetőségekre. Az IPCC tehát önállóan nem végez kutatást vagy méréseket, de jelzi, hogy hol van szükség további vizsgálatokra. Munkájának legfontosabb hozzáadott értéke a tudományos szféra és a politikai döntéshozók közötti, szoros együttműködés megteremtése.²¹ Tevékenysége modellként szolgált más területeken is, és nagy hatással volt különösen a biológiai sokféleséggel és az ökoszisztéma-szolgáltatásokkal foglalkozó kormányközi tudománypolitikai platform (IPBES²²) létrehozására és tevékenységére.²³

Az IPCC keretében a tudományos megfigyelések és kutatási eredmények összegyűjtése és értékelése három tematikus munkacsoportban (*Working Groups*) folyik, amelyek feladatkörei többször módosultak az évek során. Jelenleg az első munkacsoport a tudományos-fizikai alapokkal, a második a sérülékenységgel, az éghajlatváltozás hatásaival és az adaptáció kérdéseivel,²⁴ a harmadik pedig a mitigáció lehetőségeivel foglalkozik.²⁵ A fő munkacsoportok mellett speciális feladatokkal ellátott csoportok (*Task Forces*) is dolgoznak. A kijelölt szerzők által készített szövegrészeket gyakorlatilag szóról-szóra, a kormányokat is bevonva, több körben egyeztetik, majd az eredményeket átfogóan összesítik az évenkénti plenáris ülések keretében²⁶ (ugyanitt kerül sor a Testület feladatainak kijelölésére, illetve a tisztségviselők megválasztására is). Eredetileg mintegy 3500 (Black *et al.* 2013, 153), mindeddig több mint 8000 kutató és egyéb szakértő vett részt díjazás nélkül az IPCC munkájában, ami a tudományos közlemények számának ugrásszerű növekedésével óriási presztízt, de egyre nagyobb terhet is jelentett a számukra. (Stocker – Plattner 2014, 163-165)

²¹ <https://hupcc.hu/tudastar/eghajlatvaltozasi-kormanykozi-testulet-intergovernmental-panel-on-climate-change-ipcc/>

²² *Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*

²³ Kevésbé ismert, de hasonló ehhez a kémiai biztonsággal foglalkozó kormányközi fórum (*Intergovernmental Forum on Chemical Safety*), amely 1994 óta működik.

²⁴ Az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodást célzó intézkedések középpontjában az éghajlatváltozás hatásaival szembeni megfelelő szintű reziliencia biztosítása áll, amely hatások magukban foglalják az olyan akut eseményeket, mint az intenzívebb áradások, a felhőszakadások, az aszályok, a hóhullámok, az erdőtüzek, a viharok, a földcsuszamlások és a hurrikánok, valamint az olyan krónikus eseményeket, mint a tengerszint előre jelzett emelkedése és az átlagos csapadékmennyiségnek, a talajnedvességnek és a levegő páratartalmának a változása.

²⁵ Utóbbinak az egyik alelnöke a magyar Ürge-Vorsatz Diána.

²⁶ https://archive.ipcc.ch/organization/organization_procedures.shtml

Az IPCC az egyik legkorábbi példája annak, hogy a tudomány és a politika képviselői közötti párbeszédet milyen mértékben elősegítheti a kapcsolat „intézményesülése”. (Faragó 2021, 141) Az sem véletlen, hogy 2007-ben az IPCC AI Gore volt amerikai alelnökkel közösen kapta meg a Nobel-békedíjat az éghajlatváltozással kapcsolatban kifejtett tevékenysége elismeréseként. Az éghajlatváltozás vonatkozásában a tudomány és a politika közötti „szakadék” (*science-policy gap*) feletti „hid” szerepét továbbra is elsősorban az IPCC tölti be, amely a Párizsi Megállapodás hatályba lépése óta közös munkacsoportot is működtet a Keretegyezmény Részes Feleinek Tudományos Tanácsadó Testületével.²⁷ Ez az együttműködés még erőteljesebben tudja befolyásolni, illetve tudományos szempontból alátámasztani a nemzetközi klímapolitikai tárgyalásokat.

Az IPCC munkájának köszönhetően gyakorlatilag konszenzus van abban, hogy az éghajlatváltozás tényként kezelhető (bár ennek elfogadását nem követte a szükséges lépések meghozatala), és eldőlt az antropogén hatások éghajlatváltozásban játszott szerepéről folytatott vita is. A rendszeresen kiadott, egyre több információra épített, egyre megbízhatóbb jelentések nem csak az ún. „klímaszkeptikusok” egyre csökkenő táborát csendesítették le, hanem a döntéshozókat is folyamatosan szembesítik az eddigi intézkedések elégtelenségével, ösztönözve őket a még ambiciózusabb célok kitűzésére, és hatékonyabb döntések meghozatalára. A szükséges intézkedések meghozatala ugyanis elsősorban a politikai döntéshozók, másodsorban az érintett gazdasági ágazatok szereplőinek a feladata. (Vosooghi – Caparrós 2022, 1)

4. Az IPCC átfogó jelentései

A Testület 1990 óta rendszeresen közzéteszi az értékelő jelentéseit (*Assessment Report* – *AR*) a tudományos ismeretek aktuális állásáról. Az első átfogó jelentés 1990-ben jelent meg, és deklarálta, hogy biztosak lehetünk abban, hogy az emberi tevékenység okozta kibocsátások miatt növekszik az ÜHG-k légköri koncentrációja, ami a felszín közeli légkör melegedését okozza. Ez nagyban megkönnyítette az Éghajlatváltozási Keretegyezmény előkészítését.²⁸ Az éghajlatváltozással kapcsolatos globális megállapodás kidolgozására létrehozott Kormányközi Tárgyaló Bizottság (*Intergovernmental Negotiating Committee*) 1991-ben kezdte meg a munkáját, és az 1992-es Környezet és Fejlődés Konferencia idejére sikerült is megállapodást elérni a nemzetközi szabályozás alapelveiről, a felelősség megosztásáról, valamint a főbb tennivalókról és kötelezettségekről.

Az IPCC 1995-ben kiadott, második értékelő jelentése még egyértelműbben igazolta a kockázatokat, és annak várható hatásait.²⁹ Hangsúlyozta, hogy az előző 100 évben megfigyelt hőmérséklet-emelkedés „valószínűleg nem teljesen természetes eredetű”, és „a megfigyelések felismerhető emberi hatásra utalnak”. A benne foglalt megállapításokat figyelembe vették a Keretegyezmény szigorításáról és kiegészítéséről szóló tárgyalások során, amelyek végül a Kiotói Jegyzőkönyv elfogadásához vezettek 1997-ben.³⁰ Ennek köszönhetően szoros együttműködés alakult ki az IPCC és a Keretegyezmény Tudományos Tanácsadó Testülete (COP-SBSTA³¹) között. (IPCC 2007, 4)

²⁷ IPCC-SBSTA Joint Working Group

²⁸ 1771 UNTS 173; Magyarországon kihirdette az 1995. évi LXXXIII. tv.

²⁹ Bár utólag látható, hogy túlértékelte az aeroszolok hűtő hatását.

³⁰ Az aláírók azonban egy rendkívül szerény, összességében 5%-os kibocsátás-csökkentést vállaltak a Jegyzőkönyv 2008 és 2012 közötti, első kötelezettségvállalási időszakára (az EU akkori tagállamai közösen vállaltak 8%-ot, ami akkoriban – a többiekhez képest – mindenképp ambiciózusabbnak számított, de eltérően a jelenlegi 55%-os uniós célkitűzés mellett 2030-ra).

³¹ *Conference of the Parties, Subsidiary Body on Scientific, Technical and Technological Advice*

A 2001-ben elkészült harmadik értékelő jelentésben³² az IPCC megállapította, hogy a korábbinál erősebb bizonyítékok szólnak mellette, hogy a 20. század második felében tapasztalt felmelegedés oka az emberi tevékenység, ezért az előző jelentéshez képest veszélyesebb megállapításokat tett. A kibocsátási lehetőségekre vonatkozó különjelentésre (*IPCC Special Report on Emissions Scenarios*) alapozva modellszerű előrejelzések történtek az ÜHG-k és aeroszolkoncentrációinak várható alakulására nézve. Valamennyi szcenárió a globális átlaghőmérséklet és a tengerszint további emelkedését jósolta.³³ A különjelentésnek köszönhetően azonban a szcenáriókkal kapcsolatos kritikák is megerősödtek. (Petersen et al. 2022, 1)

A 2007-ben kiadott, negyedik értékelő jelentést megelőzően, a brit kormány megrendelésére készült Stern-jelentésnek köszönhetően vált igazán *mainstream* kérdéssé az éghajlatváltozás problémája, amelynek következtetéseit szerint – intézkedések hiányában – az előre jelzett éghajlatváltozás éves költsége 2050-ben a GDP 5-20%-át fogja kitenni, és a célok eléréséhez évente a GDP 1%-át kellene következetesen klímavédelmi intézkedésekre fordítani. Ezt követően deklarálta az IPCC, hogy a rendelkezésre álló tudományos adatok alapján a fejlett országoknak 2050-ig 80-95%-kal kell csökkenteniük az ÜHG-k szintjét az 1990-es szinthez képest, hogy a globális éghajlatváltozást 2°C hőmérséklet-emelkedésre korlátozzák, megelőzve ezzel a legsúlyosabb, nem kívánt éghajlati hatásokat. Ez az átfogó jelentés a korábbiaknál borúlátóbban ítélte meg a változások elleni fellépés lehetőségeit, de jóval nagyobb hangsúlyt fektetett az éghajlatvédelemre és fenntarthatóságra irányuló fejlesztési politikák összehangolására, valamint az éghajlatváltozás mérséklésével és az alkalmazkodással kapcsolatos feladatok összekapcsolására. A jelentés alapján egyeztetések kezdődtek egy újabb nemzetközi megállapodás kidolgozásáról, amelyben szerepelnie kell már a fejlődő országok vállalásainak is. (Faragó – Bartholy 2014, 597)

A legutolsó átfogó éghajlati jelentés, az ötödik értékelő jelentés már jóval terjedelmesebb,³⁴ ezért azt tematikusan felosztva négy részben (három munkacsoporti jelentés és egy szintézis) publikálták 2013-ban és 2014-ben, „Éghajlatváltozás 2022: hatások, alkalmazkodás és sebezhetőség” címmel.³⁵ Az éghajlatváltozás modellezéséhez használt ÜHG-pályákhoz az ötödik értékelő jelentésben négy, ún. reprezentatív koncentrációs nyomvonalat (RCP)³⁶ választottak ki, amelyek alapul szolgáltak gyakorlatilag valamennyi, akkoriban rendelkezésre álló prognózishoz.³⁷ Az összefoglaló jelentés elfogadására 2014-ben – tehát egy évvel a Párizsi Megállapodás elfogadása előtt – került sor, ami biztosította a klímatergyalások tudományos háttérét. Így a Párizsi Megállapodás ünnepélyes elfogadása gyakorlatilag az IPCC tevékenységének az egyhangú elismerését is jelentette a klímakonferencia résztvevői részéről. (Devès. et al. 2018, 60)

Az átfogó értékelő jelentések mellett az IPCC külön jelentéseket, módszertani jelentéseket, valamint technikai dokumentumokat is készít egy-egy szűkebb témakörben.³⁸ Így született meg

³² <https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2021/03/tar-spm-syr.pdf>

³³ <http://fizikaiszemle.hu/archivum/fsz0109/ipcc.html>

³⁴ A politikai döntéshozók számára készült összefoglaló magyar nyelven is hozzáférhetővé Országos Meteorológiai Szolgálat honlapján: https://www.met.hu/eghajlat/eghajlatvaltozas/IPCC_jelente_s/index.php?id=2260&hir=IPCC_5_erteke_lo_jelente_donteshozoi_osszefoglaloja

³⁵ <https://www.ipcc.ch/report/ar5/syr/>

³⁶ *Representative Concentration Pathway*

³⁷ Az AR5-ben a szimulációk többségét a 2100-ig elért 421 ppm (RCP 2.6), 538 ppm (RCP 4.5), 670 ppm (RCP 6.0) és 936 ppm (RCP 8.5) előírt CO₂-koncentrációval végezték el. Egy ötödik nyomvonal – RCP 1.9 jelzéssel – a 1,5 °C-os globális melegedésről szóló különjelentés kapcsán került közzétételre.

³⁸ Utóbbira példa az üvegházhatást okozó gázok nemzeti jegyzékeire vonatkozó 2006. évi iránymutatás (*IPCC Guidelines for National Greenhouse Gas Inventories*) és annak 2019. évi pontosítása (<https://www.ipcc-nggip.iges.or.jp/public/2019rf/>), vagy az IPCC jó gyakorlatáról szóló útmutató földhasználat, földhasználat-

például 2011-ben a szélsőséges éghajlati események kockázatáról és kezeléséről szóló tematikus jelentés, valamint az 1,5°C-os globális melegedésre vonatkozó 2018-as különjelentés,³⁹ különjelentések készültek továbbá az éghajlatváltozásról és a földhasználatról,⁴⁰ valamint a változó éghajlattal összefüggésben az óceánról és a krioszféráról.⁴¹ A különjelentések szerint a korábbi (ötödik) értékelő jelentésében előrevetítettél alacsonyabb hőmérsékleti értékek mellett is nagyobb a kockázat, mint korábban gondolták, például fenyeget a Golf-áramlat lelassulása vagy a grönlandi és a nyugat-antarktisi jégtablák leszakadása. Az éghajlati válság szervesen összefügg a biológiai sokféleség globális csökkenésével, és a megoldásoknak e két problémát következetesen együtt kell kezelniük.

„Az 1,5°C-os globális felmelegedés” című különjelentés,⁴² amelyet az IPCC kifejezetten a COP21 kérésére készített el (Beck *et al.* 2021, 173), az iparosodás előtti szinthez képest mért 1,5°C-os globális hőmérséklet-emelkedés hatásairól és a kapcsolódó globális ÜHG-kibocsátási pályákról szól, és különösen nagy figyelmet kapott. A benne szereplő, legújabb tudományos eredmények egyértelműen megerősítették az éghajlatváltozás negatív hatásait, és ahhoz a következtetéshez vezettek, hogy a kibocsátás valamennyi ágazatban való csökkentése alapvető fontosságú a globális felmelegedés korlátozása szempontjából, aminek legalább 45%-osnak kell lennie 2030-ig. Ellenkező esetben a 2030 és 2052 közötti – viszonylag tág – időszakban várható a 1,5°C-os határ túllépése.

Az IPCC hatodik értékelő jelentése⁴³ több módszertani újítást is tartalmaz, például külön szcenárió készült az évszázad közepére elérni kívánt nettó zéró kibocsátásra vonatkozó ígérek miatt, továbbá figyelembe vettek olyan eseményeket (például vulkánkitöréseket), amelyek bekövetkezésének kicsi a valószínűsége, viszont nagyon jelentősen befolyásolhatják az éghajlatváltozás ütemét. (Zhou 2021, 1-2) Főbb megállapításai a következők:

- történelmi perspektívából nézve a 2011 és 2020 közötti időszak átlaghőmérséklete 1,09°C-kal volt magasabb, mint 1850 és 1900 között,
- a felmelegedés legfőbb oka egyértelműen az emberi tevékenység,⁴⁴
- a 1,5°C-os felmelegedés elérése 20 éven belül bekövetkezik,
- a világnak egyre kevesebb ideje maradt egy élhető jövő biztosítására, mivel az időjárási és éghajlati szélsőségek térnyerése visszafordíthatatlan hatásokkal járt, amihez már a természeti rendszerek és a társadalmak sem képesek alkalmazkodni,
- sürgős intézkedésekre van szükség a leromlott állapotú környezeti rendszerek helyreállításához az éghajlatváltozás hatásainak enyhítése érdekében, különösen a rossz állapotú vizes élőhelyek és folyók, erdők és mezőgazdasági területek helyreállításával.

A 2022-es év azért volt jelentős a hatodik értékelő jelentés összefoglalójának a nyilvánosságra hozatala szempontjából, mert év végéig kell az országoknak felülvizsgálni az eddig tett kötelezettségvállalásaikat, 2023-ban pedig sor kerül a Párizsi Megállapodás végrehajtásával kapcsolatos, globális helyzetértékelésre.⁴⁵ Ez mindenképp fordulópont lesz a klímátárgyalások történetében, hiszen az eddigi ígérek messze nem elegendők a 2°C-os célkitűzés eléréséhez sem. Sokkal határozottabb és gyors lépésekre lesz szükség már ennek az

változás és erdőgazdálkodás esetében (*IPCC Good Practice Guidance for Land Use, Land-Use Change and Forestry – LULUCF*).

³⁹ IPCC SR15: Special report on the impacts of global warming of 1.5 °C above pre-industrial levels and related global GHG emission pathways (<https://www.ipcc.ch/sr15/>)

⁴⁰ <https://www.ipcc.ch/report/srcl/>

⁴¹ https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/3/2019/11/05_SROCC_Ch01_FINAL.pdf

⁴² <https://www.ipcc.ch/sr15/>

⁴³ <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/>

⁴⁴ A fent említett hőmérséklet-emelkedésből 1,07°C tudható be az emberi tevékenységnek.

⁴⁵ <https://unfccc.int/topics/global-stocktake/global-stocktake>

évtizednek (a 2030-ig tartó „cselekvés évtizedének”⁴⁶) a hátralevő részében ahhoz, hogy a döntéshozók hitelessége ne kérdőjeleződjön meg a nyilvánosság szemében.

5. Összegzés

„*Navigare necesse est, vivere non est necesse.*” De mi van akkor, ha a hajó már elment? Látható, hogy a koronavírus-járvány lényegesen könnyebben megoldható problémát jelent(ett) az emberiség számára, mint a globális éghajlatváltozás kérdése,⁴⁷ pedig az egyetlen felelős intézkedési lehetőség az azonnali fellépés lenne, hiszen most még megválaszthatjuk annak módját, de ha tovább tétovázunk, már biztosan túl késő lesz. Sajnos nyugodtan kijelenthetjük, hogy a 1,5 °C-os hőmérséklet-emelkedés elkerülése mostanra irreális célkitűzéssé vált a nemzetközi közösség számára.

A klímaváltozás elleni küzdelem eredményeit tekintve egyedül az éghajlat tekintetében látványosak a változások, és az utóbbi években Magyarország is ízelítőt kapott abból, hogy milyen katasztrófális következményekhez vezet az állandósuló csapadékhiány.⁴⁸ Pedig a tudósaink évek óta próbálták felhívni a figyelmet, hogy a régióinkban zajló változásokhoz történő alkalmazkodás megfelelő stratégiákat igényel (Láng – Csete – Jolánkai 2007), különösen a mezőgazdaság, az élelmiszer-ellátás és az ivóvíz-biztonság terén. (Sábciz – Pongrácz – Bartholy 2014, 377)

Az idei évben az orosz-ukrán konfliktus érthető módon elterelte a figyelmet a nemzetközi közösség környezetvédelmi tevékenységéről, miközben a nagy valószínűséggel az éghajlatváltozáshoz is köthető, extrém időjárási eseményekből, illetve a közeljövőre vonatkozó – érthető módon egyre pesszimistább – jóslatokból egyáltalán nincs hiány.⁴⁹ A háborús helyzet elhúzódásából fakadó termelési, élelmiszerbiztonsági és egyéb problémák azonban egyre súlyosabban érintik a COVID-19 világjárványból éppen csak kilábaló országok gazdaságait, így Magyarországot is. A gazdasági szereplők és a fogyasztók sajnos kénytelenek hozzászokni az állandó bizonytalansághoz és a körülmények fokozatos romlásához, a politikusaink pedig már ki sem látszanak az előttük tornyosuló, komplex problémák halmazából.

Indokolatlan optimizmus vagy a folyamatos „klímaszorongás” helyett realistán kell szemlélni az előttünk álló kihívásokat, rugalmasan igazodva a változó körülményekhez, folyamatosan korrigálva az eddig meghozott – egyelőre eredménytelennek látszó – intézkedéseket. A bölcsesség azt kívánna, hogy a nagyfokú bizonytalanság miatt annál is drasztikusabb lépéseket tegyünk, mint amelyek a már elkerülhetetlennek látszó változások kezeléséhez szükségesnek látszanak, hiszen továbbra sem ismerhetjük a döntéseink összes, várható következményét.⁵⁰ Nevezhetjük ezt akár „klímabölcsességnek” is, aminek a haszna csak utólag igazolható, de amikor legfeljebb néhány évtized maradt a cselekvésre, tényleg észszerű lenne mielőbb stratégiát váltani a túlélés érdekében...

⁴⁶ <https://www.un.org/sustainabledevelopment/decade-of-action/>

⁴⁷ <https://g7.hu/vilag/20200509/globalis-felmelegedes-miert-nincs-valodi-megoldas/>

⁴⁸ Bár korábban is voltak száraz időszakok és vízhiányos évek (például 1863-ban volt az eddigi legsúlyosabb következményekkel járó aszály Magyarországon), és továbbra is óvatosan kell bánni azokkal a kijelentésekkel, hogy egyes időjárási események vagy a hőmérséklet szokatlan ingadozása egyértelműen a klímaváltozás következménye, a 2021-ben kezdődött, majd 2022-ben megtapasztalt, páratlan aszály katasztrófát jelent a hazai mezőgazdaság és élelmiszeripar számára.

⁴⁹ <https://24.hu/belfold/2022/06/10/nyersanyagok-globalis-krizis-klimavaltozas-gelencser-andras-interju/>

⁵⁰ Tulajdonképpen maguknak a globális környezeti problémáknak a kialakulása is „gondatlanságból elkövetett” tevékenység eredménye, hiszen épészü ember nem kívánhatja a létezés alapját jelentő környezeti rendszerek szándékos tönkretételét.

IRODALOM

- Bell, Alice (2020): *Megmenthetjük-e a Földet? Bevezetés a XXI. századhoz*. Ford. Vágó Nándor. Budapest, Scolar Kiadó.
- Bolin, Bert (2007): *A History of the Science and Politics of Climate Change: The Role of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511721731
- Diamond, Jared (2020): *Zűrzavar – Hogyan kezelik a nemzetek a válságot és a változást*. Ford. Erdeős Zsuzsanna. Budapest, Akkord Kiadó.
- Faragó Tibor (2021): *Közös környezetünk és a globalizáció – Árnyak és remények*. Budapest, Akadémiai Kiadó. DOI: 10.1556/9789634547303
- Gyulai Iván (2012): *A fenntartható fejlődés*. Miskolc, Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért Alapítvány
Elérhető: <https://mek.oszk.hu/15500/15563/15563.pdf> (2022.08.03.)
- Láng István – Csete László – Jolánkai Márton (szerk.) (2007): *A globális klímaváltozás: hazai hatások és válaszok (A VAHAVA-jelentés)*. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház.
- Stern, Nicolas (2007): *The Economics of Climate Change: The Stern Review*. Cambridge, Cambridge University Press.
- WCED (1988): *Közös Jövők* Ford. Persányi Miklós. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- Beck, Silke – Jeroen Oomen (2021): Imagining the corridor of climate mitigation – What is at stake in IPCC’s politics of anticipation? *Environmental Science & Policy* 123, 169-178. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2021.05.011>
- Black, Brian C. – David M. Hassenzehl – Jennie C. Stephens – Gary Weisel – Nancy Gift (eds. 2013): *Climate Change: An Encyclopedia of Science and History*. Santa Barbara, California, ABC-CLIO, LLC.
- Faragó Tibor – Bartholy Judit (2014): Egy hathatós globális éghajlatvédelmi megállapodás szükségessége és akadályai. *Magyar Tudomány* 175 (5), 594–602.
- Petersen, Jiesper Tristan Strandsbjerg – Detlef van Vuuren – Joyeeta Gupta – Filipe Duarte Sábicz, Judit – Rita Pongrácz – Judit Bartholy (2014): Estimated changes of drought tendency in the Carpathian Basin. *Hungarian Geographical Bulletin* 63 (4), 365–378. DOI: 10.15201/hungeobull.63.4.1
- Santos – Jae Edmonds – Rob Swart (2022): IPCC emission scenarios: How did critiques affect their quality and relevance 1990-2022? *Global Environmental Change* 75, 102538. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2022.102538>
- Stocker, Thomas F. – Gian-Kasper Plattner (2014): Rethink IPCC reports. *Nature* 513, 163-165. DOI <https://doi.org/10.1038/513163a>
- Vosooghi, Sareh – Alejandro Caparrós: Information disclosure and dynamic climate agreements: Shall the IPCC reveal it all? *European Economic Review* 143, 104042. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2022.104042>
- Zhou, Tianjun (2021): New physical science behind climate change: What does IPCC AR6 tell us? *The Innovation* 2 (4), 100173. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.xinn.2021.100173>
- Devès, Maud H. – Michel Lang – Paul-Henri Bourrelrier – François Valérian (2018): Rethinking IPCC Expertise from a Multi-actor Perspective. In. Silvia Serrao-Neumann – Anne Coudrain – Liese Coulter (eds.): *Communication Climate Change Information for Decision-making*. Springer International Publishing AG, 49-63.
- IPCC (2007): *Éghajlatváltozás 2007, Az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (IPCC) Negyedik Értékelő Jelentése, A Munkacsoportok Döntéshozói Összefoglalói*. Elérhető: https://www.met.hu/doc/IPCC_jelentes/ipcc_jelentes_2007.pdf (2022.08.06.)

Kovács Klaudia Alexandra*: Betegjogi küzdelmek a koronavírus okozta szuppresszióval szemben

„Egyesek azt tartják, hogy a jog: egyenlőség, és valóban az, csak éppen nem mindenkinek, hanem csak az egyenlőknek, az egyenlőtleneket is szokták jognak tekinteni, és valóban az, csak éppen nem mindenkinek, hanem az egyenlőtleneknek; így elhagyva azt, hogy kinek a számára, helytelenül ítélnék.”

(Arisztotelész: Politika)

1. Proológus gondolat-fragmentumok

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) által 2020. március 11-én világvilágjárványként deklarált COVID-19, amely elsőként 2019 decemberében Wuhanban tűnt fel, hatalmas kihívás elé állította az államokat többek között gazdasági, egészségügyi és politikai téren. (Hardik Parikh 2020) Szinte minden erőforrásukat a prevencióra, a kezelésekre, a vakcina kifejlesztésére, valamint adásvételére fordították a pandémiából kilábalni kívánó országok vezetői, azokat pedig, akik nem így tettek, éles kritikával illették. A kórházakban ellátatlanul hagyott betegek sok esetben a magánorvosok és a gyakornokok által sem kaptak ellátást, mivel előbbiek esetében potenciális kockázat állt fenn, vagy társbetegségeik miatt a fokozott veszélyben lévő csoportba sorolódtak, így aztán nagy mértékben sérült az egészségügyi ellátáshoz való jog, valamint későbbiekben a kapcsolattartáshoz való jog is. A fokozottan veszélyeztetett kategória kapcsán szükséges megemlítenem, hogy az idősekben kívül a rosszindulatú daganatos megbetegedésekkel, továbbá hematológiai elváltozásokkal küzdő egyének is e csoportba tartoztak. A különféle terápiákra, illetve gyógykezelésekre történő várakozási időt jelentősen meghosszabbította a járvány gyors terjedése. Az emberekben kialakult általános pánikérzetet tovább fokozta a bizonytalanság, a betegek igyekeztek elkerülni a kórházakat a hosszú várakozási idő miatt, vagy betegségeik, problémáik elbogatellizálása okán. Előbbiekből fakadóan generálissá vált a negatív viszonyulás az egészségügyhöz. További nehézséget jelentett a tájékozott, írott beleegyezés és a személyre szabott ellátás hiánya, illetőleg az erőforrások elosztásának stratégiája. (IOSR Journals 2020) Egyszerűen hangozhat, hogy mindenkinek joga van az élethez, s ezt optimális állami, társadalmi támogatásokkal lehet elérni, azonban a gyakorlatban a segítség realizálása komoly nehézségekbe ütközhet különböző con-causák miatt, például az egyének saját emberi, állampolgári jogaik megsértéseként élhetik meg az univerzális érdekből bevezetett korlátozásokat, így hajlamosak ellenállást tanúsítani. Véleményem szerint ilyen esetben azt kellene megértetni az emberekkel, hogy ezen korlátozások csak időlegesek, s a feltétlenül szükséges mértékben kerülnek bevezetésre annak érdekében, hogy a jövőben még teljesebb, széleskörűbb módon élhessük mindennapjainkat. A pandémia az emberi jogok számos területét korlátozta, úgy mint a szólásszabadság, munkavállalás, helyváltoztatás szabadsága, valamint további Európai Unió-s alapvető jogok. A karantén és a kijárási tilalom megnehezítette a családi kapcsolat fenntartását, különösképp az elvált szülők gyermekei, s a felmenők érezték ennek hatását. Olaszország az első között vált a vírus gócpontjává, s a 2020. március 9-i és 22-i minisztertanács-elnöki rendeletek értelmében minimálisra csökkent a külön élő családtagok láthatási joga, azok kizárólag sürgős szükség esetén találkozhattak. Az elvált szülők esetében a mérleg két oldalára két szignifikáns érdek került, egyfelől a gyermekek, valamint a felnőttek szomatikus és pszichikus épsége, másfelől pedig a folyamatos, ekvivalens kapcsolattartás mindkét szülővel. Szerencsére a mai

* Egyetemi hallgató, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

világban már számtalan alternatíva áll rendelkezésre a kapcsolattartási formák pótlására úgy, mint a chat, a különféle ingyenes telefonkapcsolatot biztosító szolgáltatások vagy a video chat, így racionálisnak találok az egészség megőrzésének prioritását, sőt a korlátozó intézkedések életbe léptetését is, amennyiben az a feltétlenül szükséges mértékben, a társadalom védelme érdekében történik. (Sara Mafficini 2020) A történelem folyamán az emberiség mindvégig kénytelen volt szembenézni kisebb-nagyobb veszélyekkel, köztük különféle kórokkal, s ambivalensnek tűnhet, de mégis a spanyolnátha pusztítása idején volt legteljesebb a szólásszabadság, ennek oka pedig az volt, hogy a nép véleményét, tapasztalatait kanalizálni kívánták a hatalmi érdekek mentén. Azt mondhatjuk, hogy a korábbi járványok térnyerésének megfékezése érdekében a már fertőzött betegekre vonatkozóan hoztak intézkedéseket, ez a modern korban megjelent járványokat tekintve annyiban változott, hogy az egészségügyi védelem és az egészséghez való jog kiemelt szerepének köszönhetően már az egészséges individuumok sem a korábbi marginális szerepet töltik be. Az emberi méltóság megkérdőjeleződött a 2021. tavaszi kórház kiürítések alkalmával, általánossá vált a magárahagyottság, az ellátatlanság, ez gyökerezhetett abban, hogy a kórházaknak nem volt kellő kapacitásuk ilyen mennyiségű beteg ellátására, továbbá az újnak titulált járvány ismeretlen helyzetet okozott és a múltbéli polémiák újraéledtek. Konklúzióként megfogalmazható, hogy szükség van az egészségügyi ellátórendszer fejlesztésére, sőt az egészséghez való jog újradefiniálására, ezenkívül megoldást jelenthet az egyének nyomon követése, obszervációja online vagy offline formában realizálva, ez utóbbihoz véleményem szerint alapul szolgálhatna Jeremy Bentham Panoptikum-modellje. Tudvalevő, hogy az előbb említett intézkedések adatvédelem érzékenyek, e tekintetben az államok feladata megtalálni az *aurea mediocritas*.

2. Történeti, rendszertani áttekintés és variációk a regulációra

Az alapjog mint olyan gyűjtőfogalomként szolgál, s ezen belül helyezkednek el többek között az egyes emberi jogok és az állampolgári jogok mint úgynevezett első generációs alapjogok (az elsők között lettek nevesítve a francia Nemzetgyűlés által 1789-ben kiadott *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*-ben, vagyis az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában). Előbbiekben kívül léteznek úgynevezett második generációs alapjogok, melyek a gazdasági, szociális, illetve a kulturális jogosultságokat foglalják magukban, továbbá említendőek a 20. század második felében, a nemzetközi jog fejlődése révén megjelenő harmadik generációs jogok is, melyek a csoportjogokat (például betegjogok), s a globális jogosultságokat ölelik fel. A betegjogok az 1960–70-es években a polgárjogi mozgalmak követeléseiként fogalmazódtak meg, az idő előrehaladtával pedig egyre elterjedtebbé vált e jogok egészségügyi szabályozása, valamint *lex generalisra* és *lex specialisra* történő bontása. Kiemelkedő nemzetközi jogvédelmi mérföldkövek többek között az 1944-ben tett Javaslat az orvosi ellátásra Philadelphiában, valamint az 1948-ban Párizsban megjelent Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, amely hangsúlyozta az alapvető emberi méltóságot, egyenlőséget, továbbá az Európa Tanács 1997-es Egyezménye az Emberi Jogokról és a Biomedicináról Ovideóban. A betegjogok szabályozását tekintve egyes országok eltérő megoldásokat alkalmaznak, példának okáért Hollandia, Dánia és Oroszország egyetlen, egységes törvényben végezték a regulációt, míg többek között Lengyelország, Spanyolország, valamint hazánk nem egyetlen törvényi szabályozást alkalmaz, hanem további külső törvényhelyekben, egyéb jogforrásokban is találhatóak releváns rendelkezések, végül Franciaország és Írország pedig betegek kartáit hozták létre. (Pogány 2007, 9-17)

3. A hazai szabályozás

Ezen generális bevezető után *de lege lata* a magyar szabályozást mutatom be, mely elsősorban az 1997. évi CLIV. törvény (továbbiakban Eütv.) rendelkezéseire épül, azonban a témakör szempontjából fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy ahhoz, hogy egy teljeskörű, transzparens képet kapjunk a magyar rendszerről, elengedhetetlen az egyes törvénymódosításokkal, rendeletekkel együttesen értelmezni az előbb említett törvényt. Magyarországot górcső alá véve elsőként a jogforrási hierarchia egyes szintjein elhelyezkedő jogszabályokat szükséges kiemelnem, piramisként elképzelve a csúcson találhatóak az Alaptörvény alapjogi rendelkezései (például alapvető önrendelkezés, emberi méltóság), alattuk helyezkednek el a Polgári Törvénykönyv által nevesített személyiségi jogok (például élet, testi épség, személyes szabadság, becsület), végül, de nem utolsó sorban egy alsóbb szinten az egészségügyi törvényünk szabályai kapnak helyet (például betegek és egészségügyi dolgozók jogai, kötelezettségei). (Pogány 2007, 25) A témát tekintve utóbbiak kardinális jelentőségűek, így ezekből néhányat *expressis verbis* megjelölök. Az Eütv. II. Fejezet 2. Címe alapján a betegek jogai a következők:

- Az egészségügyi ellátáshoz való jog
- Az emberi méltósághoz való jog
- A kapcsolattartás joga
- A gyógyintézet elhagyásának joga
- A tájékoztatáshoz való jog
- Az önrendelkezéshez való jog
- Az ellátás visszautasításának joga
- Az egészségügyi dokumentáció megismeréséhez való jog
- Az orvosi titoktartáshoz való jog

kötelezettségeik pedig ekként alakulnak:

- Jogszabályok, működési rend tiszteletben tartása
- Együttműködés
- Tájékoztatás
- Térítési díj megfizetése
- Adatigazolás
- Más betegek és az egészségügyi dolgozók jogainak tiszteletben tartása.

Ugyanezen logika mentén, a másik oldalról megközelítve, vagyis az egészségügyi dolgozók jogai és kötelezései pedig:

- Ellátás
- Dokumentációs kötelezettség
- Tájékoztatás
- Ellátás megtagadása
- Vizsgálati és terápiás módszerek megválasztása
- Titoktartás
- Védelem
- Szakmai fejlődés. (Gyöngyösi 2002,111-238)

Előbbiek sosem jelenthetnek automatizmust, korlátlanyságot, hiszen minden, ami az egyik oldalról jogot jelent, a másik oldalon kötelezettségként jelentkezik, illetve nem lehetnek visszaélés tárgyai sem.

4. Hipotézisek és válaszok kutatói munkám eredményének tükrében

A következőkben azt mutatom be, hogy milyen mértékben, s módon érvényesültek vagy sérültek egyes betegjogok a világvárvány időszakában. Előbbi kérdések megválaszolásához egy

általam készített, s online fórumokon közzétett kérdőív eredményeit hívom segítségül annak érdekében, hogy a lehető legpontosabban mutathassam be ezen pandémia hatásait a betegjogi szféra tekintetében a magyar társadalom egy kisebb szegmensében. A kérdőívről általánosságban elmondható, hogy a kitöltők többsége nő, életkor szempontjából rendkívül vegyes a skála, melynek végpontjai 19 és 68 év, s többségében 20 évesektől érkezett válasz. Iskolai végzettség szempontjából az érettségivel rendelkezők vannak többségben, a lakóhelyek közül a falu került legtöbbször megjelölésre. A saját és környezetem tapasztalatai, valamint a médiában megjelent közlések következtében azt a hipotézist állítottam fel, mely szerint a koronavírus időszakában hátrányosan megnövekedett az egészségügyi ellátó intézményekben tapasztalt negatív események száma, s a kérdőív eredményei megerősítő visszajelzést adtak, hiszen a válaszadók többsége vizsgálatok és ellátás (főként fogorvos, szemészet, tüdőszűrő, műtétek, immunológia, kardiológia) halasztásáról, a várakozási idő kitolódásáról és időpontfoglalási nehézségekről számolt be. Kíváncsi voltam arra is, hogy az előbb említett problémákat mennyiben küszöbölte ki vagy oldotta meg a kapcsolati tőke, s meglepődve tapasztaltam, hogy habár összességében kijelenthető, hogy valamilyen mértékben befolyásoló tényező lehetett az ismeretség, a kitöltők magas százaléka jelölte a „semmilyen mértékben sem” opciót. Feltételeztem, hogy a rendkívüli sietség, az ellátásra váró betegek rohamosan növekvő száma és a tesztlőhelyek, valamint a COVID-osztályok sürgető kialakítása egyenesen arányban áll a kórházi viszonyok romlásával, ezen feltevésemet részben igazolni látszik a kérdőív eredménye, ugyanis voltak, akik szerint a járványt megelőzően sem volt megfelelő a higiénia, s a különböző helyiségek alkalmasságát korábban is kétségbe vonták, ugyanakkor sokak véleménye az volt, hogy a színvonal (betegek ellátatlanul, étlen, szomjan hagyása, sátoroszerű építmények és adott pillanatban üres sarkok használata vizsgálo-vagy tesztlőhelyiségként, papírzsebkendőből tákoltszálkák biztosítása), a higiénia és a személyzet viselkedésmódja a rögtönzés, a stressz és egyéb okok folyamán rohamosan csökkent a járvány beköszöntevel, mindazonáltal olyan vélemények is érkeztek, melyek szerint a kórházi körülmények javultak ebben az időszakban, különösképp a higiénia és az alaposabb takarítást tekintve. Feltételeztem továbbá, hogy az emberek nagy része hiányosnak érezte a tájékoztatást, esetleg információdeficitben szenvedett a kórházi kezelésekről, vizsgálatokról tekintetében (például orvosi terminusok, papírok olvashatatlansága, értelmetlensége, tesztelés és kivizsgálás menete), azonban a kitöltők 71,1%-a kielégítőnek találta a tájékoztatást a világjárvány időszakában is. Másrészt sokan úgy vélték, hogy nem csupán az egészségügyi dolgozók, de többek között az ország vezetői is ferdítették az igazságot a koronavírussal kapcsolatban, illetőleg többen panaszkodtak arra, hogy az orvosokat, akár még a műtéteket megelőző napon is kérlelni kellett annak érdekében, hogy ismertessék a tudnivalókat. Azon válaszadók, akik a fertőzés miatt vették fel a kapcsolatot háziorvosukkal, nagyjából fele-fele arányban voltak elégedettek és elégedetlenek a háziorvosuk hangnemével, a betegségükről nyújtott információval, valamint a kezelési lehetőségek ismertetésével. A kitöltők közül mindössze ketten jelölték meg, hogy a COVID fertőzés következtében fekvőbeteg ellátásra szorultak, e tekintetben a kis számú visszajelzés alapján szélsőséges eredmény született, így ebből nem ismertek részleteket. A hálapénz, mint olyan már hosszú évek óta átszövi a terciér szektort, közelebbről az egészségügyi szolgáltató-rendszert, ennek fényében pedig fontosnak tartottam kikérni az emberek véleményét. Úgy tűnik, annak ellenére, hogy a korábbi (1978. évi IV. törvény), s 2021. január elsejétől pedig az új Büntető Törvénykönyv (2012. évi C. törvény) is büntetni rendeli az egészségügyi szolgáltatással összefüggő jogtalan előny adását, ígéretét, kérését, illetőleg a jogtalan előny vagy annak ígéretének elfogadását, e tradíció életútja továbbra sincs leáldozóban. Azon hipotézisem, mely szerint a betegek kevésbé vannak tudatában jogaiknak, s megsértésük esetén nem ismerik lehetőségeiket megdől, ugyanis a válaszok szerint csaknem 60% rendelkezik minderről valamiféle ismerettel.

A kérdőív tartalmazott kérdést a járványhelyzetben szükségszerűen alkalmazandó ellátási sorrendről is, a visszajelzések afelé mutatnak, hogy ezen sorolásnak elsősorban az egészségi állapot, a veszélyeztetettség és a sürgős esetek prioritációja alapján és nem pedig az ismeretség, a pénz, illetőleg a védőoltás meglétének függvényében kellene történnie. Meglátásom szerint (egyetértésben dr. Péter Orsolya Mártával) jelen helyzetben megfelelően alkalmazandóak lennének neves tudósok által papírra vetett szempontok, példának okáért John F. Kilner tekintélyes amerikai bioetikus „Who Lives? Who Dies?: Ethical Criteria in Patient Selection” (Ki fog élni? Ki fog meghalni?: Etikai kritériumok a besorolásban) címet viselő sokat idézett művében négy osztályba sorolja a lehetséges besorolási feltételeket. Az első csoportot a társadalmi-szociális kritériumok képezik, ide tartoznak a megmentendő beteg társadalmi hasznossága (*social value*), valamely területi vagy társadalmi szempontból előnyben részesített réteghez tartozás (*favored group*), az egészségügyi erőforrások kvalitása és kvantitása (*resources required*), s a megmentendő beteg „nélkülözhetetlensége” (*special responsibilities*). A második kategória a szociomedikális kritériumokra összpontosít, ezek az életkor (*age*), a pszichés állapot/stabilitás (*psychological ability*), illetve a támogató környezet (*supportive environment*). A harmadik az orvosi feltételek köre úgy, mint a kezelés orvosi haszna (*medical benefit*), közvetlen életveszély (*imminent death*), a kezelés hasznosságának valószínűsége (*likelihood of benefit*), továbbá a kezelés minősége és pozitív hatásainak fenntarthatósága (*quality and length of benefit*). A negyedik osztály az individuális kritériumokat öleli fel, e körben szükséges említeni a páciens kooperációs hajlandóságát gyógyulása érdekében (*willingness*), a beteg vagyoni helyzetét (*ability to pay*), illetőleg a véletlenszerű sorolást (*random selection*). A triázsolás tekintetében a közelmúltban további követendő példákat állított az olasz Egészségügyi Minisztérium és a SIAARTI (Érzéstelenítés, Fájdalomcsillapítás, Újraélesztés és Intenzív Ellátás Olasz Társasága) előbbi azzal, hogy megalkotta a jelenleg is hatályban lévő besorolásra vonatkozó irányelveket (Linee di indirizzo nazionali sul triage intraospedaliero), utóbbi pedig azáltal, hogy közzétette dokumentumát „Az intenzív terápiás ellátásba történő felvételre, valamint az intenzív terápiás ellátás felfüggesztésére vonatkozó klinikai-etikai ajánlások, az igények és a rendelkezésre álló erőforrások közötti kivételes aránytalanság fennállásának esetén” címmel. (Péter 2020) Tovább értékelve kérdőívemet, örömmel, mégis csodálkozva vettem tudomásul, hogy a kitöltők többsége (habár kis eltéréssel) nem érzékelt kapcsolattartási nehézségeket a járványügyi védekezést elősegítő korlátozások ellenére sem, azonban általánosságban elmondható, hogy a majoritás szerint sérült az egyházi személyekkel való kapcsolattartás joga. Természetesen voltak, akik különféle negatív eseményekről számoltak be, például a látogatási tilalommal kapcsolatosan, illetve többen kifogásolták, hogy lehetetlen volt beteg hozzátartozóiknak kórházi csomagot juttatni vagy akár saját orvosukkal felvenni a kapcsolatot.

Gondolatmenetem folytatásaként rátérek egy következő kérdésre, ami arra irányult, hogy a járvány mennyiben befolyásolta a várandós nők helyzetét. A kismamák többségét az „apás szülés” tilalma, illetőleg a vajúdás közbeni kötelező maszkviselés viselte meg leginkább, s néhányan panaszkodtak az orvosok elérhetetlenségére, mindazonáltal összességében elégedettek voltak az ellátással. Kérdőívem nagyobb szegmense foglalkozott a védőoltással, e körben a többé-kevésbé ismert információk (lehetséges mellékhatások, előnyös/hátrányos megkülönböztetés, belépési engedélyek, utazási lehetőségek stb.) alapján a válaszadók 52,1%-a döntött úgy, hogy nem szeretné igénybe venni a kifejlesztett vakcinák egyikét sem. Egyetértek a kitöltésben résztvevők azon véleményével, miszerint az oltásra kötelezés teljes mértékben korlátozza a szabad akaratot, illetve úgy gondolom, hogy javarészt a nem megfelelő politikai közvetítésnek köszönhetően, az emberek elsősorban nem a társadalom és maguk megóvása érdekében, hanem a szolgáltatásokhoz, az egyéb lehetőségekhez való hozzájutás, sőt a munkavállalás érdekében veszik fel a védőoltásokat, így alátámaszthatónak tartom az oltás diszkriminatív jellegét. Mindazonáltal nem tartozom egyértelműen az oltásszkeptikus

csoportba, hiszen felismerem és osztom a vakcinák lehetséges védőhatását. Néhányan párhuzamot vontak a hosszú idők óta alkalmazott kötelező oltások és a Covid-19-vakcinák között, aszerint, hogy amennyiben ez utóbbiak elenyésző mellékhatásai szakmailag igazolhatóan párosulnak kiemelkedő hasznosságukkal, a társadalmi felelősségvállalás megalapozhatja a szabad döntés korlátozását. Úgy gondolom az államok és vezetőik feladata egy konzekvens, az állampolgárok számára is transzparens megoldás kidolgozása lenne, nem pedig az évszakonkénti szabályozási szigorítások és enyhítések cirkulációja.

Ezt követően arra kértem a válaszadókat, hogy ismertessenek olyan intézkedéseket, amelyek meglátásuk szerint eredményesek lehetnek járvány megelőzése vagy megfékezése érdekében. A generálisan tapasztalható elutasító attitűd ellenére számottevő támogató voks érkezett a maszkviselésre, a távolságtartásra, illetve a kijárási tilalom alkalmazására mindaddig, amíg permanens csökkenés nem mutatkozik a megbetegedések számában. Vírushelyzettől függetlenül is centrális helyet kellene elfoglalnia egy demokratikus állam működésében a valós, hiteles információk közvetítésének az állampolgárok felé, s úgy gondolom, joggal vetették fel a válaszolók ezen igényüket. A visszajelzések között fellelhetőek voltak olyan fundamentumok is, mint a gyakoribb tesztelés, a mindenkit egyenlő mértékben korlátozó intézkedések maradéktalan betartása vagy az általános higiéniai szint fokozása. Markánsan megmutatkozott a védőoltás támogatása, a nézetek szerint ugyanis alapvető fontosságú lenne a minden társadalmi réteget felölelő immunitás elérése, e tekintetben a problémát az okozza, hogy az emberek saját vakcina általi védelmüket kötelezettségként élik meg a negatív propaganda eredményeképp. Többen szigorúbb szabályokat tartanak alkalmazandónak a határátlépés tekintetében annak érdekében, hogy megakadályozzák a vírus transznacionális terjedését. Volt, aki túlzóan leegyszerűsítve a kérdést, a „laissez fair, laissez passer” elvet a helyzetre vetítve teljes mértékben az egyénekre bízta volna a megoldás kimunkálását.

Az utolsó hipotézisem, amely igazolást is nyert arra vonatkozott, hogy a társadalom nem értett egyet, sőt egyenesen ellenezte az Emberi Erőforrások Minisztériuma által 2020 tavaszán kiadott dokumentumban szereplő rendelkezések végrehajtását. A rendelkezések alapján, mindenféle észszerű indokolást nélkülözve, 2020 áprilisában a férőhelyek 60 százalékának felszabadítására kaptak ukázt a kórházak vezetői, ennek következtében pedig egyik napról a másikra rengeteg beteget utasítottak ki a kórházakból, sokan ellátatlanul maradtak. A Magyar Helsinki Bizottság, amely több beteget és családjaikat képviselte a kórháziürités ügyében, az elrendelő dokumentum megismerhetőségének hiányára alapozva álláspontját, a Kúrián végződő pert kezdeményezett az EMMI ellen, amelyből ez utóbbi került ki pervesztes félként. (Magyar Helsinki Bizottság 2021) A kérdőív kitöltői osztották azon álláspontot, mely szerint 2020 tavaszán nem volt oly mértékben súlyos a helyzet, ami indokolta volna ezen elsőpró intézkedés szükségességét. Többen voltak a válaszadók között, akik vállalhatónak tartották a kórháziürités mellett szóló érveket, azonban hiányolták a kapcsolattartást a hazaküldött beteg és az orvosok között, illetve véleményük szerint elfogadhatóbb lett volna az intézkedés, ha valamiféle betegfelügyeletet, esetleg házi ellátást biztosítottak volna azok részére, akik személyes körülményeikből fakadóan képtelenek voltak ellátni beteg hozzátartozóikat. Egyetérttek azokkal, akik sérelmezték a fontos műtétre váró és a súlyos beteg páciensek elküldését, illetve szorgalmazták az üres épületek használatba vételét, átalakítását egészségügyi ellátási célokra, s a későbbiekben okulva a tapasztalatokból, meglévő kórházak bővítését, valamint újak építését. Nem véletlen, hogy a társadalom laikus tagjai is érzik és felismerik, hogy az ilyen típusú utasítások teljes mértékben mellőzik az emberi méltóság és az egészségügyi ellátáshoz való jog tiszteletben tartását.

Összeségében a kérdőív eredményei rámutattak a világjárvány mind pozitív, mind kevésbé pozitív impulzusaira, így előbbi körben említették a higiénia növekedését, az oltási procedúra gördülékeny voltát és a gyors tesztek beszerzésének egyszerűségét, a betegek tehermentesítését a tekintetben, hogy a korábbi tapasztalatokkal ellentétben gyógyosert és alapvető tisztálkodási

eszközöket több kórházban biztosítottak számukra, továbbá rengetegen fejezték ki hálájukat az empatikus, türelmes, emberfeletti odaadással tevékenykedő egészségügyi dolgozók felé, ennek dacára számottevő negatív történet is fellelhető volt a válaszok között, ezek javarészt a kapcsolattartási és az időpontfoglalási nehézségek, a tünetmentes személyek karanténba helyezése, az általános orvosi ellátás kárára megvalósuló járványkezelés, s ezzel a kezelések, műtétek elmaradása, az egyenlőtlenségek felszínre kerülése, illetőleg a tájékoztatás kétes vagy hiányos volta és az egészségügyben dolgozók kimerültsége területeket érintettek.

Végül igyekeztem az egészségügyi dolgozók munkáját, cselekedeteit etikai szempontból is megközelíteni. Arisztotelész szerint a szabad akarat megléte az, amely nélkül erkölcsről nem beszélhetnénk. Az okosság (*phronészisz*) és az erkölcsi erények kooperációjából alakul ki az erkölcsös cselekvés, s az erény a jó szándék nyomán a tettben érvényesül. Arisztotelész arany középúton (*aura mediocritas*) haladt, s így nyilatkozott *Nikomakhoszi etika* című jelentős művében: „Kérdéses, hogy az erény tényezői közül az elhatározás-e a nagyobb jelentőségű, vagy pedig maga a tett, mert hiszen az erény e kettőben szokott megnyilvánulni. Világos, hogy tökéletesen csak e kettőben együttvéve juthat kifejezésre”. A cselekedet megítélésénél több szempontot szükséges figyelembe venni, így az erkölcsbölcselet többféle etikát ismer, egyrészlől léteznek a következményelvű (célelvű, konzekvencialista, teologikus) etikák, olyan erkölcsi felfogások, amelyekben a cselekvés következményeinek tulajdonítanak meghatározó jelentőséget és az erkölcsi értéket a jó tényállás hordozza. A „jó” meghatározásában eltérhetnek az elképzelések, de közös mindben, hogy egy tett erkölcsi megítélése azon múlik, mennyiben járul hozzá a jó tényállás megvalósulásához. Eszerint erkölcsös cselekvésnek az minősül, aminek az eredménye jó. Témánkra vetítve jó következmény lehet a gyógyulás, az elismerés, tehát valamelyest előbbieik elérése miatt segít, dolgozik az egészségügyi dolgozó. Megkülönböztethetünk kötelességelvű (szándék, deontologikus) etikákat, ezek azon felfogások, amelyek egy kötelesség vagy kötelezettség fennállása (vagy hiánya) alapján értékeli a cselekvést. Erkölcsi értéket nem a cselekvés végrehajtásától várható jó következménynek tulajdonítanak, hanem a helyes cselekvésnek, ami egy fennálló kötelesség (tudatos) teljesítésében áll. Azaz erkölcsös cselekvésnek az minősül, ami helyes. Összegezve ez esetben az állhat az egészségügyi dolgozó megfelelő feladatellátása hátterében, hogy kötelessége mindent megtenni a páciensért, hisz ez a munkája, amelyet köteles a lehető legjobban elvégezni. Végül, de nem utolsó sorban beszélhetünk erényetikákról is, amelyek jellegzetesen egyfajta erénykatalógus, azaz erények felsorolásának és jellemzésének formáját öltik. Ezen etikák az erényes lelki alkat vagy jellem erkölcsi értékéről szólnak és látószögüket nem annyira egyedi cselekvések, mint inkább az emberi élet egészére nyitják. Amennyiben az egészségügyi dolgozó tudatosan e típusú etika szerint végzi munkáját, vegyíteni tudja a kötelesség és a következményetikát, így képes eldönteni azt, hogy adott helyzetben milyen típusú etikai hátterű cselekvésre van szükség. (Frenyó 2016, 54-55)

5. Kitekintés

Az egyenlőtlenségek a vírus időszakában még markánsabban jelentek meg a börtönökben, ahol a túlszűfolttság miatt magas volt a fertőzöttség ráta. A távolságtartás az esetek többségében kivitelezhetetlen volt, ennek köszönhetően pedig nagyobb volt az esélye az idős, krónikus beteg, s ezen tulajdonságaiknál fogva vulnerábilis fogvatartottak kontaminációjának. 2020-ban a United States v. Rodriguez ügy kapcsán mondta ki az Egyesült Államok, Pennsylvania keleti körzetének kerületi bírósága, hogy a börtönök a fertőző betegségek táptalajai, továbbá szintén a 2020-as évben a következőt deklarálta az Egyesült Államok, Indiana állam déli körzetének bírósága a United States v. Davis ügyben: „Az orvosi ellátáshoz és a magánzsférához történő limitált hozzáférés, valamint a csekély szintű fertőtlenítés konzekvenciájaként abban az esetben, ha a vírus gyökeret ereszt a büntetés-végrehajtási intézetekben, rendkívüli

gyorsasággal terjed, s nincs mód a fertőzés elkerülésére.” (US v. Rodríguez 2020) Az Elítélés reformjáról szóló 1948-as törvény megalkotásával az Egyesült Államok 49 államában honosodott meg az úgynevezett együttérző, könyörületes kiadás intézménye, amely a koronavírus terjedése folytán etikailag indokolt emberi joggá alakult. Az együttérző kiadás azt jelenti, hogy az olyan lényegesen megváltozott körülmények fennállása esetén, melyeket a bíróság az ítélelhozatalkor észszerűen nem láthatott előre (például idős korral, betegséggel bekövetkező súlyos állapot, rendkívüli kényszerítő helyzetek) lehetőség nyílik az így sebezhetővé vált rabok korábbi időpontban megvalósuló szabadon bocsátására, ezáltal az elítéltek emberi jogai, s védelemhez való joguk is biztosítottá válik. Az 1948-ban kiadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata különbségtétel nélkül garantálja minden ember számára az élethez való jogot, mint alapvető emberi jogot, ennek pedig az is részét képezi, hogy az egyéneket veszélyeztető betegségek elburjánzását meg kell akadályozni minden körülmények között – ezen követelmény teljesülését szolgálná a könyörületes kiadás intézménye is. Mindazonáltal sajnálatos módon a statisztikák azt mutatják, hogy nem hatékony a bevezetett intézkedés, 2013 és 2017 között az 5400 kérelmezőnek mindössze hat százalékát bocsátották szabadon és több mint 250 fogvatartott veszítette életét, amíg várározott kérelme elbírálására. A késedelem okai többek között a politikai intrikák, a vonatott eljárás, mindemellett pedig az eljáró szervek erőszakos bünelkövetéstől és visszaeséstől való félelme. (Colleen M. Berryessa 2020) Fontosnak tartom elhatárolni az együttérző elengedést a feltételes szabadságra bocsátástól, ugyanis míg utóbbi az ítélet, s az elítélt viselkedése alapján alkalmazható, addig előbbit az orvosi állapotfelmérés, valamint humanitárius indokok alapozhatják meg. Végül pedig kiemelendő, hogy egy 21. századi világban elfogadhatatlan az, hogy a szabadságvesztés halálbüntetéssé transzformálódjon a jogszabályok és az élethelyzetek egymáshoz igazításának hiánya okán.

6. Záró gondolatok

Annak érdekében, hogy a történelem ne ismétlje meg önmagát, kutatásokat szükséges végezni, és fejlődni az élet minden területén, hogy aztán a kooperációkból és a differens gondolatok összevetéséből mihamarabb megoldás születhessen a világszintű anomáliákra. Véleményem szerint sokunk nevében mondhatom, hogy bárcsak elméleti síkon vizsgálhattuk volna egy ilyen elsőprő járvány hatásait a betegjogokra, az egészségügyi szférára, mindazonáltal a való életből kell építkeznünk, s a lehető legtöbbet tanulnunk.

IRODALOM

- Arisztotelész: *Politika*. Elérhető: <https://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm> (2022. 07. 25.)
- Colleen M. Berryessa (2020): *Compassionate Release as a “Right” in the Age of COVID-19*. Elérhető: https://www.academia.edu/43170164/Compassionate_Release_as_a_Right_in_the_Age_of_COVID_19 (2022.07.25.)
- Dr. Gyöngyösi Zoltán (2002): *Az élet és test feletti rendelkezések joga*. Budapest, HVG-ORAC Lap-és könyvkiadó.
- Dr. Kádár András Kristóf (2020): *Levél az Ombudsmanhoz*. Elérhető: https://helsinki.hu/wpcontent/uploads/MHB_level_ombudsman_korhazkiurites_2020_04_20.pdf (2022.07.25.)
- Dr. Péter Orsolya Márta (2020): *Az igazságosság és a besorolás etikai problémái az egészségügyben, különös tekintettel a COVID-19-járvány olaszországi tapasztalataira*. Elérhető: [https://akjournals.com/configurable/content/journals/\\$002f650\\$002f161\\$002f45\\$002farticlep1899.xml?t:ac=journals%24002f650%24002f161%24002f45%24002farticle-p1899.xml](https://akjournals.com/configurable/content/journals/$002f650$002f161$002f45$002farticlep1899.xml?t:ac=journals%24002f650%24002f161%24002f45%24002farticle-p1899.xml) (2022.07.25.)
- Frenyó Zoltán (2016): *A filozófia tankönyve*. Budapest, Szent István Társulat, Az Apostoli Szentzség Könyvkiadója.
- Hardik Parikh (2020): *Patient Care During COVID-19:Bringing Telemedicine to the Forefront*. Elérhető: https://www.academia.edu/43420621/Patient_Care_During_COVID_19_Bringing_Telemedicine_to_the_Forefront (2022.07.25.)
- IOSR Journals (2020): *Nursing Management of Covid 19 in an Elderly Female Patient*. Elérhető:https://www.academia.edu/43454509/Nursing_Management_of_Covid_19_in_an_Elderly_Female_Patient (2022.07.25.)
- Magyar Helsinki Bizottság (2021): *Ki kell adni a kórházküirítési döntést – „minden konkrétumot mellőzött” a minisztérium hivatkozása*. Elérhető: <https://helsinki.hu/ki-kell-adni-a-korhazkiurites-adatait/> (2022.07.25.)
- Pogány Magdolna (2007): *A betegjogok szabályozása és gyakorlata*. Szeged, JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó.
- Sara Mafficini (2020): *L’esercizio del diritto di visita ai tempi del Covid-19*. Elérhető: https://www.academia.edu/42859783/Lesercizio_del_diritto_di_visita_ai_tempi_del_Covid_19 (2022.07.25.)
- US v. Rodriguez ügy (2020): Elérhető: <https://nacdl.org/getattachment/7ae1551d-42a0-4635-9d93-72a5347b9252/rodriguez-memorandum.pdf> (2022.07.25.)

Pozsonyi Eszter*, Mucsi Georgina*, Pusztafalvi Henriette*: Szociális munkás szakemberek jelenléte a hospice-palliatív ellátásban a vírus-válsághelyzet előtt és után

1. Bevezetés

A hospice, mint szemlélet és mozgalom hazánkban húsz év elmaradással jelent meg a nemzetközi trendekhez képest (Szépe 2009, 87), ismertté válása Polcz Alaine nevéhez fűződik, aki 1991-ben hozta létre a Magyar Hospice Alapítványt. Ekkortól datálhatjuk a magyarországi hospice ellátást, amely jelenleg három különböző szervezeti formában valósul meg: (1) intézményi ellátás, (2) otthoni hospice szakellátás, (3) átmeneti ellátási formák, pl. hospice mobil team, nappali kórház, ambuláns gondozás. (Hegedűs – Farkas 2018, 1)

Maga az ellátás team munkában valósul meg. A hospice teamben több szakember tevékenykedik egyidejűleg, orvosok, ápolók, gyógytornászok, pszichológusok, mentálhigiénés szakemberek, szociális munkások, lelkészek, dietetikusok, képzett önkéntesek, tehát multidiszciplináris tevékenységről beszélhetünk. (Hegedűs – Munk 2014, 26) A multidiszciplináris team tagjai értelemszerűen más és más munkát végeznek, de egyik sem kevésbé fontos a másikkal, a komplex ellátás igénybevételéhez mindegyik szakember együttműködésére szükség van.

2. Irodalmi áttekintés

A mai kor emberének a halál tabu és nagyon sokat kell dolgozni azon, hogy ez megváltozhasson. Sok esetben a haldoklók gondozása, a velük való törődés már nem a család „dolga”, mindezen tevékenységek átkerültek az intézményekhez. Így eltávolítjuk magunktól a betegeinket, és egyben magát a „saját halálunk gondolatát is”. (Mucsi 2015, 6)

Mucsi Georgina és Kerekes Zsuzsanna áttekintette a szociális munkás szakember helyét és szerepét a hospice ellátásban 2012-ben, amikor egy kérdőíves vizsgálatban rámutattak a szakemberek lehetőségeire, nehézségeire és arra, hogy további kutatások tárgya lehet a szociális munkások jelenléte az ellátásban, hiszen tevékenységük a hospice keretek között viszonylag új területnek számít hazánkban. (Mucsi – Kerekes 2012, 5)

Gyukits György szerint ahhoz, hogy a szociális munkás meg tudja állni a helyét a palliatív ellátás területén, és meg tudjon felelni az ellátásban támasztott elvárásoknak, megfelelőképpen felkészültnek kell lennie, ehhez pedig az szükséges, hogy a képzésben elsajátítsa a hospice szellemiséghez szükséges ismereteket, és továbbképzéseken vehessen részt, ahol tovább mélyítheti ismereteit. (Gyukits 2001, 4)

Úgy gondoljuk, hogy a szociális munkásoknak viszonylag kevés specifikus lehetőségük van a témában képezni magukat, hiszen konkrétan számukra nincs hospice szakképzés, mint például az ápoló szakembereknek, vagy az orvosoknak. Be kell érniük a hospice önkéntes képzéssel, a hospice 40 órás alapképzéssel, esetleg a főiskolák és egyetemek néhány kurzusával, illetve meg kell ragadni azokat a lehetőségeket, amelyeken aktív résztvevőként több információt és tapasztalatot szerezhetnek. Jelentős lépésnek tartanánk, ha kifejezetten a szociális munkások számára is indulna palliatív ellátással kapcsolatos képzés. Elképzelhetőnek tartjuk a témában akár fél vagy egy éves iskolarendszerű képzést, szociális munkás BA diplomára építve, ahol a speciális hospice szociális munkások szakképzése megtörténik. Ez is

* Egészségügyi szociális munkás MSc., Doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Doktori Iskola

* Egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

* Egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar

mutatja mennyire fontos a szemléletformálás és az oktatás. E két fogalom átfedésben van egymással, hiszen az oktatás közben a szemléletünk is formálódik a témával kapcsolatban, és szemléletformálás közben tanulunk, fejlődünk is. A szemléletformálás nem csak a betegek részéről fontos, hanem a szakemberek oldaláról is. Hegedűs Katalin és munkatársai szerint a szakmai szemlélet megváltozását a palliatív ismeretek átadásával lehet megoldani (Hegedűs et al. 2014, 1508), s itt vissza is térünk az oktatás fontosságához. Egy amerikai tanulmány rámutat arra, hogy az USA-ban dolgozó hospice szociális munkások tevékenységének sok pozitív aspektusa van, ám a másik oldalon ott van az állandó stressz, ami a szakembereket éri a halállal való gyakori találkozás kapcsán. Ezen tapasztalatok gyakran érzelmi és fizikai kimerültséget is okoznak, valamint hozzájárulhatnak a kiégéshez. (Quinn-Lee, 2014) Ugyanezt tapasztalhatjuk a hazánkban hospice-ban dolgozó szakembereknél is.

3. Vizsgálati anyag és módszer

Vizsgálatunkat a szociális munkás végzettségű szakemberek jelenlétéről a hospice-palliatív ellátásban Magyarország területén, és motivációjukkal kapcsolatosan 2016 októbere és 2017 februárja között végeztük a hospice-palliatív ellátást biztosító intézmények dolgozói körében. A célirányos adatfelvétel online kérdőíves módszerrel történt, a hospice-palliatív tevékenységet végző intézmények elektronikus levélben történt felkeresésével, speciálisan a szociális munkás végzettségű szakemberek megkeresésével. A Magyar Hospice-Palliatív Egyesület honlapján megtalálható szolgáltatók aktuális listája nyújtott segítséget az adatgyűjtéshez. Amennyiben – önbevallás alapján – kiderült, hogy a válaszadó szakember nem a meghatározott területen dolgozott, illetve nem rendelkezett szociális munkás végzettséggel, az kizárást jelentett a kérdőív adatainak feldolgozásánál. A terület specifikus volta és a szolgáltatók alacsony száma miatt a mintanagyság közel 40 főben került meghatározásra.

A kérdőív szociodemográfiai jellegű alap kérdéseket tartalmazott nemre, életkorra, lakóhelyre, munkahely földrajzi helyére, családi állapotra vonatkozólag. A továbbiakban rákérdeztünk a kitöltők motivációjára, a halálfélelmére, érzéseikre a munkájukkal kapcsolatban, feladataikra, valamint arra is, hogy miként dolgozzák fel egy-egy betegük elvesztését. Fontos volt tudni, hogy mennyire érzik magukon a kiégés jeleit, valamint azt, hogy kapnak-e segítséget a munkahelyükön a veszteségek feldolgozásához.

A beérkezett kérdőívek feldolgozása az SPSS program 22-es verziójával történt, medián, modus, százalék és chi négyzet próbát használtunk az összefüggések elemzésére. A kérdőívben nyílt és zárt kérdések is felhasználásra kerültek, numerikus skálákat alkalmaztunk. A kutatásban érvényesültek az etikai megfelelőségi szempontok, a kérdőív biztosította a teljes anonimitást a kitöltők számára.

A hospice ellátásban a szociális munka „mostohagyermek” szerepben van, hiszen bár az 54/2015. (XI.24.) EMMI rendelet 6. számú melléklete előírja, hogy a multidiszciplináris team tagjai között szociális munkásnak is szükséges tevékenykednie, ennek ellenére az országban a Magyar Hospice-Palliatív Egyesület nyilvántartásában álló szolgáltatók egy részénél nem dolgozik szociális munkás szakember. A Hospice-Palliatív Egyesület internetes honlapján évente feltöltésre kerül az aktuális összefoglaló statisztika az éves hospice ellátás kapcsán. A 2016-os összefoglaló statisztikában azt olvashattuk, hogy az adott évben az általuk kiküldött statisztikai adatlapot a 90-ből 82 intézmény küldte vissza számukra, és a 82 intézménynél összesen 35 szociális munkás kolléga dolgozott. A 2017-es statisztikai összefoglaló anyag tanúsága szerint már változott kissé a helyzet, ebben az évben 93 intézmény tevékenykedett az országban, és a szociális munkásként dolgozó kollégák száma 49-re emelkedett. Ugyanezen a honlapon olvasható az is, hogy „a valódi team munkát is tükröző mentálhigiénés, szociális és diétás gondozás is csak néhány százalékot tesz ki.” (Hegedűs, Hospice betegellátás 2018. 3)

4. Nehézségek a kutatásban

Az adatfelvételkor (2016. október – 2017. február) a kérdőív 88 intézménynek került kiküldésre, és ebből a 88 intézményből összesen 39 válasz érkezett és ezek kerültek kiértékelésre. A kérdőívek kiküldése után nyolc intézményből néhány napon belül visszajeleztek, és tájékoztatást adtak arról, hogy nem foglalkoztatnak szociális munkás végzettségű kollégát, egy helyről érkezett információ, hogy bár szociális munkás szakembert nem foglalkoztatnak, ám a pályázatás a munkakörre folyamatban van, előreláthatólag a következő év első felében remélhetőleg munkába is állhat a kolléga. Sajnos voltak olyan intézmények is, ahol kategorikusan elzárkóztak a kutatásban való részvételtől, nem indokolták meg az elutasításukat. A kutatásban ennél sokkal nagyobb korlát, hogy az intézmények egy része semmiféle visszajelzést nem adott annak ellenére, hogy a kapcsolatfelvétel esetenként több alkalommal is megtörtént.

Mégis jelentősnek tartjuk vizsgálatunkat, annak ellenére, hogy a mintánk kis elemszámú, mivel hazánkban csak néhány olyan vizsgálat készült, ami a szociális munkás szakembereket vizsgálta.

A legfrissebb adatok alapján 2020 decemberében 66 szociális munkás dolgozott az otthoni ellátásban, ami a COVID egészségügyi veszélyhelyzetnek volt köszönhető. (Hegedűs – Farkas – Lukács 2022, 6) Ez az általunk korábban vizsgált időszakhoz képest növekvő tendenciát mutat, azonban az előbb említett alacsony válaszadási hajlandóság miatt nehéz a két adatot összevetni.

5. Eredményeink bemutatása

Összevetésre került a kérdőívet megválaszoló szakemberek neme és az őket ért korábbi veszteség megléte. A vizsgálat azt mutatta, hogy a válaszadók 92,3 %-a, azaz 36 fő nő, és csupán 3 fő, azaz 7,7%-uk férfi, így kijelenthető az adatok alapján, hogy a hospice-palliatív ellátásban elsősorban női szakemberek dolgoznak szociális munkásként.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az ellátásban dolgozó szakembereket előzetesen érte-e valamilyen veszteség. E tekintetben a kitöltők 84,6 %-a válaszolt igennel, 15,4 %-uk nemmel. Mindez a nemi eloszlásban úgy jelentkezett, hogy a három, kutatásban résztvevő férfi szakembert érte előzőleg veszteség, a női szakemberek közül pedig 30 főt ért, 6 személyt pedig nem. Az adatok rámutatnak arra is, hogy van-e összefüggés aközött, hogy milyen nemű a szakember, és aközött, hogy saját bevallása szerint az előzetes veszteség, mint traumatikus élmény volt-e hatással arra, hogy a hospice-palliatív ellátásban kezdett el dolgozni. Ebben a kérdésben az elemzés alapján megállapítható, hogy egy férfi szakember válaszolta azt, hogy az előzetes traumatikus élmény hatására lett a hospice team tagja, 2 férfi erre a kérdésre nemleges választ adott. A nőknél az arányok hasonlóképpen alakultak, természetesen számszerűen magasabb arányban voltak. 16 hölgy (44.4%) dolgozó válaszolta azt, hogy az előzetes trauma élménye hatással volt a palliatív ellátásban végzett munkájára, 20-an (55.6 %) azonban azt nyilatkozták, hogy az előzetes élmény nem volt hatással a későbbi munkavállalásukra.

Mindezek alapján tehát megállapítható, hogy a hospice-palliatív ellátásban itt is a női szakemberek dolgoznak szociális munkásként, és bár mindkét nembeli szakembereket ért előzetesen traumatikus élmény, sem a férfi sem pedig a női munkavállalók tekintetében nem volt ez az élmény hatással a munkavállalásukra.

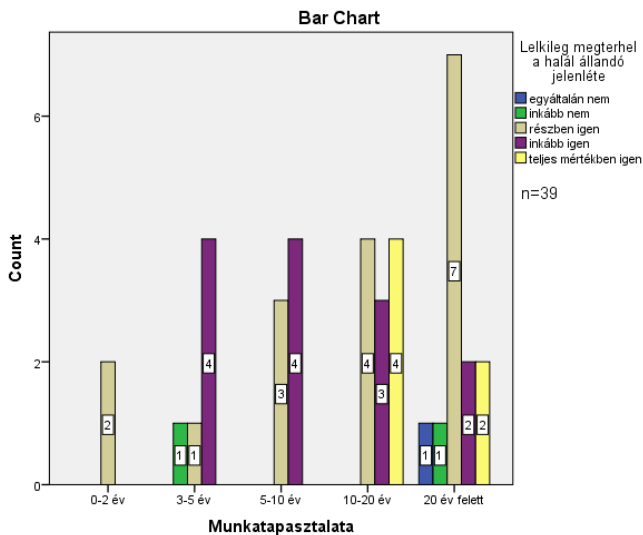
Vizsgáltunk továbbá arra fókuszált, hogy a hospice-ban dolgozó szociális szakemberek vajon kiégettnek érzik-e magukat, valamint ennek az érzésnek van-e összefüggése a halállal való gyakori szembesüléssel. A vizsgált személyek közül 12 fő (30,8 %) válaszolta azt, hogy nem tapasztalta még magán a kiégés jeleit, mint például kimerültség, fátsultság, motivációvesztés a munkában, lehangoltság. 27-en (69,2.%) mindezeket már érzékelték vagy

jelenleg is érzékelik magukon. Ezek az adatok összevetésre kerültek a munkahelyen történő halállal való szembesülés gyakoriságával, és így azt az eredményt kaptuk, hogy a szakemberek közül, akik negyedévente találkoznak a halállal a munkájuk során, ötven (83,3 %) érzik magukat kiégettnek. Azok közül, akik havonta találkoznak halállal, négyen (57,1 %) tapasztalják a *burnout* jeleit. Azok a válaszadók, akik hetente találkoznak az elmúlással, 13-an (76,5 %) jelezték ugyanezt. Viszont érdekes módon azok a szakemberek, akik ennél többször tapasztalják meg a halált a munkájuk során, azok kevésbé érzik magukat kiégettnek. A halállal naponta találkozóik közül hárman (50 %), a naponta többször találkozóik közül csak egy válaszadó érzi vagy érezte magán a kiégés jeleit.

Az elemzés alapján tehát megállapítható, hogy azok a szakemberek érzik magukon leginkább a kiégés jeleit, akik a legritkábban találkoznak a halállal munkájuk során. Mindezek ellenére a vizsgált populáció kevesebb, mint egyharmada nyilatkozta azt, hogy nem érzi magán a kiégés jeleit. Fontos ismeretet kaptunk, azonban nem vizsgáltuk az empatikusságuk mértékét, ami esetleg magyarázhatta volna a kiégési tünetek hiányát.

A kérdésekre kapott válaszokból látszik, hogy azok a szakemberek, akik nem félnek, vagy csak kicsit félnek a haláltól, egyértelműen választanák továbbra is a hospice ellátásban való munkát. A megkérdezett 39 fő közül 30-an (77 %) nyilatkozták, hogy ismét választanák ugyanezt a területet hivatásukul, s egyértelműen nemet senki nem mondott erre a kérdésre. 9 fő (23%) bizonytalan, ők talán még nem döntöttek, vagy nem gondolkodtak a hivatásválasztás kérdésén. Összességében megállapítható, hogy a halálfélelem és az ismételt munkavállalási hajlandóság között nincs számottevő összefüggés.

Azért, hogy arra a kérdésre is választ kapjunk, hogy igaz-e, hogy a területen dolgozó nagyobb munkatapasztalattal bíró szakembereket nem, vagy egyáltalán nem terheli meg a halál állandó jelenléte, az elemzés során a skálák szerinti adatok összevetése történt keresztábra elemzése során. Minden kitöltő kifejezte azt, hogy valamennyire lelkiileg megterheli a halál állandó közelsége, viszont minden szakembert különbözőképpen érint meg ez.

1. számú ábra: Szociális munkás szakemberek munkatapasztalata és a halál lelki megterhelésének összefüggése (Forrás: saját adatok)

Az elemzésből kitűnik, hogy a legnagyobb tapasztalattal bíró személyek több mint 20 éve dolgoznak haldokló betegekkel, és csak egy szakember válaszolta azt, hogy nem terheli meg a halál jelenléte. Ez a szakember a legnagyobb tapasztalattal bírók közül került ki. A kérdőívet összesen 13 fő 20 év feletti munkatapasztalattal bíró kolléga töltötte ki. 1 fő „egyáltalán nem” (8 %), 1 fő „inkább nem” (8 %), 7 személy „részben igen” (54 %), 2 kitöltő „inkább igen” (15 %) és 2 kitöltő „teljes mértékben igen” (15 %) válaszokat adott a kérdésre. A legnagyobb munkatapasztalattal bírók voltak a legtöbben (34 %), utánuk következett tapasztalatban a 10-20 év közöttiek csoportja 11 fővel (28 %), majd az 5-10 év közöttiek 7 fővel (18 %), a 3-5 év közöttiek 6 fővel (15 %). 1-2 év munkatapasztalattal bíró pályakezdő szakember a vizsgált populációban 2 fő volt (5 %).

Azt a következtetést vonhatjuk le az adatok elemzése után, hogy a régebben (20 év felett), illetve 10-20 éve a szakmában dolgozó szakembereket jobban megterheli a halál jelenléte, mint azokat, akik kevesebb ideje dolgoznak a palliatív ellátásban, s ez az eredmény összecseng más egészségügyi szakemberekkel kapcsolatos kutatások eredményeivel. Az egészségügyben dolgozókról (orvosok, ápolók, mentőápolók stb.) számos átfogó tanulmány készült. Ez azt feltételezi, hogy kiemelten foglalkoznak az úgynevezett segítőszakmákban dolgozók egészségi állapotával, egészségmagatartásával.

A *burnout* szindróma nem pusztán pszichés, hanem szomatikus tünetekben (például fejfájás, fáradtság, gastrointestinalis betegségek, hypertonia) is megnyilvánul. Kialakulásában nagy szerepet játszik a munkakörnyezet és alapvetően meghatározók a személyiség jellemzői is. A nagyobb stresszel járó hivatások képviselői beleértve a mentődolgozókat és a tűzoltókat – különösen fogékonyak a kórkép kialakulására (Morvai 2005, 2). A másik nagyon fontos tünetcsoport a segítő foglalkozásuk körében a Helfer-szindróma, melyet Wolfgang Schmidbauer írt le 1977-ben, és publikálta a híres „segítő tünetcsoportot” a pszichoterapeuták sajátos személyiségkonstellációjának, személyiségfejlődésének és professzionális motivációinak tükrében leíró művét. Véleménye szerint a segítő hivatást választó egyének azért van szüksége arra, hogy ő segítsen másokon, mert a saját lelki egyensúlya ingatag, ez a nagyfokú segítő szándék azonban előbb-utóbb *burnout* szindrómához vezethet.

A *burnout* szindróma, főként az emberközpontú foglalkozásuk körében megfigyelhető jelenség, a szakmában eltöltött évek a dolgozók elfáradásához vezethetnek. Sajnos a nem megfelelő megküzdési stratégiák (dohányzás, alkoholfogyasztás, a nem megfelelő mennyiségű táplálékbevitel), a nem megfelelő stresszkezelés, és a kommunikáció hiánya a betegség súlyosbodásához vezethet. A betegség nem csak a dolgozóra jelent veszélyt, hanem kihat a családi és a munkahelyi kapcsolatokra, munkája minőségét is nagymértékben befolyásolja. Kialakulásában nagy szerepet játszik a túlhajszoltság a munkakörülmények és a nem megfelelő társadalmi és munkahelyi megbecsülés. A pszichés leterheltség az elvégzett munka színvonalát ronthatja. (Ónody 2001, 1) A vizsgálatban a pécsi egészségügyi fekvőbeteg intézetekben a gyógyítás során, a betegekkel kapcsolatba lépő személyeket (orvos, ápoló, asszisztens, adminisztrátor) kérdezték meg, kérdőíves módszerrel. A kutatás vizsgálta az ápolói és gondozói magatartások alakulását a különböző ellátási helyzetekben, különös tekintettel a kiegészítő jelenségére. (Pálfyne 2008, 89) A vizsgálat eredményei alapján megállapítható, hogy az elemzett populációban a szociodemográfiai faktorok nem befolyásolják a kiegészítő kialakulását. Meghatározó viszont a munkahelyi tényezők között az ápoltak betegségének súlyossági foka, valamint az intenzív osztályon elszenvedett állandó stressz mértéke.

6. Megbeszélés

A hospice ellátás és az abban dolgozó szociális munkások kollégák vizsgálati lehetősége kimeríthetetlen. Sajnálatos az a tény, hogy bár a már hivatkozott rendelet előírja, mégsem

rendelkezik minden palliatív ellátó intézmény szociális munkás kollégával, így a kutatás rendkívül nehéznek bizonyult, annak ellenére, hogy a teljeskörű felmérés volt a célunk.

A vizsgálatunkból kiderült, hogy a hospice ellátásban nagyrészt női szociális munkások dolgoznak, akiket előzőleg személyes életükben is ért halálesethez köthető tragédia, és ez is vezethetett oda, hogy a palliatív ellátásban dolgozzanak. Mindeközben a vizsgált populáció nagyobb része nyilatkozta azt, hogy nem előzetes tragédia miatt dolgozik az ellátásban, hanem a segíteni akarás vágya, az erős segítő attitűd miatt. Kiderült az is, hogy azok a szakemberek érzik leginkább a kiégés jeleit magukon, akik minimum hetente találkoznak a halállal munkájuk során. Akik ritkábban tapasztalják meg a halált, azok kevésbé érzik kiégettnek magukat, tehát egyértelmű, hogy a gyakoribb haláljelenlét befolyásolja a szakemberek érzéseit. Megerősítést nyert az is, hogy a legrégebben palliatív ellátásban dolgozó szakembereket valóban kevésbé terheli-e meg a halál állandó jelenléte, mint akik kevesebb ideje dolgoznak ugyanott. A kutatásból kiderült az is, hogy kivétel nélkül minden válaszadót megterhel a halál állandó jelenléte, sőt, aki régebben dolgozik a területen, azokat a szakembereket még jobban.

Ma Magyarországon több, mint 8000 terminális állapotú rákbeteg embert látnak el hospice szolgálatok. (Hegedűs et al. 2014, 1504) Ezeknek az embereknek ma már nem feltétlenül kell egyedül, magányosan, segítség nélkül meghalniuk. A régebbi időkben még lehetőségük volt az embereknek arra, hogy szeretteik körében érje őket a halál, talán könnyebben elmentek. Ma a legtöbb ember kórházban alszik el örökre, s elbúcsúzni sem tudunk szeretteinktől megfelelőképpen, hiszen egy hagyományos kórházi ellátás nem egyenértékű a palliatív szemlélettel.

Úgy véljük, hogy a palliatív ellátás egyre inkább terjedőben van és lesz hazánkban, köszönhetően az elkötelezett szakemberek munkájának, a társadalmi szemléletformálásnak, hiszen Magyarországon egyre több a daganatos megbetegedés, és a betegek, hozzátartozók részéről jogos elvárás a méltóságteljes elmúlás, amit a hospice-palliatív ellátás tud biztosítani. Napjainkban nagyon jelentős szerepet kap az internet, a szociális média, ahol számtalan oldal foglalkozik a hospice témájával. A szolgáltatók nagy része is jelen van, bárki, akinek van internet elérhetősége, rá tud keresni lehetőségekre. Magyarországon a legnagyobb közösségi oldalon is megtalálhatóak a szolgáltatók, és az itt megtalálható palliatív ellátók napi szinten frissítik oldalait, így az érdeklődők aktuális információkhoz juthatnak.

Többek között ilyen szolgáltató a Magyar Hospice Alapítvány, valamint a Magyar Hospice-Palliatív Egyesület, akik a Facebook közösségi oldalukon különösen aktívak. Az érdeklődők így könnyen információhoz juthatnak programjaikkal, tevékenységeikkel kapcsolatban.

Szükség is van erre, hiszen a gyors információáramlásban azok a szervezetek tudnak igazán fejlődni, akik lépést tartanak a technikai fejlődéssel is. Aktualitásként említeném meg azt, hogy minden év elején kicsivel több figyelmet kapnak a palliatív ellátással foglalkozó intézmények, hiszen az emberek is gyakran találkoznak kérésükkel az adó 1%-ának odaítélése ügyében. Ezekre a figyelemfelhívásokra különösen szükség van, mivel a szervezetek életében fontos szerepet játszik a pénzügyi adomány kérdése is. Ezekre a pénzekre az intézményeknek nem csak a napi működésükhöz van szükségük, hanem a jövőre nézve is, hiszen a daganatos megbetegedések számának növekedésével egyre nagyobb szüksége van a társadalomnak a palliatív ellátásra.

7. Összefoglalás

A hospice-palliatív ellátás egy különösen nehéz területe a szociális munkának. A kutatásunkból kiderült, hogy a szakemberek nagy része már érezte magán a kiégés jeleit. Ennek ellenére a válaszoló szakemberek nagobbik része kevés segítséget kap munkája nehézségeinek elviseléséhez, feldolgozásához. Azok a szakemberek, akik aktívan dolgoznak a területen, elsősorban a segíteni akarás vágya miatt kezdtek el itt tevékenykedni. A megkérdezettek

legtöbbje nagy tapasztalattal bíró, nagy tudású szakember, aki különösen elkötelezett a betegek és a hospice ellátás eszméje iránt. Emiatt is fontos lenne a minél több szakmai segítség számukra, a gyakran előforduló halálesetek, és szakmai nehézségek könnyebb feldolgozhatósága és a teljes kiégés megelőzése érdekében.

Magas szám az imént említett 8000 terminális állapotú rákbetegé, de ha figyelembe vesszük azt, hogy 8000 ember távozhatott el szerettei körében, s mellette voltak a szakemberek és az a team, aki segítette őt utolsó idejében, akkor nagyon kicsinek tűnik, hiszen 2020-ban a Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 31.623 személy halt meg daganatos megbetegedésben. Nagyon fontosnak tartjuk – mivel a rákbetegségek száma láthatóan nem csökken, sőt, egyre csak növekszik (Nemzeti Rákregiszter) – hogy minél több haldoklónak legyen lehetősége a végsőkéig az emberhez méltó élethez és a méltó halálhoz is, és ennek megteremtésében megfelelően képzett és elhivatott szakemberek is jelen legyenek, segítve őket és családjaikat az utolsó időkben és utána is. Különösen fontos a szociális munkások jelenléte ebben a folyamatban, hiszen minden szakembernek megvan a saját feladata (Gyukits 1999, 2-3), és szakmánk is tud olyan segítséget nyújtani a haldokló embertársainknak, melyre a többi szakember a saját szakmai feladatai mellett nem biztos, hogy képes. Nem is kell, hogy minden szakember minden feladat ellátását magára vállalja, hiszen nem várhatjuk el a pszichológustól, hogy gyógytornáztassa a beteget, az ápoló szakembertől, hogy diagnózist mondjon a beteg állapotával kapcsolatban.

2020-ban az otthonápolásban csupán 2,2 százaléka az elvégzett munkának a szociális munkás tevékenysége, szemben a 2006-os adatokkal. 2006-ban ugyanis ez a százalék valamivel magasabb volt, a teljes ellátás 3,6 százaléka. Sajnálatos, hogy ez a tendencia csökkenést mutat, holott éppen a válsághelyzetben növekednie kellene. (Hegedűs – Farkas – Lukács 2022, 4) A Covid válsághelyzetben kiemelten fontos feladat lenne a szociális munkás szakemberek feladata az ellátásban, hiszen a kényszerű bezártság mellett az egyéb egészségügyi ellátás hiánya is fokozatosan jelentkezett, így pontosan a hospice team tagjai lehettek volna az összekötő kapocs a világ és a beteg ember között.

Megfigyelhető, hogy a team-munkában a határok elmosódhatnak a különböző szakemberek tevékenység végzése közben. (Mucsi 2011, 4) El lehet különíteni azokat a területeket az ellátásban, amelyre csak az az adott szakember képes, aki ezt tanulta (például: orvos, szakápoló), vannak azonban olyan területek, melyeknek elvégzésében átfedések lehetnek egyes szakemberek munkája között, több esetben ilyen a szociális munkás kolléga feladatköre is. Számtalanszor halljuk, látjuk, hogy egy ápoló szakember segít szociális ügyekben is a betegnek. Éppen ezért gondoljuk azt, hogy a jövőben a hospice-palliatív szolgáltatóknak kiemelt feladatként lenne érdemes kezelni a szociális munkás kollégák foglalkoztatását minden intézményben, hogy a hospice team valóban az előírásoknak megfelelően működjön mindenhol Magyarországon. Ezen kívül fontos feladat még, hogy a világban egyre gyakrabban előforduló válságos helyzetekben is támogatást kapjanak a szakemberek, és az elvárásoknak illetve a betegeknek, a hozzátartozóknak minél inkább megfelelő szolgáltatást nyújthassanak.

IRODALOM

- Gyukits György. (1999): A szociális munka szempontjai a hospice szellemű ellátás során az angol modell alapján. *Kharón Thanatológiai Szemle* 1999. tavasz-nyár, 12–26.
- Gyukits György. (2001): Társadalmi egyenlőtlenségek és a halálhoz való viszony (A szociális munka irányai a hospice-szellemű ellátás terén). *Kharón Thanatológiai Szemle* 5. évf. 2-3. sz. 58–65.
- Hegedűs Katalin – Munk K. (2014): Hospice Magyarországon, *Kharón Thanatológiai Szemle*, XVIII. évfolyam 2014/1. 20–27.
- Hegedűs Katalin – Lukács Miklós – Schaffer Judit – Csikós Ágnes (2014): A hazai hospice- és palliatív ellátás helyzete, lehetőségei, nehézségei. *Orvosi Hetilap*, 155. évfolyam, 38. szám, 1504–1509.
- Hegedűs Katalin – Farkas Attila (2018) Hospice betegellátás 2018 a Nemzeti Egészségbiztosítási Adatkezelő (NEAK) és a Magyar Hospice-Palliatív Egyesület felmérése alapján. (Megtalálható a hospice.hu oldalon.)
- Hegedűs Katalin – Farkas Attila – Lukács Miklós (2022): Hospice betegellátás 2020 a Nemzeti Egészségbiztosítási Adatkezelő (NEAK) és a Magyar Hospice-Palliatív Egyesület adatai alapján. (Megtalálható a hospice.hu oldalon.)
- Központi Statisztikai Hivatal (2012): Demográfiai jellemzők Magyarországon és az Európai Unióban. *Statisztikai Szemle* 90, évfolyam 6. szám, 549.
- Morvai Veronika (2005): A kiégési (burnout) szindróma. *Foglalkozás-egészségügy*, 9 (2), 5–10.
- Mucsi Georgina (2011): Szociális munka a hospice-ban. *Kharón Thanatológiai Szemle*, 2011/1, 1–42.
- Mucsi Georgina (2015): *A halálkép jellegzetességei hospice ellátásban dolgozó szociális munkások és az önkéntes tevékenységet végzők körében*. PhD értekezés, Pécsi Tudományegyetem.
- Mucsi Georgina – Kerekes Zsuzsanna (2012): Szociális munka a hospice ellátásban. Egy online kérdőíves kutatás eredményeinek ismertetése. *Kharón Thanatológiai Szemle*, 2012/1-2, 1–19.
- Ónody Sarolta (2001): Kiégési tünetek keletkezése és megoldási lehetőségei. *Új Pedagógiai Szemle*, 80-85. 5. szám, 80–85.
- Pálfiné Szabó Iлона (2008): Ápolói és gondozói magatartások alakulása különböző ellátási helyzetben, különös tekintettel a kiégés jelenségére. *Orvosi Hetilap* 31 évfolyam, 1463–1469.
- Pik Katalin (1998): A szociális munka története Magyarországon. *Esély*, 1998/2, 80–90.
- Quinn-Lee, L. – Olson-McBride, L. – Unterberger, A. (2014): Burnout and Death Anxiety in Hospice Social Workers. *Journal of Social Work in End-Of-Life & Palliative Care*, Volume 10, 2014. Issue 3, 219–239.
- Szépe Orsolya (2009): Mire ad választ a Hospice? *Tudományos Közlemények*, 2009/21, 83–90.

Klász Bettina*: Abortusz a mozivásznon. Az abortusz kérdésének ábrázolása a filmekben

1. Bevezető gondolatok

Jelen írás elsősorban azt vizsgálja, miért is van szükség egy olyan „filozófiai természetű bioetikai problémát” (Kovács 1997, 293), mint az abortusz kérdése, a mozivásznon megjeleníteni. Ehhez kapcsolódva, hogy a *pro life* vagy *pro choice* dilemmát milyen módon ábrázolják a filmek többségében, valamint, hogy eredményeznek-e ezek a művek tényleges változást az abortusz társadalmi megítélésében? Esetleg befolyásolják-e a nők döntését, amikor a magzat elvetetéséről kell határozniuk? E kérdésekre a választ valószínűleg nem fogjuk megkapni, ám a témára épülő filmek elindíthatnak egy széles körű társadalmi diskurzust a kérdéstről.

Így jelen tanulmány is olyan filmeket tárgyal, amelyek az abortusz körüli dilemmákat járják körül és a témával kapcsolatos társadalmi vélekedéseket helyezik a történetük középpontjába. Az alább elemzett művekben közös, hogy különböző társadalmi helyzetben, kulturális környezetben lévő, eltérő korú lányok és nők vívódásait ábrázolja. Jelesül annak a kérdése, hogy vajon mikor döntök jól? Jogom van-e rendelkezni a saját testem felett, amikor a magzatról, egy másik élettről van szó? Emberlés-e az abortusz, ahogy ezt a *pro life* mozgalom képviselői gondolják?

2. Ha a falak beszélni tudnának

Az első alkotás a „*Ha a falak beszélni tudnának*” (*If these walls could talk*) című 1996-os amerikai televíziós film, amely három nő nem várt terhességének és abortuszának történetét mutatja be. A történet különlegessége, hogy mindhárom történet ugyanabban a házban, de eltérő időszakokban játszódik. Az egyes történetek között 22 év telik el. 1952-ben egy nővér, 1974-ben egy négygyermekes anya, 1996-ban pedig egy diáklány életén keresztül láthatjuk, milyen nehéz arról dönteni, hogy egy fejlődő magzatot elvetessünk-e vagy sem, és milyen következményeket kell elviselnie a nőknek, bárhol is döntsenek.

2.1 Első rész

A film első részében egy fiatal nővér sorsát követhetjük nyomon, aki férje halálát nehezen viselve – a társadalmi megítélés szerinti – végzetes hibát követ el. Bár tettét mélységesen megbánja, de annak következményeként teherbe esik. A történet szerint, miután házi praktikákkal hiába próbálta elvetetni gyermekét, végül úgy határoz, hogy „szakemberhez” fordul, ugyanis képtelen lenne elviselni a társadalom megvetését, amiért férje emlékét nem tisztelve, idejekorán szexuális kapcsolatot létesített. Ez az elhatározás azonban – bár a film expliciten nem mondja ki – a nő életébe kerül.

Mint ismeretes, a történelem folyamán a különböző kormányok a terhességmegszakítás tiltásával a nőket gyakorta illegális és életveszélyes megoldások felé hajszolták. Éppen ezért kellene újragondolni azt a kérdést, hogy vajon valóban az fogja-e demoralizálni a társadalmat, ha – természetesen racionális, törvényileg megszabott keretek között – lehetővé tesszük az abortuszt? Vagy az, ha nők százait tesszük ki továbbra is annak, hogy életveszélyes beavatkozásoknak vessék alá magukat? (Bognár 2011)

* Egyetemi hallgató, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

Az abortusz szinte egyidős az emberiséggel. Számos fennmaradt szöveg bizonyítja, hogy bizony már az ókorban is jelen volt a terhességmegszakítás. Példának okáért az antik irodalom jeles alakjainak, Cicerónak, illetve Ovidiusnak a műveiben is előjön az abortusz témája. (Lang 2020) Az ókori Rómában nemhogy nem tiltották a terhesség megszakítást, de számos különböző praktikát ismertek rá. „Forralj fel ecettel két csésze egész finomra megtört lóbabot. Mikor félig megfőtt, adj hozzá csipetnyi aloét, ezzel főzd péppé, s azt egyenletesen kend a hasadra” – olvashatjuk Galenus írását, a II. századból. (Bognár 2011)

A középkorban a kereszténység megjelenésével egyre inkább tiltakozni kezdtek az abortusz ellen. Az Ószövetségben, Mózes I. könyvében található isteni parancs így szól: „Szaporodjatok és sokasodjatok!” (1.Mózes 1:28) alapjaiban határozta meg a keresztény egyház hozzáállását a termékenységhez, illetve a szexualitáshoz. Ezt az utasítást teológusok tömege értelmezte úgy, hogy a szexualitás legfőbb célja a gyermeknemzés, emiatt ha azt valaki mesterségesen befolyásolja, annak cselekedetét el kell ítélni. Érdekesség azonban, hogy mindezek ellenére XXI. János pápa „Szegények kincstára” című orvosi kézikönyvében 26 különböző fogamzásgátló módszerről írt.

Az újkori Magyarországon is számos csodaszert, praktikát alkalmaztak a nem kívánt terhesség megszakítására. Bár a valláserkölc és a hatóságok természetesen tiltották és a paraszti közvélemény általában bűnnek tartotta a gyermek elvetését, egyik sem jelentette azt, hogy ezeket ne alkalmazták volna. (Bognár 2011) Többnyire különböző főzetekkel próbálkoztak (pl.: petrezselyem élesztővel kevert főzete, rutafű pálinkában, kovászlé, citromlé, szappanlé). Sokan úgy tartották, hogy a kismama túleröltetése (pl.: üres hombárba hajolt az asszony, hogy megnyomja a hasát a deszka), valamint a fürdés, gőzölés (pl. ecetes-sós lábfürdő, gőzölés sziksóval, főtt burgonyával stb.) elegendők a veteléshez. Bár az egyes módszerekkel olykor elérhették a kívánt hatást, ám ezek gyakorta teljesen eredménytelenek voltak. Ilyenkor a nők végső kétségbeesésükben sokszor olyan primitív eszközökkel is megpróbálkoztak, mint például méh horgolótűvel, orsóval szúrása. A nők volt, hogy önmagukon hajtották végre ezeket a beavatkozásokat, sok esetben azonban úgynevezett specialistákhoz fordultak, akik magas ellenszolgáltatásért cserébe elvégezték rajtuk a beavatkozást, mely azonban a higiénia hiánya miatt gyakran fertőzésekhez vezetett, vagy a nő egyszerűen elvérzett.

Az általunk tárgyalt filmben is hasonlóan kezdetleges módszereket alkalmaztak, jelesül a kötötüs módszert próbálta ki a főhős, amely természetesen nem csak a kívánt hatást nem érte el, de a nő súlyos fájdalmakat élt át, melyek után lábra állni is alig tudott. Egy másik érdekes mozzanata a filmnek, hogy a fiatal nővér hiába dolgozott az egészségügyben, hiába látta, hogy milyen módszereket alkalmaz az úgynevezett specialista, és hiába tudta, hogy amit tesz, az jogellenes, semmi sem tántoríthatta el elhatározásától.

2.2 Második rész

A film második részében egy négygyermekes anya életébe kapunk betekintést. A történet szerint az anya megtudja, hogy újból teherbe esett. Ám az ötödik gyermek érkezéséből kifolyólag számos elfojtott indulat kerül felszínre. Ugyanis minden családtagnak különböző érdeke fűződik a gyerek megtartásához vagy elvetetéséhez. A nő szinte már beleszakad a háztartásba, gyerekevelésbe és férjét is mentesíti minden otthoni feladat alól, emellett tanul is. Éppen ezek miatt gondolkodik el az abortusz lehetőségén. Ám a férj tradicionális értékek szerint gondolkodik, így számára az abortusz mint opció egyáltalán nem merül fel, ahogy nem tartja fontosnak felesége tanulmányait sem. Ezzel ellentétben a család legidősebb lánya, anyjához hasonlóan, képezni szeretné magát, éppen ezért rendkívül rosszul érinti, hogy anyja újból terhes, hiszen így az ő továbbtanulása anyagi szempontból veszélybe kerül. A film ezen részének központi eleme a tradicionális és az új értékek összeütközése, a női emancipáció megjelenése.

Bár a filmben a nő az abortusz lehetőségét csak fontolóra vette, és végül nem döntött mellette, mégis érdekesnek tartom ezt az esetet továbbgondolni. A filmben az apa számára egyértelmű, hogy az egyetlen opció a gyermek megszülése, az abortusz, mint lehetőség eszébe sem jut. A történet ezen részéhez rengeteg releváns kérdés kapcsolódik. Például ha a nő a terhesség-megszakítás mellett dönt, abba mennyi beleszólása van a férfinak a hatályos jog alapján?

„Az úgynevezett apai jogok, hatályos jogunk szerint, rendkívül korlátozottak. A szülést követő közös szülői felügyeleti jog ellenére az apa nem tehet jognyilatkozatot az abortusz-eljárásban, holott egyértelmű, a gyermek megszületése esetén anyagi és nevelési kötelezettségei megoszlanak az anyával. A hatályos 1992. évi LXXIX. törvény 8.§ szerint a családvédelmi szolgálat munkatársa a terhesség-megszakítási kérelem bejelentését követően – lehetőleg a magzat apja jelenlétében –, tiszteletben tartva az állapotos nő érzéseit és méltóságát, a magzat megtartása érdekében tájékoztatja a nőt a gyermek vállalása esetén elérhető állami és nem állami anyagi és természetbeni támogatások lehetőségéről; az örökbeadás lehetőségeiről és feltételeiről; az esetleges válsághelyzet feloldására alkalmas állami, önkormányzati vagy társadalmi segítségnyújtási formákról; a terhesség-megszakítás veszélyeiről. A tájékoztatást követően a munkatárs a terhesség-megszakítás iránti kérelmet írásban rögzíti. A kérelmet a kérelmező, illetőleg – lehetőleg – a magzat apja aláírja. Fentiek alapján megállapítható, hogy a terhesség-megszakítás iránti eljárásban a férfi passzivitásra kényszerített.” (Monori 2011, 128-129) Tehát az apának a tanácsadáson való részvétele, illetve az abortusz-kérelapon való aláírása nem kötelező, csak ajánlott. Fontos megjegyezni, hogy amennyiben ezt a gyakorlatot módosítanánk és a fentieket kötelezővé tennénk az számos megválaszolásra váró kérdést vetne fel. Hogy kaphatná meg a férfi azt a jogot, hogy adott esetben kvázi rendelkezzen a nő teste felett? Hogyan dönthetnének el véleményütközés esetén, hogy kinek a döntése a mérvadó? Vétőjoga van-e bármelyik félnek?

2.3 Harmadik rész

A film utolsó, harmadik részében egy diáklány esik teherbe, egy családapától, aki a felelősség elől menekülve pénzt ajánl fel a lánynak, a gyermek elvetetéséhez, ám az életében a továbbiakban nem kíván részt venni. A film ezen részének fő helyszíne egy abortuszklínika, ahol különböző vallásos csoportok próbálják az oda igyekvő bajba jutott lányokat „jobb belátásra bírni”. A kórház épülete előtt gyülekező abortuszpárti és az abortuszellenes csoportok közötti véleménykülönbség végül dulakodásba torkollik és egy abortuszellenes férfi tüntető a klinikába bejutva műtét közben agyonlövi azt az orvost, aki a diáklányon éppen műtétet hajt végre. Az ámokfutó férfi hite szerint ugyanis az orvos maga is gyilkos.

Így a film végén szembesülünk azzal a kérdéssel, miszerint gyilkosság-e, ha egy nő elveteti a méhében fejlődő magzatot? Lehet-e ezt a magzatot egyáltalán embernek tekinteni, akit meg lehet ölni? (Kovács 1997, 293) Vajon a különbségtétel ember és magzat között nem a diszkrimináció egyik formája? A szélsőséges gondolkodók az abortuszt is egyfajta holocaustnak tekintik, ugyanis, ahogy a 20. században a zsidóknál, úgy itt is emberek egy bizonyos körét (a magzatokat) csak félig tekintik embernek, akiket alávétettségük miatt nem illetnek meg azok a jogok, mint bennünket. (Kovács 1997, 294)

2.3.1 Kitekintés: a konzervatív, a liberális, valamint a mérsékelt álláspont ismertetése

Az abortuszhoz való hozzáállás kapcsán, valamint annak tekintetében, hogy mikortól ember a magzat, és ezáltal a terhességmegszakítás emberölés-e, három nagy irányzatot határolhatunk el egymástól: a konzervatív, a liberális, valamint a mérsékelt álláspontot. Ezeket szeretném most

külön-külön röviden ismertetni, elsősorban Dr. Kovács József *A modern orvosi etika alapjai. Bevezetés a bioetikába* című műve alapján.

A konzervatív megközelítés azon az állásponton van, hogy az ember élete a fogamzástól kezdődik. Morális szempontból nincs különbség a magzat és egy felnőtt ember között, ebből adódóan, mivel egy felnőtt megölése bűn, nem tekinthetünk másként a magzat elvetetésére sem. Ez alapján az egyetlen elfogadható abortuszpolitika szigorúan korlátozó kell, hogy legyen. (Kovács 1997, 302) Kritériumként felvethetjük azt az érvet, hogy az emberi sejtek elpusztítása alapesetben nem tekinthető bűnnek. Példának okáért vérvétel közben számtalan vérésejt elpusztul, mégsem vonjuk büntetőjogi felelősségre a vért vevő asszisztentst, mint gyilkost. (Kovács 1997, 305) Megállapíthatjuk azonban, hogy ez az ellentétés inkább nevetséges, mint meggyőző. A lényegét többek között a potencialitás argumentum adja, mely szerint a magzat azért érdemel védelmet, ami lesz, nem azért, ami ő jelenlegi állapotában. A magzatnak megvan a reális esélye arra, hogy emberré váljon, azonban a fenti példában a vérésejt elpusztítása nem lehet problémás, hiszen az csak egy sejt és eme sejt már sehova sem fejlődne tovább. Erre a kijelentésre két választ szokás adni. Az egyik, hogy amennyiben a magzat csak esélyesen ember, akkor neki csak esélyesen vannak jogai. Mikor már a „potenciális emberből” emberré válik – tehát megszületik – válnak a potenciális jogai rendes jogokká. (Kovács 1997, 307)

További érvek arra, hogy az életet a fogantatástól kezdve védelmezni kell: az emberi fajhoz tartozás, az identitás, valamint a kontinuitás. Az emberi fajhoz tartozás argumentuma szerint az emberi faj részét képezi az embrió is. Mindazonáltal, amennyiben az emberi fajhoz tartozás egyúttal az emberi élet sérthetlenségét is jelenti, a halálbüntetést, illetve a háborút is el kell utasítani, melyet azonban számos konzervatív nem tesz meg. Fontos kiemelni azonban, hogy még az emberi méltóság tiszteletben tartásának elve szerint is vannak olyan esetek, amikor egy másik ember megölése elfogadható. Ilyen például az önkéntes aktív eutanázia, illetve az élet ellen irányuló támadással szembeni szükséges védekezés is. Azt az esetet, mikor a magzat megtartása veszélyt jelent az anya életére, felfoghatjuk úgy is, hogy az anyát egy támadás érte, és ő ennek a támadásnak az elhárítása érdekében akár magzata életét is feláldozhatja. A kontinuitás-érv képviselői úgy tartják, hogy az embrió fejlődése permanens, nem állapítható meg egy egyértelmű határ, melynek elérése magyarázatul szolgálna a magzat megváltozott erkölcsi megítélésére. Mindazonáltal fontos, hogy megkülönböztessünk egy pár napos embriót egy magzattól, amely már érzőképes, illetve amely már agykérgi agyműködéssel is bír. Az identitás-argumentum hívei szerint az ember fejlődésének egész ideje alatt azonos önmagával. Ez a kijelentés azonban két okból is problematikus. Egyrésztől kérdéses, hogy például a kisiskolás énem mennyiben azonos a felnőtt önmagammal. Másrésztől a magzat nem rendelkezik öntudattal, így nem beszélhetünk az identitásáról sem. (Barcsi 2019, 36-37)

A liberális álláspont esetében különbséget kell tennünk szélsőséges és kevésbé szélsőséges elgondolások között. Az előbbi szerint a magzat csak akkor kap erkölcsi státuszt, akkor válik személyné, ha kialakul az öntudata, racionális lesz stb. Míg az utóbbi esetben a morális határ az élve születés, az életképesség. Ezek a megállapítások azonban természetesen nem feketék-fehérek, mindegyikkel kapcsolatban számos ellenérvet vethetünk fel. Az életképessé válás, mint kritérium nagy részben attól függ, mennyire fejlett az orvostudomány, milyen technológiákat tud alkalmazni, azaz, hogy hol áll éppen a technika. Vegyünk egy példát. 1953-ban 1000 grammtól állapították meg az életképességet, ma azonban ez már nem érvényes. Ez alapján mondhatjuk-e azt, hogy ma előbb válunk emberré, mint azok, akik például 70 évvel előttünk születtek? Természetesen a kérdésre nem lehet igenlő választ adni, tehát konklúzióként meg kell állapítanunk, hogy nem lehet az orvosi technológia fejlettsége annak a meghatározója, hogy a magzat mikortól ember, hiszen ez egy változó viszonyítási pont. (Kovács 1997, 309-310) Amennyiben a fő kritériumunknak azt tekintjük, hogy kialakuljon az öntudat és a racionalitás, tudomásul kell vennünk, hogy ilyen értelemben az újszülöttek, a kisgyermekek éppen úgy nem emberek, mint a magzatok, hiszen a racionalitás megköveteli annak képességét,

hogy kommunikáljunk, nyelvünket használjuk, racionálisan gondolkodjunk, valamint morális szabályokat tartunk be. Ezek a képességek annak a feltételei, hogy az embernek kötelességei legyenek, jogai azonban ezek nélkül is vannak. Végül nézzük az élve születés kritériumát. Gyakran olvashatjuk, hallhatjuk, hogy az embernek „veleszületett” jogai vannak. Ezen kívül a magzatnak nincsen neve születése előtt, és életkorát is a születés napjától számítják. Ezek mind arra engednek következtetni, hogy nem feltételezhetjük, hogy a magzat ugyanolyan jogokkal rendelkezik, mint egy újszülött. (Kovács 1997, 310-311) Fontos azonban megjegyezni, hogy a születés előtt pár órával az anyaméhben levő magzat és az újszülött között nem tapasztalhatunk lényeges különbséget. Egy élőlénynek a jogait pedig nem tehetjük attól függővé, hogy éppen hol van, esetünkben sem állapíthatjuk meg, hogy a nappali helyiségben van jogunk, azonban ha átsétálunk a hálóba, ott már nincs. (Kovács 1997, 312)

Végül az utolsó nézőpont a mérsékelt, más néven közvetítő álláspont. Eszerint a liberális, valamint a konzervatív nézetnek is egy nagy közös hibája van, hogy „nem tulajdonít morális jelentőséget a magzat méhen belüli fejlődésének.” (Kovács 1997, 304) Azonban a legtöbb ember elfogadhatóbbnak tart egy korai abortuszt, mint egy későt, tehát különbséget tesznek a magzat státuszai között, épp úgy, mint a közvetítő nézet. (Kovács 1997, 320) Jelen esetben egy széles körben elfogadott mérsékelt abortuszpolitika fő jellemzőit mutatnám be. Eszerint a várandós nő a terhessége 10. hetéig bármilyen indokkal elvetetheti magzatát. A 10. hét betöltésétől egészen a 20. hétig azonban már szükségesnek lát a mérsékelt abortuszpolitika egy bizonyos szabályozást, hiszen a magzatot morális értelemben embernek tekinti. (Kovács 1997, 340) Fontos kiemelni, hogy ilyenkor a magzat corticalis működésének hiánya miatt vegetatív élőlénynek tekinthető, akinek nyilvánvalóan nincsenek olyan jogai, mint egy felnőtt embernek. (Kovács 1997, 336) Éppen ezért ezen időintervallumban is megengedhető bizonyos esetekben az anya számára az abortusz.

Mint azt a különböző nézetek alapján láthatjuk, arra a kérdésre, hogy mikortól ember az ember, embernek számít-e a magzat, és ezáltal emberlét-e a magzat elvetetése, nem fogunk egyértelmű választ kapni. Az emberek különbözőségükből adódóan máshogy tekintenek erre a kérdéskörre. Azonban a fő kérdés szerintem az, hogy jogunkban áll-e a nézetünket egy másik emberre ráerőltetni? Elítélhetjük-e a másik embert azért, mert ő máshogy gondolkodik, mint mi? Mi jogosíthat fel annak megítélésére, hogy ki gyilkos, és ki nem? Honnan tudhatjuk, hogy a mi álláspontunk a valóban helyes?

3. Vera Drake

A második film, amelyre kitérnék, egy 1950-es években játszódó brit dráma, a *Vera Drake*. A film egy Vera Drake nevű nő és családja életét mutatja be, akik bár szerény körülmények között, de boldogan élnek, úgy érzik, mindenük megvan, és rendkívül hálásak, hogy mindnyájan átvészelték a II. világháború szörnyűségeit. Verának azonban van egy feltűnő őrzött titka. Bajba jutott lányokon hajt végre illegális abortuszt. Ám a történet előrehaladtával egy majdnem végzetes „beavatkozást” követően a titokra fény derül és Verát letartóztatják, végül el is ítélik.

A film egyik erőssége, hogy az abortusz témáját úgy ábrázolja, hogy közben egyetlen utalást sem tesz elvekre, Istenre vagy a vallásra. Nem akar minket befolyásolni, nem mond értékítéletet, (Szabó 2009) csupán a kész tényeket tárja elénk. Jelesül, azt a kvázi „egyszerű” büntetőjogi tényállást közli, hogy annak, aki tilalom ellenére illegális abortuszt követ el, számolnia kell tettének büntetőjogi következményeivel. „Vera nem angyal és nem szörnyeteg” (Szabó 2009), csupán azt teszi, amit helyesnek vél. Ebben a filmben a főhős – ellentétben az előzőekben tárgyalt, *Ha a falak beszélne tudnának* című alkotással, mely csupán érzéketlen, anyagi, illegális abortuszt végző „specialistákat” mutatott be – soha nem kért pénzt, egyetlen vágya az volt, hogy segítsen a bajba került nőkön. Az ő meglátása szerint ugyanis az abortusszal segítséget nyújtott a lányoknak a nem kívánt terhességük megszüntetésében.

A film másik érdeme, hogy rendkívül jó társadalomkritika is egyben. Egyrészt rendkívül plasztikusan mutatja be a társadalom abortusszal kapcsolatos, gyakran kizárólag érzelmi alapú vélekedését és reakcióit. Másrészt elénk tárja a szűk család reakcióját is. (Szabó 2009) A film hajlamossá tesz minket arra, hogy Verával tettei ellenére szimpatizáljunk, esetleg úgy véljük, hogy büntetését nem érdemli meg. Fontos azonban, hogy objektíven ítéljük meg az ehhez hasonló helyzeteket. Vera ugyanis tudatában volt annak, hogy amit tesz, az illegális, és az általa használt módszerekkel, ha csupán gondatlanságból is, de életveszélybe sodorta a lányokat, akiken segített. Ahhoz, hogy egy állam megfelelően tudjon működni, szükséges a törvénytisztelet szankciókkal sújtani.

4. 4 hónap, 3 hét, 2 nap

Az illegális abortusz kérdése jelenik meg a *4 hónap, 3 hét, 2 nap* című román filmdrámában is. A kommunizmus utolsó éveiben játszódó műben egy főiskolás lány szeretne nem kívánt terhességétől megszabadulni, azonban a Ceaușescu-rezsim alatt az abortusz illegális. A filmben a várandós főiskolás lány, Gabita támasza a kollégiumi szobatársa, Otilia. Kettőn szobát bérelnek egy hotelben, hogy ott Bebe úr végrehajtsa a műtétet. A beavatkozás következtében Gabita elvetél, majd a magzatot a szeméttárolóba dobják.

A mű számos problémát jelenít meg. Ilyen például a lányok kiszolgáltatottságának kihasználása. Bebe úr, mikor megtudja, hogy a lányoknak nincs meg a beavatkozáshoz szükséges rendkívül magas pénzösszeg, a műtétet csak úgy hajlandó végrehajtani, ha előtte Otilia szexuális kapcsolatot létesít vele. A szexuális kényszerítésen túl a film rávilágít Gabita rendkívüli felelőtlenségére is, aki nem tudja, hogy mikor volt utoljára menstruációja, ahogy azt sem, pontosan hány hónapos-a magzat. A beavatkozásnál derül ki, hogy már a negyedik hónapban jár. A filmben el is hangzik az a mondat, hogy ilyenkor a beavatkozás már nem abortusz, hanem emberölés. Továbbá a férfi a hotel recepcióján valószínűsíthetően hamis személyi igazolványt adott le, hiszen azt távozásakor nem vitte magával, így ha az illegális abortuszra fény derülne, esetleg a lány egészsége, élete a beavatkozás következtében súlyos veszélybe kerülne, a férfi valószínűleg mentesülne a felelősségre vonás alól, hiszen nem tudnák kideríteni, ki is ő valójában. A lányok a mű végén megállapodnak abban, hogy erről az esetről soha többé nem fognak beszélni.

5. Befejezés

Azt, hogy a társadalom mennyire tartja fontosnak, hogy a filmekben megjelenjen az abortusz témája, egy általam végzett kérdőíves felmérés válaszai alapján mutatom be. A kutatásban 129 nagykorú magyar állampolgár vett részt. A válaszadók 65,9 %-a fontosnak találja, hogy az abortusz kérdésköre a filmekben is megjelenjen. Hogy miért, arra számos eltérő válasz érkezett, ezek közül csak néhányat, a leggyakrabban előfordulókat emelném ki. A válaszadók túlnyomó többsége szerint az abortusz mozivásznnon való megjelenítésével lehetőség nyílik arra, hogy az abortusz fogalma közelebb kerüljön az emberekhez, a szórakoztatóipar remek csatorna a társadalom felé. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a válaszadók 70,5 %-a már látott olyan filmet, amelyben ez a kérdéskör megjelent. Az abortusz filmekben való megjelenítése elősegíti továbbá, hogy normalizálódjon a témával kapcsolatos diskurzus.

Összességében az emberek többsége úgy gondolja, hogy ezáltal az abortusz egyszer majd megszűnik tabutéma lenni. A kutatásból kiderül az is, hogy a résztvevők 87,6 %-a szerint ezek a művek hatással vannak az abortusz társadalmi megítélésére, az emberek elfogadóbbak lesznek. Arra a kérdésre, hogy vajon ezek a művek befolyásolhatják-e a nők döntését mikor a magzat elvetetésére kerül sor 129-ből 84 válaszadó felelt igennel. Úgy gondolom – bár természetesen ez a felmérés nem volt reprezentatív – a mai társadalom már sokkal

empatikusabb, visszafogottabb a véleménynyilvánításban, mint 100, 50 vagy akár 30 évvel ezelőtt.

Véleményem szerint az abortusz bizonyos körülmények között (ahogy ezt a hatályos magyar szabályozás is lehetővé teszi) elfogadható. De úgy vélem, a legfontosabb mégis inkább a megelőzés lenne. Így például a fiatalok megfelelő felvilágosítása, illetve annak tudatosítása is hogy ha nem kívánja vagy nem tudja a gyereket megtartani, ott van az örökbefogadás lehetősége is.

Szükséges-e azonban a filmiparnak újabb és újabb abortusz témájú filmeket gyártania? Úgy gondolom, a válasz egyértelműen igen. Ez lehet az egyik eszközünk arra, hogy felhívjuk a figyelmet az abortusz kapcsán felmerülő számos releváns dilemmára.

IRODALOM

- Barcsi Tamás (2019): Az embrióhoz, a magzathoz való viszonyulás erkölcsi kérdéseiről. In: Ragadics Tamás – Szücs Attila (szerk.): *Az élet kezdete és vége. Bioetikai és szociáletikai tanulmányok*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola
- Bognár Tünde (2021): *Csírázó hagyma, kvarcfény, horgolótű – abortusz a régi időkben*. Elérhető: <https://bezzeganya.reblog.hu/csirazo-hagyma-kvarcfeny-horgolotu-abortusz-a-regi-idokban>. (2021. október 23.)
- Dr. Kovács József (1997): *A modern orvosi etika alapjai. Bevezetés a bioetikába*. Budapest, Medicina Könyvkiadó
- *Hogyan vélekedtek a középkorban az abortuszról és a fogamzásgátlásról?* Elérhető: <https://mult-kor.hu/hogyan-velekedtek-a-kzepkorban-az-abortuszrol-es-a-fogamzasgatlaslarsrol>-20170313. (2021. október 25.)
- Lang Tünde (2022): *Gyermekkitevés és abortusz a Római Birodalomban*. Elérhető: <https://ujkor.hu/content/gyermekkiteves-es-abortusz-romai-birodalomban> (2022.01.10.)
- *Magyar Néprajzi Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó (1977-1982)
Elérhető: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-1452.html> (2021. október 31.)
- Monori Gábor (2011): *Esélyegyenlőség és feminista jog – a női jogok pragmatikus érvényesülése*. Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem.
Elérhető: <https://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/monori-gabor/monori-gabor-vedes-ertekezes.pdf> (2021. november 8.)
- Szabó T. Anna (2021): *Mike Leigh Vera Drake című filmjéről*.
Elérhető: <http://szabotanna.com/filmes-irasok/szabo-t-anna-mike-leigh-vera-drake-cim-u-filmjerol/>. (2021. október 29.)
- *Szentírás* 1.Mózes

